

Ára: 2500 Ft

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editor

TAMÁS FARKAS

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

JUDIT BÓNA, TAMÁS FORGÁCS,
KÁROLY GERSTNER, ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI,
JENŐ KISS, PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

MÜLLER, MÁRTA: Narratives related to the Hungarian language in language biographies: Attitudes and language ideologies of bilingual German speakers in Hungary	385
MEZŐLAKI, REGINA – IVASKÓ, LÍVIA: The possibilities of pragmatic interpretation and recognition of the <i>faux pas</i> phenomenon depending on explicit linguistic formulation. Part 3	409
GYÓI, RENÁTA – C. VLADÁR, ZSUZSA: Excerpts from the history of Hungarian case terminology. Part 1	418
SURÁNYI, BALÁZS – GULÁS, MÁTÉ: Positive polarity items in Hungarian: <i>Vagy</i> ‘or’ and company. Part 1	428
SENGA TORU: Notes on the names of the Khwarizmians in medieval Eurasia: The Hungarian word <i>káliz</i> and what surrounds it. Part 4	437
Etymologies. FORGÁCS, TAMÁS: <i>A part mályát turbikálja</i> ‘grope in the mud of the bank’. – ZOLTÁN, ANDRÁS: <i>Kószá</i> ‘stray’	
Spoken Hungarian. PARAPATICS, ANDREA: On the sociolinguistic interviews of the New General Atlas of Hungarian Dialects project: Presentation of the sample collected in Hungary	471
The history of linguistics. KORNAI, ANDRÁS: Gábor Prószéky and 35 years of his textbook <i>Computational Linguistics</i>	481
Reviews. SZABÓ, DITTA: Nyelvelmélet és diakrónia 5. [Linguistic theory and diachrony 5]: The last item of a series. – ZOLTÁN, ANDRÁS: Előd Dudás, Nemeski kincs. Magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben [Noble treasure: Hungarian influence in Literary Slovenian of the Mura Region]	484
Society news. HORVÁTH, KATALIN: József Attila Balázsi (1954–2024). – VÁRADI, TAMÁS: Gábor Prószéky is 70. – C. VLADÁR, ZSUZSA: Enikő Szij is 80. – DÉR, CSILLA: Katalin Horváth is 80. – HAJBA, RENÁTA: Miklós Guttmann is 80.	498
Letters from the Editor. The Editor writes	511
Contributors	512

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

120.
ÉVFOLYAM

2024.
4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 120. ÉVF. 4. SZÁM * 2024.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztő
FARKAS TAMÁS

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság

**BÓNA JUDIT, FORGÁCS TAMÁS,
GERSTNER KÁROLY, HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ,
KISS JENŐ, SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület

**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

MÜLLER MÁRTA: Magyar nyelvvel kapcsolatos narratívák nyelvi önéletrajzokban. Magyarországi kisebbségi német–magyar kétnyelvű beszélők attitűdjei és nyelvi ideológiái	385
MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA: A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében. 3. rész	409
GYÓI RENÁTA – C. VLADÁR ZSUZSA: Szemelvények a magyar esztendőszó terminológiájának történetéből. 1. rész	418
SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ, Pozitív polaritású elemek a magyarban. A vagy és a többiek. 1. rész	428
SENGA TORU: Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában. A magyar káliz szó és ami körülötte van. 4. rész	437
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. FORGÁCS TAMÁS: <i>A part mályát turbikálja.</i> – ZOLTÁN ANDRÁS: <i>Kóza</i>	
É l ő n y e l v. PARAPATICI ANDREA: Az Új magyar nyelvjárás atlasz projekt szociolingvisztikai interjújáról. A magyarországi minta bemutatása	457
T u d o m á n y t ö r t é n e t. KORNAI ANDRÁS: Prószéky Gábor és a Számítógépes Nyelvészet 35 éve	471
S z e m l e. SZABÓ DITTA: Nyelvelmélet és diakronia 5. Egy sorozat utolsó darabja. – ZOLTÁN ANDRÁS: Dudás Előd, Nemeski kincs. Magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben	481
T á r s a s á g i ü g y e k. HORVÁTH KATALIN: Balácsi József Attila (1954–2024). – VÁRADI TAMÁS: Prószéky Gábor 70 éves. – C. VLADÁR ZSUZSA: Szij Enikő 80 éves. – DÉR CSILLA: Horváth Katalin 80 éves. – HAJBA RENÁTA: Guttmann Miklós 80 éves	484
L e v é l s z e k r é n y. A szerkesztőség írja	498
S z á m u n k s z e r z ő i	511
	512

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Juhász Dezső elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 337. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): +36-1-485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Díz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató és tördelés: Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Ímélcímkünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Díz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

MAGYAR NYELV

120. ÉVF.

2024. TÉL

4. SZÁM

Magyar nyelvvel kapcsolatos narratívák nyelvi önéletrajzokban

Magyarországi kisebbségi német–magyar kétnyelvű beszélők attitűdjei és nyelvi ideológiái

1. Mi a nyelvi önéletrajz? Az önéletrajz (biográfia) fogalma egyrészt életútból (Lebenslauf), másrészt élettörténetből (Lebensgeschichte) tevődik össze (SCHULZE 1993). Az életút az individuum életének objektív mozzanataira, szakaszaira korlátozódik, amelynek reflektált (okokat, argumentációkat, konklúziókat, érzelmeket, feltételezéseket, revideálásokat tartalmazó) elbeszélői keretbe foglalása az élettörténet. Az élettörténet megalkotója az élettörténetét reflektált narratorként elbeszélő személy. Az élettörténet tehát az életút eseményeire (mozzanataira, szakaszaira) épül, életút nélkül nincs élettörténet, ugyanakkor nem minden életút-esemény lesz az elbeszélő által élettörténeti keretbe foglalva (reflektáltan elbeszélve). Az elbeszélő személy részéről csak részben tudatos annak eldöntése, hogy mit emel be a mások számára publikus élettörténetébe (mit mond el egy beszélgetés keretében, önmagától vagy kérdésre felelve), és mit nem. Az elbeszélő (oralizált) élettörténetek jellemzően interakció (elbeszélő–hallgató dialogikus beszélgetése, kisebb csoport beszélgetése) során jönnek létre, így LUFT–INGHAM (1955) a tudatosságot interakciókban leképező modellje a nyelvi önéletrajzokra is vonatkoztatható. A nyelvi önéletrajzok az elbeszélő és a kívülállók (pl. hallgatóság) számára ismert és nem ismert részeit a 1. táblázat tekinti át:

1. táblázat

Nyelvi élmények tudatosságának modellje

	Az elbeszélő számára ismert	Az elbeszélő számára nem ismert
Mások számára ismert	publikus nyelvi élmények, amelyeket az elbeszélő megoszt másokkal, így az elbeszélőn kívül mások is ismerik	olyan nyelvi élmények, amelyekről az elbeszélő nem tud, de mások ismerik, tudnak róla

Mások számára nem ismert	privát nyelvi élmények, amelyekről az elbeszélő tud, de nem osztja meg másokkal	tudattalan nyelvi élmények: sem az elbeszélő, sem mások nem tudnak róla, bár az elbeszélő életében megtörténtek
--------------------------	---	---

A nyelvi önéletrajzok szűk értelemben véve olyan narratív önéletrajzi visszaemlékezések (FRANCESCHINI 2001: 112–113),¹ amelyekben az elbeszélő individuum az élettörténetének a nyelvi aspektusára helyezi a hangsúlyt, és az élettörténete folyamán a különböző nyelvekkel, nyelvváltozatokkal (és ezek beszélőivel) kapcsolatos tapasztalatairól, fejlődési stádiumairól, sikereiről és kudarcairól szabad narratív formában számol be, például nyelvek elsajátításáról, nyelvekkel kapcsolatos ismeretekről, érzelmekről, nyelvek használatáról, nyelvi kontaktus-szituációkról (FRANCESCHINI 2022: 71). Az elbeszélő személy élettörténetének az epizódjai *autonoetikus emlékek* (MAHR–CSIBRA 2017), azaz az elbeszélő személy személyes érzékszervi benyomásain, érzelmein, gondolatain nyugvó visszaemlékezések. Mivel a nyelvi tapasztalatok a személyes élettörténetek részei, a róluk megfogalmazott visszaemlékezések is *autonoetikusak*.

A nyelvi önéletrajzok az individuumok elbeszélése által, az elbeszélés pillanatában teremődnek meg, az elbeszélés tartalmáról (miről beszél vagy nem beszél az adatközlő), argumentációs szerkezetéről (mit, hogyan magyaráz) és nyelvi megformáltságról (milyen nyelvi eszközökkel operál) az elbeszélő személy dönt, hiszen az elbeszélés fókuszában ő maga áll. A nyelvi önéletrajzok a beszélő kategorizációs sémáit, individuális logikáját követik. Az individuumhoz kötött (általa teremtett) nyelvi önéletrajzok vizsgálata során a szociolingvisztikának mind az individualitás, mind az interpretativitás tényezőit figyelembe kell vennie: a nyelvi önéletrajzok kollektív narratívákat tartalmazhatnak, de végső soron az egyén nyelvi szempontú életpályájáról szólnak, tehát individuálisak. A bennük fellelhető kategóriák felismeréséhez az elbeszélő személy nyelvi élettörténetének a retrospektív megalkotásához felhasznált múltbéli eseményeinek, tapasztalatainak, ismereteinek és érzelmeinek a visszaemlékező beszélő általi interpretációja szükséges. A beszélő a nyelvi tapasztalatok felidézése és interpretációja által alkotja meg az elbeszélés jelenében a múltat. A nyelvi önéletrajzokkal foglalkozó szociolingvisztika tehát egy interpretatív szövegfajtát vizsgál egyrészt kívülről

¹ A nyelvi önéletrajzokra nem kizárólagosan jellemző a szóbeli medialitás. KÖNIG (2017: 199–223) megkülönböztet írott, szóbeli és képi nyelvi önéletrajzi dokumentumtípusokat (szövegfajtákat). Írott források például a levelek (e-mailek), naplóbejegyzések (blogok), szóbeli medialitásúak az interjúk vagy a spontán beszélgetésben megfigyelhető nyelvi önéletrajzi reflexiók. Képi nyelvi önéletrajzok gyermekkorú, még nem elég differenciáltan gondolkodó, önmagukat metanyelvíleg elaboráltan kifejezni nem tudó többnyelvű adatközlők esetében használhatóak. A gyermekkorú adatközlők egy sematikus rajzon színekkel tudják jelölni, hogy melyik nyelvüket milyen színnel melyik testrészükhez kapcsolják (pl. az autochthon nyelvüknek megfelelő színekkel a szívájékot színezik, a második nyelvüként funkcionáló hivatalos köznyelv a sematikus emberalak fejéhez kapcsolódik) (KRUMM–JENKINS 2001). KÖNIG (2017: 199–223) forrástipológiáját szem előtt tartva a jelen tanulmányban használt nyelvönéletrajz-fogalmat szigorúan a szóbeli medialitású, interjú segítségével nyert narratív nyelvi önéletrajzi visszaemlékezésekre értjük.

jövő (az elemzést végző személy által követett) kategóriák, másrészt az önéletrajz immanens kategóriái mentén. Az individualitás és interpretativitás következménye, hogy a nyelvi önéletrajzok nem elemezhetők kizárólagosan kívülről jövő (az elemzést végző személy által rögzített) szempontok szerint; a nyelvi önéletrajzok kínál(hat)nak olyan nyelvi tapasztalattal kapcsolatos mintákat, amelyek az elemzést megelőzően nem tételezhetők fel. Épp ezeknek az új mintáknak a felderítése a nyelvbiográfia-kutatás egyik innovatív törekvése.

A nyelvi önéletrajzok magas dokumentációs értékkel bírnak, különösen olyan beszélők esetében, akiknek a nyelvi miliójében váratlan, tehát a beszélők által nem tervezett változás állt be. A nyelvi milió (a beszélők által nem intendált) megváltozásából eredő nyelvi kihívásokra adott individuális válaszok betekintést nyújtanak az egyén és közössége által az adott változás körülményeihez (lehetőségeihez és tiltásaihoz) illeszthető nyelvi és mentális stratégiáiba, a nyelvi repertoárjuk bővülésével és szűkülésével együtt változó nyelvi tudatosságukba.

A nyelvi tapasztalatok narratív elbeszélése során a beszélő által elmondottak leképezik a beszélő individuális mentális nyelvi tájképét. Kézenfekvő, hogy a többnyelvű adatközlők nyelvi biográfiája összetettebb, mint az egynyelvűeké, bár az egynyelvű adatközlők nyelvi biográfiája is gyümölcsöző lehet mind a sztenderd kutatási tematikák tekintetében, mind a tekintetben, hogy az egynyelvűségről alkotott nagymértékben egyszerűsítő kép differenciáltabbá válhasson, hiszen az egynyelvű beszélők nyelvi életpályája is számos (nem anya)nyelvi impulzust mutat.²

2. A tanulmány célja. A tanulmány célja annak a bemutatása, hogy az adatközlők milyen személyes eseménytörténetekkel, külső körülményekkel és belső diszpozícióval hozzák összefüggésbe az általuk az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején második nyelvként elsajátított magyar nyelvet és a magyar nyelv elsajátításának évekig tartó folyamatát; narrációjuk során a narráció afektív és konatív komponensei alapján (SAUER–HOFFMEISTER 2022: 7–24) mely magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvi epizódokat keretezik pozitívan, negatívan vagy semlegesén, valamint milyen nyelvi ideológiával (SPITZMÜLLER–BUSCH–FLUBACHER 2021: 1–12) rendelkezik az idős kétnyelvű generáció a magyar nyelvvel kapcsolatban. E kérdésfeltevések jogosultsága kétségbevonhatatlan, mert a Rákosi-korszak idejére – tehát az adatközlők gyermek- és kamaszkorára – tehető a magyarországi németek erőltetett nyelvváltása, a német nyelvjárási kompetencia és mikroklutura közösségszintű stigmatizálódása. A magyar nyelv elsajátítása tehát számukra – az egyik idős adatközlő (83 éves asszony) szavait idézve – nem lehetett olyan egyszerű. A tanulmány eredményei a kisebbségi nyelvhasználattal, a két- és kétnyelvűség változásával, az erőltetett nyelvváltás következtében végbemenő nyelvjárásvesztéssel foglalkozó szociolingvisztikai kutatásokat gazdagítják.

² Kutatási témák lehetnek például nyelv és identitás (KÖNIG 2014; INGROSSO 2020), nyelvi attitűdök, nyelv és érzelmek, történelmi-politikai események és társadalmi átalakulások nyelvi következményei, nyelvelsajátítás és idegen nyelvek tanulása. A nyelvi biográfiákkal kapcsolatos kutatások várható fejlődési irányaihoz lásd a további szakirodalmat (FRANCESCHINI 2022: 69–83).

3. Az adatközlők és az adatgyűjtés körülményei. E tanulmány korpuszául 22 idős (magyar–német) kétnyelvű és (német köznyelv, illetve magyarországi német nyelvjárás viszonylatában) kettősnyelvű beszélő nyelvi önéletrajza szolgál. Az adatközlők az adatgyűjtés időszakában (2019–2020) nyugdíjas korúak, átlagosan 76 évesek voltak, KNIPF-KOMLÓSI (2011: 49–53) nyelvi és generációs osztályozása szerint a legidősebb, illetve idős generációhoz tartoztak, azaz aktív német nyelvjárás kompetenciával bírtak. Kiválasztásuk sarkalatos szempontja volt, hogy magyarországi német származásúnak és kétnyelvű beszélőnek tekintsek magukat, akiknek a családi szocializációja dominánsan német nyelvjárásban zajlott. Az adatközlők kettősnyelvűsége azzal indokolható, hogy első nyelvként településük német nyelvjárását sajátították el, amelynek a köznyelvi változatát iskolai és szervezett (nyelvtanfolyami) formában tanulták meg, és autodidakta módon (német nyelvű médiumok segítségével) képezték magukat. Az adatközlők első nyelve településük középbajor nyelvjárása volt. Az adatközlők a HUTTERER (1963) által A-területnek nevezett nyelvföldrajzi egységhez tartozó településekről származnak. Az általuk lakott települések német közössége ún. *ua*-középbajor nyelvjárást beszél(t). Az adatközlők által reprezentált települések a következők: Mór, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Solymár, Süttő, Zsámbék.

Az interjúk részben az adatközlők otthonában, részben nyilvános baráti körökben (egyesületben, törzsasztalnál) készültek. A nyelvi mélyinterjúk hossza 60 és 120 perc között ingadozik, de található közöttük 3-4 órás interjú is. Azok az adatközlők, akik életében a nyelvek és nyelvjárások (egzisztenciálisan) fontos szerepet tölthettek be – például mert olyan foglalkozást űztek, amihez elengedhetetlen volt több nyelv ismerete –, jellemzően hosszabb interjúkat adtak. Az interjúk azon a nyelven lettek lefolytatva, amilyen nyelven az adatközlő azt kívánta. Német nyelvjárásban vagy német köznyelven 12 interjú készült, magyar köznyelven 10. E tanulmányban a német nyelvjárásban lefolytatott interjúrészeket német köznyelvi átiratban jelennek meg.³

4. Az alkalmazott módszer. Tudománymetodológiai szempontból interjúszövegeket kvantitatív és kvalitatív szempontból elemezhetünk. A kvalitatív módszer jellemzője az induktívítás, nyelvi önéletrajzok esetében az egyes életrajzi történetekből az általános mechanizmusokra való következtetés. Az induktívításon alapuló következtetések hátránya, hogy az egyszer megfigyelt jelenségek, mechanizmusok, kauzális összefüggések nem biztos, hogy általánosíthatóak. Ezt a hátrányt ellensúlyozza az induktívítás innovatív volta: deduktív módszerek ritkábban vezetnek új ismeret feltáráshoz. Nyilvánvalóan egy vizsgálati folyamaton belül kombinálható, illetve kombinálandó az indukció a dedukcióval; például a nyelvi

³ Az 1., 2, 5–7., 17–19. és 23. interjúrészet német nyelvjárásban adott interjúból származik; a 3–4., 8–16. és 20–22. interjúrészet magyar nyelven adott interjúból származik. A lábjegyzetekben megadott magyar fordításokban az eredeti (német) szövegkörnyezetben az interjú résztvevői által magyar nyelven mondott szavak dőlt betűs írásmóddal vannak jelölve, hogy az olvasó számára nyilvánvaló legyen, mely pontokon került sor nyelvváltásra. A német nyelvjárásban beszélő adatközlőkkel német köznyelven, a magyar nyelven interjút adó adatközlőkkel magyarul beszélt az interjú készítő személy. A német nyelvű interjúkat a tanulmány szerzője fordította magyarra.

önéletrajzi szövegek esetében induktív módon, az egyes életrajzokban keresünk ismétlődő, egy előre megadott kategóriasémába illő témákat (CASPER 2002: 196). A kvalitatív módszerek előnye tehát, hogy az emberek mozgatórugóit, a jelenségek okait, egy bizonyos eredményhez (pl. pozitív vagy negatív attitűdhöz) vezető folyamat részeit sikeresebben deríthetik ki.

A nyelvi önéletrajzi interjúk akkor szolgáltatnak információban gazdag részleteket, ok-okozati összefüggéseket, magyarázatokat, ha mélyinterjúk formájában készülnek. Az adatközlő a saját szavaival mondhatja el a saját tapasztalatait, véleményét, értékítéleteit, érzelmeit a nyelvi életútjával kapcsolatban.

Az elbeszélések abban segítik az emlékezőt, hogy megpróbálja azt értelmezni, ami vele történt (BRUNER 2008). Ennek a következménye az a körülmény, hogy egy átlagos beszélőnek nincsenek értelmezetlen emlékei (PLÉH 2019: 22), tehát nyelvi emlékei is szükségszerűen értelmezettek. A nyelvi önéletrajzi elbeszélések nagymértékben reflexívek, azaz az elbeszélőre önmagára vonatkoznak, illetve (vissza)hatnak. Az interjúban az elbeszélő személy narratívája áll előtérben, ám az *i n d i v i d u á l i s* narratíva kölcsönhatásban áll a *k o l l e k t í v*, történelmi narratívákkal.

Az elbeszélések *d i s z k u r z i v i t á s á r a* az jellemző, hogy egyrészt (mikro- és makroszinten is) *k o n s t r u á l t a k*, másrészt maguk az elbeszélések is *k o n s t r u á l n a k*, mégpedig a valóság egy verzióját, egyrészt a hallgatóságnak, másrészt magának az elbeszélőnek is. Az elbeszélt történetek diszkurzivitása egyben azt is jelenti, hogy nemcsak a bennük szereplő emberek cselekszenek, hanem a történet leírásai, kijelentései, üzenete is egyfajta (nyelvi közegbe helyezett) *c s e l e k v é s n e k* foghatók fel. Mint ahogy a nyelvi diskurzuselemzés nem a mondatok elemzésére korlátozódik, úgy az elbeszélések diszkurzív értelmezése sem a szavak szó szerinti jelentésére helyezi a hangsúlyt, hanem a szavak, mondatok, replikák által generált interakciókat és ezen interakciók összekapcsolódását vizsgálja a mindenkori társadalmi és politikai háttér előtt, így próbálván meg azokat a társadalmi és történelmi összefüggéseket is feltárni, amelyek az elbeszélt történetekben explicit vagy implicit módon jelennek meg. Végül, de nem utolsósorban az elbeszélt történetek *a r g u m e n t á t í v a k*, aszerint is megközelíthetőek, hogy a történetben milyen argumentációs láncot használ az elbeszélő, vagy éppen milyen argumentumokat hagy (akarva vagy akaratlanul) figyelmen kívül (BILLIG 1996).

5. A magyar köznyelv narratívái a nyelvi önéletrajzokban. A jelen tanulmány alapjául szolgáló tartalmi, formai és interakciós elemzés során az önéletrajzban előforduló személyekkel, intézményekkel vagy eseményekkel foglalkozunk. A tartalmi elemzés által kirajzolódik a beszélőcsoportok nyelvi ideológiájának a profilja, így nyelvi önéletrajzok elemzése által beszélőcsoportok nyelvekhez, beszélőikhez és nyelvi praktikáikhoz fűződő viszonyait tudjuk feltárni. A formai elemzés a tartalmi elemzés által kiemelt jelentőségű nyelvi önéletrajzi momentumokat vizsgálja meg tüzetesebben. Az interakciós elemzés a nyelvi önéletrajzok szóbeli medialitásában gyökerezik: mivel a párbeszéd adatgyűjtés során az elbeszélő és a kérdező/hallgató fél együtt konstru-

álja a történetet, a visszacsatolás mozzanatai érdemben befolyásolják az interjú alakulását (pl. hogyan reagál egymásra az elbeszélő és kérdező/hallgató fél). A formai és interakciós elemzés nem lehet öncélú, mindkettő a tartalomközléshez kötött, ezért a formai és interakciós elemzés vizsgálódásunkban a tartalmi elemzés alá rendelődik, azt támogatja.

Az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban két nyelv összesen három változata játszik kiemelkedő szerepet: az első nyelvként elsajátított német nyelvjárásuk, a német köznyelv és a magyar köznyelv. Bár az adatközlők első nyelve a településük német nyelvjárása volt, de életük privát és szakmai színtereit – a családi, rokoni és baráti körben jelenlévő német mikrokultúra ellenére – a magyar nyelv uralta. A magyar köznyelvvvel kapcsolatos személyes tapasztalatok narratíváit a bennük található afektív és konatív attitűdkomponensek alapján (CASPER 2002: 34) az alábbi (5.1. és 5.2.) fejezetekben pozitív és negatív narratívákba rendezzük.

5.1. Pozitív narratívák. Az adatközlők a magyar köznyelvvvel rendszeres (tervezett és irányított, illetve szabad) nyelvi impulzusok által az óvodában találkoztak először. Az óvodába lépéskor vagy csak elhanyagolható magyar nyelvi ismerettel, vagy semmilyen magyar nyelvi ismerettel nem rendelkeztek. Az adatközlők kisgyermekkorai magyar nyelvi immerziós élményeikkel kapcsolatban általában családtagok visszaemlékezéseire hivatkoznak, a konkrét nyelvi cselekvéseikre, az azokkal kapcsolatos benyomásaikra nem, vagy csak elmosódottan emlékeznek. Ezért is figyelemre méltó az alábbi interjúrészlet, amelyben az adatközlő felidézi, hogy édesanyja úgy segítette beilleszkedni a magyar nyelvű óvodába, hogy elkezdte a keresztnévnek (*Liesl*) a magyar nyelvű változatán (*Erzsi*) szólítani, ami az adatközlőnek tetszett (1)⁴. Az interjúrészletből az is kiderül, hogy a névváltást (német keresztnévről magyar keresztnévre) nem az édesanyja kezdeményezte. A magyar keresztnéven szólítás reaktív nyelvi viselkedés volt az édesanyja részéről, amelyet az váltott ki, hogy az óvodapedagógusok azzal szembesítették, hogy a gyermeke nem tud magyarul:

(1) A: *Wie hat Ihre Mutter Sie genannt?*

B: *Erzsi.*

A: *Also Sie hatten einen ungarischen Namen auch, von der Mutter.*

B: *Als sie im Kindergarten gesagt haben, dass ich nicht Ungarisch kann, hat sie gesagt, dann sage ich nicht mehr Liesl, dann sage ich Erzsi.*

A: *Vor dem Kindergarten wurden Sie Liesl genannt?*

B: *Ja.*

A: *Und beim Eintritt in den Kindergarten Erzsi, damit Sie sich daran...*

B: *Ja.*

⁴ A már említett módon a német nyelvjárásban készült interjúk az egységes formai és tartalmi kereshetőség érdekében német köznyelvi átíratban lettek lejegyezve. Az átírat verbálisan orientált, az interjúban résztvevők nyelvjárásának a szálens lexikai-grammatikai jellemzőit (pl. valódi tájszavak, tipikus beszéltnyelvi-nyelvjárási mondatszerkesztés), valamint az interakciók feltűnő prozódiai jellemzőit is figyelembe veszi (pl. hosszú szünet, a megszólalás modulációja [mosolyogva, szomorúan, elgondolkozva, nevetve]).

A: *Und wollten Sie Liesl nicht zurück haben?*

B: *Nein. Es hat mir gefallen.*⁵ (76 éves asszony)

Az elbeszélte és rögzített nyelvi biográfiák egyetemes jellemzője, hogy az adatközlők környezetükkel kapcsolatban, de önmaguk véleményeként is annak a meggyőződésüknek adnak hangot, hogy magyarul jól kell tudni. A magyar nyelvi kompetencia magas szintjének szükségessége az adatközlők generációjában már kategorikus nyelvi imperatívusként jelenik meg, holott az adatközlők a szüleik, de főleg a 20. század elején született nagyszüleik generációjának magyar nyelvi kompetenciáját hiányosnak vagy hiányzónak nevezték. A magas magyar nyelvi kompetenciának az elérésére az interjúalanyokat belső és külső motiváció sarkallta. A pozitív külső motiváció egyik eleme a szülői elvárásoknak való megfelelés volt (2 és 3):

(2) A: *Und haben Sie Probleme mit der Sprache gehabt, mit der ungarischen Sprache? Dass Sie etwas nicht verstanden haben?*

B: *Ich mein' nein, aber die Eltern haben auch schon wollen haben, dass wir Ungarisch reden, dass wir keine Probleme sollen haben in der Schule.*⁶ (89 éves férfi)

(3) *Az igazság az, hogy a mamáék nagy súlyt helyeztek arra, hogy én magyarul tanuljak. Lévén hogy Magyarországon élünk, tehát magyarul jól kell tudni.* (77 éves férfi)

A szándékolt nyelvi viselkedési tendencia, miszerint magyarul jól kell tudni, olyan nyelvi attitűd, amely más interjú során is felbukkant. Jövőre vonatkozó szándékot fejez ki, ami SMITH–MACKIE (2001: 383–384) szerint konatív attitűdnek tekinthető, mivel a nyelvhez kapcsolódó jövőbeli cselekvésekről nyújt információt. A „Magyarországon magyarul jól kell tudni” egy olyan (állam)nyelvi ideológiai toposz, amelyet az individuális többnyelvűség kialakításában ösztönző érvként is használtak a német nyelvjárásuk vagy származásuk okán verbális inzultusokon átesett szülők a német nyelvjárásban szocializált (és ugyanezen

⁵ (1) A: Hogy hívta az édesanyja?

B: *Erzsi.*

A: Tehát volt egy magyar neve is, az édesanyjától.

B: Amikor azt mondták az óvodában, hogy nem tudok magyarul, azt mondta, akkor nem mondom többé, hogy Liesl, akkor azt mondom, *Erzsi.*

A: Az óvoda előtt Lieslnek hívták?

B: Igen.

A: És az óvodába lépéskor *Erzsi*, azért, hogy ehhez...

B: Igen.

A: És nem akarta a Liesl visszakapni?

B: Nem. Tetszett.

⁶ (2) A: És voltak problémái a nyelvvel, a magyar nyelvvel? Hogy nem értett valamit?

B: Én úgy gondolom, nem, de a szülők is már akarták, hogy magyarul beszéljünk, hogy ne legyen problémánk az iskolában.

okoknál fogva verbális inzultusokon szintén átesett) gyermekeik magyar nyelv-tanulásának a folyamatában. E szentenciát az egyik adatközlő családjának privát kommunikációjában a szülők a nyelvtanulásra buzdítás eszközeként is felhasználták, így a magyar nyelvi kompetencia a jövőbeli egzisztencia feltételeként a negatív keretből pozitív keretbe helyeződött.

Az alábbi interjúrészletben az adatközlő arra emlékezik vissza, hogy a szülők abban a pillanatban, ahogy ő bekapcsolódott a beszélgetésükbe, magyarra váltottak, mivel ezzel természetes nyelvi miliőt teremtve tudták a magyar nyelv elsajátítását segíteni (4):

- (4) A: *És tudsz... emlékszel vissza helyzetekre például mit mondtak magyarul [a szülők – M. M.]?*
 B: *Az égvilágon mindent magyarul próbáltak. Tehát egymás közt, ha valamit megbeszéltek az svábul⁷ ment, de ha én odajöttem, akkor átváltottak magyarra, hogy nekem meg kelljen tanulni a magyar szavakat és helyes szórendet, a helyes kiejtést. Tehát nagy súlyt helyeztek erre. Nagyon, ez nagyon fontos volt. Azt mondták, ha valamire vinni akarod rendesen kell tudnod magyarul. (77 éves férfi)*

A fenti interjúrészletben (4) az adatközlő a narratívájában a család nyelv-elsajátítás-tervezésének⁸ (language acquisition planning, Spracherwerbsplanung) a gyakorlatban történő megvalósulását idézi fel: hogyan biztosítottak számára olyan nyelvi környezetet, amely a magyar nyelvhasználatot ösztönző nyelvi viselkedést váltott ki belőle (*ha én odajöttem, akkor átváltottak magyarra, hogy nekem meg kelljen tanulni a magyar szavakat és helyes szórendet, a helyes kiejtést*).⁹ Az adatközlő a magyar nyelvi rendszer azon szintjeit (szókincs, mondattan, kiejtés) is felsorolja, amelyeknek fejlődését a család nyelvelsajátítás-

⁷ Az adatközlők első nyelvként elsajátított nyelvjárásukat, családjuk (településük) magyarországi bajor nyelvjárását és nemzetiségüket *sváb*-nak (Schwowisch, Schwäbisch) nevezik. A magyar közbeszédben a *sváb* kifejezés minden olyan magyarországi németet illet, akiknek az ősei a török hódoltság után magyar területeken telepedtek le, függetlenül attól, hogy felnémet (sváb, bajor) vagy középnémet nyelvjárás beszélői voltak. Bár az első betelepülők valóban sváb területről érkeztek, de a nehéz életkörülmények miatt megtizedelődtek, illetve jobb perspektívában bízva továbbvándoroltak a mai Ukrajna irányába és a Fekete-tenger mellé. A magyarországi németek *sváb* megnevezése egy pars pro toto elnevezés, amely a török időket követő első telepítési hullámban magyar területre vándorolt német ajkú közösségekről lett az egész, a törökdúlást követően a Kárpát-medencében letelepedett németiségre kiterjesztve. A jelenkori magyarországi német ajkú településeknek csak egy igen csekély százalékában laknak svábul (alemannul) beszélő németek, például Kisdorogon, Tevelen, Zombán, Hajóson és Nagypáradon (WILD 2006: 103).

⁸ A nyelvelsajátítás-tervezés DOVALIL és ŠICHOVÁ (2017: 16–17) értelmében a nyelvi tervezés (language planning, Sprachplanung) egyik fajtája, amely intézményes keretek között és/vagy családi-baráti körben valósul meg.

⁹ Az 1940-es és 1950-es években a szülők a gyermek előtt nemcsak a magyar nyelv elsajátításának a céljából nem beszéltek német nyelvjárásban, hanem a gyermek és a család védelmében is. A magyarul szocializált gyermekek ugyanakkor tanúi voltak annak, hogy a szülők egymás között, illetve (idősebb) hozzátartozóikkal német nyelvjárást használtak.

tervezése szolgálta. E felsorolás egyben azt is implicálja, hogy az adatközlő mely nyelvi szintekről és milyen (fontossági) sorrendbe állítva gondolja, hogy azok a magyar nyelvi kompetencia fontos részei, illetve a magyar köznyelv és a német nyelvjárás különbségei miatt (számára) potenciális hibaforrások lehetnek.

Szintén pozitív külső motivációt jelentett a megfelelés a tanító személyének (5):

(5) B: *Ich mag schon Ungarisch, wahrscheinlich wegen dem, die zwei Fräuleine hatte ich gern, die waren so gut und alles. Und ich wollte ihnen... megfelelni.*

A: *A megfelelés az segít?*

B: *Hát... immer.*

A: *És volt önben ilyen erős megfelelés-vágy? Nyelvileg is...?*

B: *Hát... igen... ja, ja, ja. Und da habe ich schon viel Ungarisch geredet.¹⁰*
(79 éves asszony)

Az adatközlőt két tanító néni (Fräuleine) tanította alsó tagozaton, akiket nagyon szeretett, mert jók voltak (*die [...] hatte ich gern, die waren so gut; őket szerettem, olyan jók voltak*). A magyar nyelv tanulásának belső motivációjáról szóló mondatot németül kezdi (*Und ich wollte ihnen...; és nekik akartam...*), majd a motiváció szempontjából alapvető fontosságú szónál (*megfelelni*) elakad, és magyarul fejezi be a mondatot: *Und ich wollte ihnen... megfelelni*. Nem kizárható, hogy az elakadás oka átmeneti nominációs hiány, a *megfelelés* németül (*js. Erwartungen entsprechen*), ami a beszélgetés e pontján hirtelen nem jut eszébe az adatközlőnek. Az elakadás és a magyar nyelvre váltás a mondat azon pontján történik meg, amikor az adatközlő a magyar tanító néniknek magyar nyelvű tanítási környezetben magyar nyelvi készségeivel való *megfelelését* idézi fel (német nyelvjárásban). Az interjút készítő személy kérdésére, hogy volt-e benne a magyar szakos tanító nénikkel szemben erős nyelvi megfelelési vágy, előbb habozva (*hát...*), majd magyarul (*igen*), végül háromszori ismétléssel nyomatékosítva a véleményét német nyelvjárásban (*ja, ja, ja*) válaszol. Az elakadást követő nyelvváltás után az interjút készítő személy is átvált magyar nyelvre. Ennek egyrészt a spontán nyelvkövetés az oka: kétnyelvű beszélők hajlamosak egy párbeszéd folyamán a másik fél nyelvváltásait lekövetni abban az esetben, ha a beszélgetés bizalmas miliőben zajlik, és a felek mindkét nyelvet magas színvonalon ismerik. Másrészt az interjút készítő személy figyelmét felkeltette a *megfelelés* mint az individuális nyelvi viselkedést hosszú távon pozitív eredménnyel befolyásolni bíró intenció, és ezért a párbeszéd további gördülékeny folytatása érdekében a fókuszba került szónak megfelelő nyelven, azaz magyarul folytatja a beszélgetést.

¹⁰ (5) B: Azért én szeretem a magyart, valószínűleg azért, [mert – M. M.] szerettem a két tanító nénit, olyan jók voltak meg minden. És nekik akartam... *megfelelni*.

A: *A megfelelés az segít?*

B: *Hát... mindig.*

A: *És volt önben ilyen erős megfelelés-vágy? Nyelvileg is...?*

B: *Hát... igen... igen, igen, igen. És ott már sokat beszéltem magyarul.*

A magyar nyelvvel kapcsolatos interjúrészletekben a tanító személyéhez – a német köznyelv tanításával kapcsolatos narratívákhoz hasonlóan – a pedagógus szaktárgyi képességei is kötődnek. A következő interjúrészletben az adatközlő a magyar nyelvi kompetenciájának a fejlődését a saját erőfeszítésein kívül a szakmáját a tanulók fejlődése érdekében jól gyakorló pedagógus személyével is összekapcsolja. Az adatközlő egykori magyartanárát jónak minősíti (*da habe ich so einen guten Lehrer gehabt; akkor volt egy olyan jó tanárom*), és véleményét azzal indokolja, hogy érthetően magyarázott, sokszor gyakoroltak és ismételték, és ez megkönnyítette a magyar nyelv elsajátítását (6):

(6) A: *Und was haben Sie in der ersten Klasse gefühlt, worin sind Sie besser oder wann haben Sie gespürt, jetzt bin ich im Ungarischen besser?*

B: *Vielleicht in der vierten Klasse.*

A: *In der vierten Klasse. Vierte Klasse. Und wodurch, wodurch haben Sie das Gefühl gehabt, jetzt bin ich im Ungarischen besser als in der N.-er [Name des Heimatdorfes – M. M.] Mundart?*

B: *Weil da habe ich so einen guten Lehrer gehabt und der hat uns alles gut [erklärt – M. M.] und viele Male haben wir auch Übungen..., ismételtünk, und durch das ist alles viel besser gegangen.¹¹ (83 éves asszony)*

A következő interjúrészletben (7) az adatközlő az első osztályos immerziós emlékeire fókuszál. Arra a kérdésre, hogy hogyan érezte magát, amikor szinte egyik napról a másikra magyarul kellett beszélnie, lakonikusan annyit mond, hogy *az nem volt jó (das ist nicht gut gewesen)*, de nem tud már jól visszaemlékezni rá (*aber ich kann mich so stark nicht mehr erinnern*). Az adatközlő kumulált nyelvi és élettapasztalattal rendelkezve az interjúszituáció elbeszélői jelenéből megismétli a nyelvi immerzió negatív narrációját: *az nem lehetett olyan egyszerű (das wird nicht so einfach gewesen sein)*. Az ok, hogy ezen interjúrészlet mégis a pozitív narrációkról szóló fejezetben kapott helyet, a visszaemlékezés folytatásában rejlik. Az első tanév végét záró vizsgán magyarul kellett felelni, és az adatközlő (egy év magyartanulás után) ennek már eleget tudott tenni: *és tudtam is felelni magyarul (und ich habe es auch können vorgeben Ungarisch)*. Az adatközlő elbeszélésében a magyar nyelvi immerziójának negatív narrációját tehát pozitív követi: az elbeszélés jelenéből múltba tekintő nehéznek minősített immerziós tapasztalatát az elért magyar nyelvi vizsgateljesítményének, azaz nyelvtanulási sikerének felidézésével átkeretezi pozitívvá. A nyelvi önéletrajzokban nemcsak a kompetencia, hanem a beszélő individuális nyelvi repertoárjában található nyelvek használatához köthető érzések, illetve e nyelvek használata közben érzett érzések, a n y e l v i

¹¹ (6) A: És mit érzett az első osztályban, miben jobb, vagy mikor érezte azt, hogy most jobb vagyok a magyarban?

B: Talán a negyedik osztályban.

A: A negyedik osztályban. Negyedik osztály. És mitől, mitől volt az az érzése, hogy most magyarban jobb vagyok, mint az n.-i [adatközlő szülőfaluja – M. M.] nyelvjárásban?

B: Mert ott volt egy olyan jó tanárom, és az mindent jól [elmagyarázott – M. M.] nekünk, és sok alkalommal gyakorlatokat..., *ismételtünk*, és ezáltal minden jobban ment.

élmények érzelmi beágyazottsága (lived experience of language, Spracherleben) is meghatározóak a beszélők nyelvi önéletrajza számára:

(7) A: *Und in der ersten Klasse, nicht wahr; wo Sie eingeschult wurden, da haben Sie plötzlich von Sonntag auf Montag plötzlich Ungarisch reden müssen...*

B: *Ja, ja.*

A: *Was haben Sie da gefühlt?*

B: *Das ist nicht gut gewesen, aber ich kann mich so stark nicht mehr erinnern, aber das wird nicht so einfach gewesen sein. Aber bis das Jahr aus war und darum meine ich, weil, ich bin in die erste Klasse gekommen, da haben alle eine Prüfung gehabt, wann das Jahr ist vergangen gewest, da haben wir müssen was vorgeben, das hat schon müssen Ungarisch sein und ich habe es auch können vorgeben Ungarisch.*

A: *Und die Frau Lehrerin, die hat viel Geduld gezeigt?*

B: *Ja, die hat geheißten N. [deutscher Familiennamen – M. M.] Mici, N. [ungarischer Familiennamen, magyarisierter Form desselben deutschen Familiennamens – M. M.] Mária. Das ist auch eine Schwäbin gewesen.¹² (83 éves asszony)*

A fenti interjúrészletben (7) az interjút készítő személy azt feltételezte, hogy a magyar nyelvi immerzió megpróbáltatásait a tanító – aki egyébként szintén német származású volt – pozitív hozzáállása enyhíthette. E feltételezésből fakadóan kérdezi meg az adatközlőt, hogy a tanítónő sok türelmet mutatott-e. Az adatközlő igennel válaszol, és igenlő válaszát megtoldja a tanítónő német családnévvel és becézett keresztnévvel (*N. [német családnév] Mici*), majd hozzáfűzi ugyanakkor a tanítónőnek a magyarosított családnévét és becézetlen keresztnévét, amit hivatalosan viselt: *N. Mária*.¹³ A tanítónő magyar családnévének említése után az adatközlő

¹² (7) A: És az első osztályban, nem igaz, amikor beiskolázták, akkor hirtelen egyik napról a másikra hirtelen magyarul kellett beszélnie....

B: Igen, igen.

A: Akkor mit érzett?

B: Az nem volt jó, de már nem tudok olyan jól visszaemlékezni rá, de az nem lehetett olyan egyszerű. De év végére, és ezért gondolom, mert első osztályba kerültem, ott mindenkinek vizsgáznia kellett, az év végén, akkor elő kellett valamit adni, aminek már magyarnak kellett lennie, és én elő is tudtam adni magyarul.

A: És a tanító néni, nagy türelemmel volt?

B: Igen, N.-nek hívták [német családnév; szerz.] *Mici*, N. [ugyanannak a német családnévnek a magyarosított változata – M. M.] *Mária*. Ő is sváb volt.

¹³ Felnémet (oberdeutsch) nyelvjárásokra jellemző, hogy személyek megnevezésekor első pozícióban a családnév, második pozícióban a keresztnév áll, azaz a családnévet követi a keresztnév, úgy, mint a magyar nyelvben (vö. Atlas der deutschen Alltagssprache 16a és 16b számú térképei, <https://www.atlas-alltagssprache.de/r10-f16ab/> [2023. 11. 11.]). A névmagyarosítás állami alkalmazásban, különösen pedagógusi pályán dolgozó munkavállaló esetében nem volt ritka jelenség. (A névmagyarosításoknak a tanítók, tanárok körében jellemző kérdéséhez l. KARÁDY–KOZMA 2022; a kétnyelvűség és személynévhasználat problematikájához bővebben FARKAS 2009.)

ezért magyaráztaképpen hozzáfűzte a tanító származását: *ő is sváb volt (Das ist auch eine Schwäbin gewesen)*. Hasonlóan a gyermekekhez, akiket magyarra tanított.

Az iskolai magyar nyelvű oktatás nyelvi akadályait nem minden német ajkú gyermek tudta sikerrel venni. Az iskolai szaktárgyi tanítás-tanulás a magyar nyelv életkornak megfelelő ismeretére épült, utóbbi hiányos volta összefüggést mutatott a családi nyelvi milióval, illetve azzal, hogy a szülők tudtak-e a gyermekekkel korrepetáló szándékkal magyarul foglalkozni. A következő interjúrészletben az adatközlő a kortársai iskolai kudarca és a szülők elégtelen magyar nyelvismerete között von párhuzamot (8):

(8) B: *Igen. Sokan buktak meg azért, mert nem jutottak el odáig, hogy megértsék, hogy mit akarnak tőle (sic!).*

A: *És szerinted ők miért nem tudtak megtanulni magyarul?*

B: *Azért mert otthon a szülők sem tudtak. [...] Tehát ezért én előbb tudtam olvasni, mint más, szerintem ezért is, meg érdekelt is, szóval valahogy én szerettem iskolába, járni, úgy éreztem, hogy kínlódom sokat, de a kínlódásnak egyszer lesz eredménye, szóval optimista voltam és ezt a szülők is erősítették bennem, hogy lesz ebből valami, most rossz, de majd jön jó. (77 éves férfi)*

A fenti interjúrészlet a párhuzamon kívül kontrasztot is tartalmaz: a kortársak gyötrődéséhez hasonlóan az adatközlő is sokat *kínlódott*, a magyar nyelvű tanulásra tehát mint fárasztó, nehéz tevékenységre emlékezik. A folyamatosságot nyomatékosító jelen idejű állítmányt a *kínlódom* igét követő *sokat* számnév tovább fokozza. A kortársak sikertelenségének, az adatközlő küzdelmeinek a felidézése viszont ellentétben áll azzal, ahogy az adatközlő a saját, magyar nyelven folytatott tanulóssal kapcsolatos diszpozícióját az interjúrészlet egy későbbi pontján az elbeszélés pillanatából a múltba visszavetítve megküzdöjelleggel ruházza fel. Ebben az interjúrészletben is megfigyelhető tehát a magyar nyelv tanulásával kapcsolatos negatív narráció átkeretezése pozitívvá: *kínlódom sokat, de a kínlódásnak egyszer lesz eredménye, szóval optimista voltam [...] most rossz, de majd jön jó*. A kontrasztos átkeretezés egy mondaton belül történik meg.

Az adatközlők visszaemlékezéseire egyetemesen jellemző, hogy saját magyar nyelvi kompetenciájuk megszilárdulását a múltjukban az általános iskola alsó tagozatának végére, felső tagozat elejére teszik (9):

(9) B: *Már jól tudtam magyarul ötödiktől... [...]*

A: *Ez azt jelenti hogy ötödik osztályig mondhatjuk azt, hogy jobban tudtál svábul mint magyarul.*

B: *Igen.*

A: *És akkor ötödik-hatodik osztálynál fordult át, onnantól kezdve mondd azt hogy én jobban tudok magyarul mint svábul.*

B: *Igen. (77 éves férfi)*

Az iskolai keretek között megszerzett magyar nyelvi kompetencia auto-didakta fejlesztésének módja – a német köznyelvi ismeretek fejlesztéséhez hasonlóan – az olvasás volt. A nagyobb településeken található közkönyvtárak gyermekkönyv-részlegét a magyar nyelv elsajátításának jelentőséget tulajdonító szülők a magyar köznyelv szórakoztató fejlesztésének eszköztáraként tudták használni. Az alábbi interjúrészletben (10) az egyik adatközlő a magyar nyelv elsajátításával kapcsolatos emlékeit szakaszokra bontja aszerint, hogy mely személyek vagy milyen médiumok által bővült a magyar nyelvi horizontja: a nagyszülők és szülők beszélt magyar nyelvi impulzusai után következett az első osztály, aminek az ideje alatt az édesanyja elvitte őt a könyvtárba, és magyar nyelvű képes olvasókönyvet kért a számára. A magyar nyelvvel kapcsolatos személyes nyelvi életrajzának a szakaszait építőkövekhez hasonlítja, az épít(kez)és metaforájával fejezi ki nyelvi kompetenciájának a gyarapodását, amelyet a nagyszülők és a szülők körültekintő és tudatos módon is támogattak. A sikeres családi nyelvelsajátítás tervezésnek fontos összetevője a gyermek nyelvi szintjének, érdeklődési körének és életkorának megfelelő magyar nyelvű könyvek nézegetése, olvasása:

(10) [...] *há' mert nálam valahogy úgy állt össze, hogy építőkövek voltak. Valamennyit a nagyszülők is beszéltek magyarul, a szüleim erőltették, és utána jött ez a képeskönyv, ilyen képes olvasókönyv, ami érdekelt. És az is nagy szerencse volt, hogy a mama [az édesanya – M. M.] a hónap alá kapott és elvitt a könyvtárba, még az első osztályban és megkérdezte hogy van-e olyan könyv, ahol sok kép van és kevés szöveg és lehetőség szerint nagy betűkkel. És volt olyan könyv, tehát én a koromhoz illő könyvet kaptam. (77 éves férfi)*

A magyar nyelvű olvasás öröme más adatközlőnél is felbukkan (11):

(11) A: *Megint egy ilyen nyelvi kérdés. Olvasgattál könyveket szabadidőben?*
 B: *Én nagyon szerettem olvasni.*
 A: *De magyarul, ugye?*
 B: *Persze!*
 A: *Németül?*
 B: *Nem, nem került a kezembe német könyv. (83 éves asszony)*

A magyar nyelvű olvasmányok előnyben részesítését a fenti interjúrészlet (11) végén az adatközlő relativizálja: egyrészt kedvét lelta a magyar nyelvű olvasásban, másrészt a magyar nyelv monopolhelyzete és a német nyelvnek az 1940-es évek végétől az 1950-es évek közepéig tiltott, majd túrt státusza miatt nem jutott hozzá német nyelvű könyvhöz. Az egynyelvű könyvkínálat támogatta a magyar nyelvi kompetenciáját, rekreációs élményt szerzett neki, de a magyar nyelvű könyvek kizárólagos elérhetősége okán nem is volt módja arra, hogy német nyelven olvasson.

A magyar köznyelv jelentősége abban (is) rejlett, hogy a hivatalosan egy-nyelvű magyar államban a német ajkú közösségek számára a falvaik határán túlmutató földrajzi mobilitással is összekapcsolódott társadalmi mobilitás feltétele a magyar nyelv ismerete volt (12 és 13):

(12) *Ugye az, hogy a munkahelyek..., mer' ugye régen nem mentek sehová, kimentek a földekre és kész. De, aki már bejárt [a szomszédos magyar nyelvű városba – M. M.], az már magyarul, hogy mondjam, átállt a magyar nyelvre. (81 éves asszony)*

(13) *Hát például a mama, csak a mama sokat járt N.-be [a szomszédos dominánsan magyar nyelvű városba – M. M.], ő azért állt át a magyarra, mer' a [a városi, n.-i – M. M.] piacon, hát magyarul kellett értékesíteni, nem? (81 éves asszony)*

Aki az 1945 utáni évtizedekben Magyarországon tanulni vagy dolgozni akart, annak magyarul kellett tudnia. Még az egyik 1930-as években született adatközlő is a következőképpen foglalja össze lényegretörően a magyar nyelv ismeretének és a magasabb, vagy legalábbis biztosabbnak tűnő életszínvonal összefüggését (14):

(14) A: *Az Ön felnőttkorára az jellemző, hogy inkább a magyar nyelvet használta. Akkoriban csak magyar nyelven lehetett felemelkedni, és karriert befutni?*

B: *Akkor már csak magyarul lehetett. (87 éves asszony)*

Az individuum társadalmi helyzete megváltoz(tat)ásának nemcsak feltétele, hanem következménye is volt a magas szintű magyar nyelvi kompetencia. Aki csak magyar nyelvű miliőben dolgozott, nyilvánvalóan differenciáltabb magyar nyelvi kompetenciára tett szert, mint aki kétnyelvű (magyar köznyelvi – német nyelvjárási) vagy dominánsan német nyelvjárási környezetben maradt. A közeli nagyvárosban dolgozó édesapja magyar nyelvi kompetenciájáról az egyik adatközlő a következőképpen nyilatkozik (15):

(15) A: *Apukáddal milyen nyelven beszéltél?*

B: *Svábul, ő jobban, biztosabban tudott magyarul is, mert szolgált N.-en [szomszédos magyar nyelvű városban – M. M.]. (80 éves férfi)*

Amint látható, a fenti (15) interjúrészletben a jó, biztos magyartudás a közeli városban, magyar nyelvű környezetben vállalt munka következményeként fogalmazódik meg (*jobban, biztosabban tudott magyarul is, mert szolgált N.-en*).

Az adatközlők életében életkoruk előrehaladtával egyre dominánsabbá vált a magyar nyelv. A magyar nyelvi kompetencia bővülése, a magyar nyelv mint a munka, művelődés, szórakozás és az idő múlásával az el a b o r á l t k o m m u n i k á c i ó egyedüli médiuma okán volt olyan adatközlő, aki a magyar nyelvet az

összes általa ismert nyelv és nyelvváltozat közül az a számára legkellemesebbnek, legvonzóbbnak nevezi (16):

(16) A: *Mi a sorrend? Melyik tetszik a legjobban?*

B: *A magyart első helyre tenném, a németet másodikra és a svábot harmadikra. (79 éves férfi)*

A magyar köznyelv széles kommunikációs rádiuszát (*da kann ich mit allen sprechen; [ezen a nyelven] mindenkivel tudok beszélni*) említi egy másik adatközlő az alábbi interjúrészletben arra a kérdésre válaszolva, hogy melyik nyelvet szereti a legjobban (17):

(17) A: *Habe ich gefragt, welche Sprache Sie am liebsten haben?*

B: *Ungarisch, da kann ich mit allen sprechen, aber ist gut, dass ich Deutsch kann, dann kann ich auch mit anderen Leuten sprechen und die deutsche Sprache ist so, dass man überall, viele Leute können Deutsch und wenn ich in Österreich bin, benutze ich Schwäbisch.¹⁴ (76 éves aszszony)*

Az adatközlő számára legkedvesebb magyar köznyelvet a felsorolásban a második helyen a német köznyelv követi, s ezt azzal indokolja, hogy német köznyelven olyan emberekkel is tud beszélni, akikkel magyarul nem. A magyar nyelv az adatközlő elbeszélésének a jelenében a mikro-, mezo- és makrotársadalmi szinten használható nyelv, mert ezen a nyelven mindenkivel tud beszélni. A német köznyelvet szerinte pedig minden egyéb esetben (*überall; mindenhof*), azaz magas szinten veszi igénybe. Nyilvánvaló, hogy a magas szintű kommunikációs helyzetek számossága messze elmarad a magyar köznyelven megvalósuló mikro-, mezo- és makroszintű használatának számosságától. Ugyanakkor a fenti interjúrészlet jól illusztrálja a német köznyelvvél kapcsolatban az adatközlő nyelvi tudatosságát: makroszint felett az általa egyébként legjobban szeretett magyar nyelv eléri az adatközlő individuális perspektívájából egyébként valóban széles kommunikációs rádiuszának a határát, és a magas szintű közlekedőnyelv, aminek a segítségével nem magyar nyelvű helyeken kommunikálni tud, a német.¹⁵

A magyar köznyelv tetszetősségét, szépségét más adatközlő is szóba hozza. Az alábbi interjúrészletben a magyar nyelv dallamossága és szókészletbeli

¹⁴ (17) A: Megkérdeztem, hogy melyik nyelvet kedveli a legjobban?

B: A magyart, [ezen a nyelven – M. M.] mindenkivel tudok beszélni, de jó, hogy tudok németül, mert akkor más emberekkel is tudok beszélni, és a német nyelv olyan, hogy mindenhol, sok ember tud németül, és ha Ausztriában vagyok, a svábot használom.

¹⁵ Az itt idézett interjúrészletet megelőzően az adatközlő a (teljes) interjújában arról beszélt, hogy milyen előnyt jelent számára külföldön a német nyelvtudása, a német nyelvjárási kompetenciája. A nyelvi önéletrajzi interjúkban visszatérő elem annak hangoztatása, hogy az adatközlők német nyelvtudással nem német nyelvű országokban is (pl. Románia, Jugoszlávia, Törökország, Izrael, Ausztrália) az adott ország lakosaival kommunikálni tudtak.

gazdagsága mint pozitív kognitív attitűdkomponensek jelennek meg az adatközlő pozitív esztétikai ítéletének érveiként (18):

(18) A: *Wenn Sie Ungarisch hören, was fällt Ihnen ein? [...]*

B: *Die Sprache, eine schöne Sprache, weil die haben eine dallam... wie sagt man das?*

A: *Aha. Dallamos. Melodie.*

B: *Melodie, ja, ja, hat die Sprache und das eine Wort kann man auf viele Wörter umsetzen. Wie sagt man? Áll, aber megy. Da [auf Ungarisch – M. M.] kann man laufen, und rennen und der Teufel weiß...¹⁶ (83 éves asszony)*

A szókészlet gazdagságát az adatközlő példákon is szemlélteti: *Áll, aber megy. Da kann man laufen, und rennen und der Teufel weiß... (Áll, de megy. Ott lehet menni, és futni és az ördög tudja... [hogy még mi mindent – M. M.]).* Az adatközlő a *megy* ige rokon értelmű szavait kezdi sorolni, de a rokon értelmű szavaknál német nyelvjárásba vált: *Da kann man laufen, und rennen und der Teufel weiß... A megy* szinonimagazdagságát tehát német nyelvjárási ekvivalenseken szemlélteti. Az adatközlő mentális lexikonában a *megy* fogalmához közvetlenül kapcsolódnak a magyar köznyelvi és a német nyelvjárási ekvivalensek, ami kiegyensúlyozott kétnyelvűségének egyik bizonyítéka. Nota bene az individuális lexikális ismeretek nem tükrözik (nem tükrözhetik) egy emberi nyelv szókészletének gazdagságát, csak arra bizonyítékok, hogy egy nyelv szókészletéből egy adott személy mely lexikális egységeket sajátította el, tárolta el a hosszú távú emlékezetében, és tudja egy adott beszédhelyzetben aktiválni.

Az egyéni szókincs és egy nyelv szókészlete közötti különbség más interjúrészletben is összemosisódik, amikor szintén a magyar köznyelv lexikális gazdagságáról esik szó. A nyelvészeti szempontból laikus német ajkú beszélők esetében e két fogalom (egyéni szókincs és egy nyelv szókészlete) közötti különbségtételt nehezíti az a körülmény, hogy a német nyelvben mindkettőt ugyanaz a szóalak jelöli: *Wortschatz*.

Szintén a magyar nyelv lexikális gazdagságát emeli ki az adatközlő a következő interjúrészletben (19). Az interjút készítő személy németül megkérdezi az adatközlőtől, hogy melyik nyelv a szebb: a német-e vagy a magyar. Az adatközlő hosszas hezitálás után magyarul válaszol (*szeretem a magyart*), majd ennek nyomtatékot adva németül hozzáfűzi: *ja*:

¹⁶ (18) A: Ha magyart hall, mi jut az eszébe? [...]

B: A nyelv, egy szép nyelv, mert van nekik egy *dallam*... hogy mondják ezt?

A: *Aha. Dallamos. Dallam.*

B: Dallam, igen, igen, az van a nyelvnek és egy szót sok szóval lehet kifejezni. Hogy mondják? *Áll, de megy.* Ott [a magyar nyelvben – M. M.] lehet menni, és futni és az ördög tudja...

(19) A: *Was ist schöner, Deutsch oder Ungarisch?*

B: (lange Pause, danach langsam formuliert) *Szeretem a magyart, ja. A magyart választom.*

A: *Ungarisch ist schöner?*

B: *Ungarisch, ja. Weil das kann ich... még a mesékben is olyan találóak a szavak... olyan jól kifejeznek mindent, mint talán más nyelvben nem észleltem.*¹⁷ (79 éves asszony)

Az adatközlő szerint a magyar szebb, mint a német, mert a magyarban *még a mesékben is olyan találóak a szavak*. A meseszövegek számos olyan lexikális eszközt tartalmaznak, amelyek magyar anyanyelvi miliőben és mikrokultúrában nevelkedő olvasónak is magyarázatra szorulnak, így az adatközlő a példának felhozott mese esetében egy szókészletileg kifejezetten nehéz szövegtípus lexikális egységein illusztrálta a magyar szavak kifejezőerejét.¹⁸ A mesék tartalmi és nyelvi esztétikai öröm forrásai (voltak) az adatközlő számára, olvasásuk hozzájárult az egyéni szókincsének a bővüléséhez. Gyermekkorában magyar nyelvű (nép)meséket olvasott, német nyelvűeket nem. Ennek tudatában nem meglepő a szubjektív véleménye, hogy a magyar *szavak olyan jól kifejeznek mindent, mint talán más nyelvben nem észleltem*. A magyar mesék találó szavai természetesen nem a magyar szókészlet átlag feletti kifejezőerejével függenek össze, hanem azzal, hogy az adatközlő számára a magyar mesék szövegeinek az olvasása magyar nyelvi szempontból állandó lexikális kompetenciafejlődést eredményezett, újra meg újra rácsodálkozott a számára ismeretlen vagy csak passzívan ismert magyar lexikális-stilisztikai elemekre.

A fentiekben a magyar köznyelvvvel kapcsolatban kialakított pozitív narratívákat ismertettük. E fejezet zárásául következzen egy a maga nemében egyedülálló interjúrészlet. A magyar köznyelv fontosságában, szépségében, gazdagságában minden adatközlő *e g y e t e m e s e n e g y e t é r t e t t*. A magyar köznyelvnek tulajdonított magas presztízs egyik legbensőségebb igazolása a német anyanyelvi hitéleti kultúra egy szegmensének áttemelése magyar nyelvre. A következő interjúrészletben az adatközlő felidézi, hogy a településének a német imakönyvét lefordította magyarra, a magyar nyelvű változatot személyes kapcsolatai segítségével sikerült nyomtatásban megjelentetni, és a nagy munkának az lett az eredménye, hogy a németről magyarra fordított liturgikus énekeket a település katolikus közössége *elkezerte magyarul énekelni* (20):

¹⁷ (19) A: Mi a szebb, a német vagy a magyar?

B: (hosszú szünet, utána lassan fogalmazva) *Szeretem a magyart, igen. A magyart választom.*

A: A magyar szebb?

B: A magyar, igen. Mert ezt tudom ... *még a mesékben is olyan találóak a szavak... olyan jól kifejeznek mindent, mint talán más nyelvben nem észleltem.*

¹⁸ A népmese műfajába tartozó szövegekben magyar tájszavak, régies kifejezések találhatóak, amelyek nem képezik az olvasók aktív szókincsének a részét. Az 1950-es évek (amelyre az adatközlő gyermek- és kamaszkora esik) verses meséire a patetikus, kenetes stílus volt jellemző, míg a műmesék nyelvezete „csiszolt” (GOMBOS 2018: 149–151); utóbbit TÖLGYESSY (2018) is „intellektuális színezetűnek” minősíti.

(20) A: *Ön fontosnak érzi a nyelvet az életében, mint önkifejező eszköz, mint az identitás kifejezésére alkalmas eszköz?*

B: *Én nagyon fontosnak tartom, tulajdonképpen én mind a kettőt. Tehát nem tudom most azt mondani neked, hogy ezt jobban vagy azt jobban, mert mind a kettőt egyformán beszélem. De azt mondhatom, hogy tiszta szívvel, tiszta lélekkel sváb vagyok. Én voltam az első, aki az első német imakönyvet, n.-i [település neve – M. M.] német imakönyvet átfordítottam magyarra, legépeltem, mindenféle vállalati segítségekkel [...] kinyomtatták, [...] és elkezdtek itt magyarul is énekelni [...] Nagy munka volt. (87 éves asszony)*

A német anyanyelvi hitéleti kultúra átmentése a magyar célnyelvre, az imakönyv lefordítása magyarra pozitív konatív attitűdből fakadó viselkedés eredménye. Azaz egy olyan attitűdkomponensből, amely a nyelvvel kapcsolatos attitűdkomponensek közül az egyik legnehezebben megragadható, ugyanakkor a legmegbízhatóbb, hiszen nem véleményeken vagy érzelmeken, hanem tetteken nyugszik.

5.2. Negatív narratívák. A magyar köznyelvvvel kapcsolatban lényegesen kevesebb negatív narratíva fogalmazódott meg, mint pozitív. Az előző fejezetben (5.1.) láthattuk, hogy eredetileg negatív narratívát hogyan tudtak az adatközlők vagy a szüleik pozitív, konstruktív narratívává változtatni. Az alábbi fejezet a magyar köznyelvvvel kapcsolatos, kizárólagosan negatív tapasztalatokat tárgyalja.

A nyelvi önéletrajzokban számos alkalommal esett szó a tanulókkal szemben (a német származás okán) diszkrimináló viselkedést mutató tanárokról. A magyar köznyelvvvel kapcsolatos első negatív narratíva középpontjában is egy elhibázott magyartanári pedagógiai ars poetica áll (21):

(21) *Úgyhogy én így nőttem fel, hogy az én környezetemben mindenki jól beszélt svábul és a nyolcvan százalék botrányosan rosszul magyarul. Se az intonáció, se a szavak pontos értelme nem jött vissza. [...] és így kerültem el az elemi iskolába, ahol a többiekhez hasonló színvonalon volt a magyar tudásom. Na most a mi tanítónőnk az egy igazi magyar volt és büszke is volt arra, hogy ő magyar és azt mondta, hogy ő majd magyarokat nevel belőlünk. [...] Szegény tanárnő, őt is biztos bosszantottuk nagyon, mert szegény úgy érezte, hogy mi rájátszunk a dolgokra, és semmit nem akarunk, tehát azt mondta, hogy hajtsuk a rajzlapot hosszában vagy keresztbe, ez megoldhatatlan feladat volt az osztály 90%-nak körülbelül. Na most én [az első padban – M. M.] ültem, először nálam gurult be, először, tehát akkora pofont kaptam, hogy majdnem kiszálltam a padból és azt mondta: meg fogod tanulni mi a hosszában és meg a keresztbe. (77 éves férfi)*

Az adatközlő a fent bemutatott magyar köznyelvhez köthető negatív személyes élményét iskolai környezetben élte át. A visszaemlékezés elején röviden válaszolja az első osztályt megelőző privát környezetét, amelynek beszélőire a magas német nyelvjárási és többnyire alacsony magyar nyelvi kompetencia volt jellemző. A magyar nyelvi kompetencia alacsony voltát az őt körülvevő beszélők

prozodikus és lexikális-szemantikai hiányosságaival támasztja alá (*Se az intonáció, se a szavak pontos értelme nem jött vissza*). A továbbiakban az adatközlő azt az alsó tagozatos tanítónővel kapcsolatos emlékét idézi fel, amikor a tanítói utasítás szerint a tanulóknak egy lapot félbe kellett hajtaniuk. A tanítónő személyéről az elbeszélő perspektívájából megtudjuk, hogy erős magyar identitással rendelkezett (*mi tanítónőnk az egy igazi magyar volt és büszke is volt arra, hogy ő magyar*). Az adatközlő visszaemlékezése szerint a tanítónő tudatában volt az osztályában tanuló diákok német mikrokultúrájának és annak, hogy a település német nyelvjárása a tanulók domináns nyelve, hiszen – az adatközlő állítása szerint – a tanítónő azt mondta, hogy *majd magyarokat nevel belőlünk*, azaz a tanítónő nem tekintette a nem magyar anyanyelvű diákjait magyarnak, nyelvi nacionalizmusa szerint akkor válnak a diákok a magyarság részévé, ha megtanulnak magyarul. A visszaemlékezésben e nevelés egyik neuralgikus mozzanata egy papírlap félbehajtása volt, aminek az elvégzéséhez kapott magyar nyelvű tanítói utasításokat a tanulók – köztük az adatközlő – nem értették. A lap félbehajtása feletti értetlenkedés a tanítónőt arra készítette, hogy az adatközlőt képen törölje. A tanítónő reakciójának való kiszolgáltatottság az adatközlő emlékezetében mély nyomot hagyott, a vele szemben alkalmazott fizikai erőszakot és annak traumatizáló voltát szemlélteti a pofont tartalmazó tagmondathoz kapcsolt következményes mellékmondat: *akkora pofont kaptam, hogy majdnem kiszálltam a padból*. A pofonvágás pillanatára való visszaemlékezést az adatközlő a tanítónő ismételt idézésével egészíti ki: *és azt mondta: meg fogod tanulni mi a hosszában és meg a keresztbe*. Az elbeszélés dramaturgiájában az elbeszélő ezen a ponton a tanítónő perspektívájába vált, felveszi a tanítónő pozícióját, és úgy beszél, mintha ő lenne a tanítónő. A fenti történetben a *hosszában* és *keresztbe* fogalmakat nem ismerték magyarul a tanulók. Lehetőséges, hogy ha a tanítói utasítás a tanulók anyanyelvén hangzik el, akkor is nehézséget jelentett volna a megértésük. A mentális térkép, azaz az egyén és az őt körülvevő térben való tájékozódás képessége, a téri tájékozódás alapvető fogalmai, a térről és tájékozódásról szerzett információk kisiskoláskorra alakulnak ki (PIAGET 1970: 76–131; BRUNER 2004: 39). Többnyelvű környezetben a topológiai fogalmak és megnevezéseik párhuzamos fejlődése a gyermek által használt nyelvekben eltérő sebességű. Nemcsak a gyermek többnyelvű környezetéből érkező, mennyiségben és minőségben nem feltétlenül kiegyensúlyozott nyelvi impulzusok miatt, hanem azért is, mert a térbeli tájékozódás esetében a tanulóknak egyrészt irányt jelölő fogalompárokot (jobboldal–baloldal, eleje–háta, alja–teteje), másrészt az ezeknek megfelelő relációpárokat (jobbra–balra, előtte–mögötte, alatta–felette) és mindezeknek a nyelvi megfelelőit (több nyelven) is el kell sajátítani (HERENDINÉ KÓNYA 2007).

A verbális és fizikai agressziót is tartalmazó eszköztárral tanító-nevelő pedagógusi habitus következménye a tanulók szempontjából az iskolában német nyelvjárás, illetve teljes elnémulás hoz vezetett (22):

- (22) A: [...] *és az órán az iskolában megszólaltatok svábul?*
 B: *Nem. Inkább nem szólaltunk.* (77 éves férfi)

A megszegéni ítéles elkerülése mint a magyar köznyelv megtanulásának külső negatív motivációja a következő interjúrészletnek is a kulcsmozzanata (23):

(23) B: *Ich habe stark-stark wollen Ungarisch gut können, ich habe keine Fehler gemacht...*

A: *Warum wollten Sie schön Ungarisch...?*

B: *Weil ich habe gut wollen lernen und ich habe alles am besten wollen machen, wie heutzutage gerade so.*

A: *Aber warum wollten Sie das?... Was weiß ich, ich halte das Haus schön sauber, die Gasse schön sauber, alles, meine Kleidung ist sauber, aber Sie wollten auch die Sprache schön sauber oder, schön rein, sehr gut können... Warum? Was war dahinter, warum war das für Sie so wichtig?*

C: *Hát... weil alle Ungarisch geredet haben.*

B: *Ja, ja.*

C: *Wir können nachdem [dann – M. M.] nicht Deutsch reden, weil wir müssen Ungarisch reden, überall.*

A: *Also da war nicht nur... ein Wunsch dahinter...?*

B: *Und das ist so gewesen [...] da sind welche gewesen, von der Grube sind gekommen, die wo nicht Schwobisch haben können und die haben uns dann geschimpft und durch das haben wir das [ge]lassen und uns hingetan, dass wir gut Ungarisch können.¹⁹ (83 és 75 éves asszony)*

Az interjúrészlet elején az egyik adatközlő (B) nyomatékkal hangsúlyozza, hogy mennyire jól akart magyarul tudni. Az ennek az okát firtató kérdésre az adatközlő először azt válaszolja, hogy jó iskolai teljesítményre vágyott. Az interjút készítő személy állhatatosan kitartó kérdésésére a beszélgetésben részt vevő másik adatközlő (C) egy további indítékot fed fel: *mert mindenki magyarul beszélt. [...] mert magyarul kell beszélnünk, mindenhol.* Az interjúrészlet ezen pontján az interjút készítő személy sejteni véli a magas magyar nyelvi kompetencia vágyának a valós indítékát, és sejtését kérdésben fogalmazza meg: *tehát nem csak... kívánság*

¹⁹ (23) B: Nagyon-nagyon akartam magyarul jól tudni, nem hibáztam...

A: Miért akart szépen magyarul...?

B: Mert jól akartam tanulni, és mindent a legjobban akartam csinálni, mint ahogy ma szokás.

A: De miért akarta?... Mit tudom én, szép tisztán tartom a házat, szép tisztán az utcát, mindent, a ruhám tiszta, de ön a nyelvet is szép tisztán akarta, nagyon jól tudni... Miért? Mi volt emögött, miért volt ez olyan fontos önnek?

C: *Hát... mert mindenki magyarul beszélt.*

B: Igen, igen.

C: Utána nem tudunk németül beszélni, mert magyarul kell beszélnünk, mindenhol.

A: Tehát nem csak... kívánság volt mögötte?

B: És az úgy volt [...] voltak olyanok, a bányától jöttek, akik amikor nem tudtak svábul, és akik aztán szapultak, és emiatt felhagytunk vele és odatettük magunkat, hogy jól tudjunk magyarul.

volt mögötte? A valós indíték megérzése, ennek az interjúalany felé jelzése az interjúalanyt szókimondásra serkenti. A magyar nyelvi kompetenciára való törekvés azokkal a magyarokkal függ össze, akik elutasították a német nyelvjárást és szitkozódtak velük. A szégyen, a megszégyenítés elkerülésének tehát két útja volt: az elnémulás vagy a magyar nyelv magas szintű elsajátítása.

7. Összefoglalás. Az elemzett magyarországi német (magyar–német nyelvjárási) beszélők nyelvi önéletrajzaiban felbukkanó, magyar nyelvvel kapcsolatos narratív témák a magyar nyelv elsajátításával és használatával hozhatók összefüggésbe. A tartalmi, formai és interakciós szempontok szerint vizsgált interjúrészletek az adatközlők konkrét nyelvi élményeinek a narrációjába, és ezáltal a családi és intézményi színterek nyelvi tervezésébe engednek betekintést. Az adatközlők magyar nyelvtanulását a családi és iskolai környezet (pl. tanító személye) ösztönzően, de gátlóan is tudta befolyásolni. A család és az iskola színterein kívül a saját magyar nyelvi kompetencia fejlesztésének egyik legfontosabb eszköze az olvasás volt. A gyermekkorukban német nyelvjárásban szocializálódott, majd a magyar nyelvet második nyelvként elsajátító adatközlők életében 1945 után a magyar nyelv monopolhelyzetbe került, amelyben az életkoruk előrehaladtával egyre biztosabb és szélesebb kompetenciára tettek szert.

A magas szintű, biztos nyelvi kompetencia nagy valószínűséggel párosul pozitív attitűdökkel, így nem meglepő, hogy az adatközlők az interjúkban a magyar nyelvvel kapcsolatban a tetszetőséget, dallamosságot, a gazdag szókészletét hangsúlyozták. A magyarral kapcsolatos pozitív nyelvi élmények mikro- és mezoszinten is megjelennek. Az adatközlőknek önbevallásuk szerint a magyar nyelvet többnyire az általános iskola negyedik-hatodik osztályában sikerült úgy elsajátítani, hogy onnantól nem voltak nyelvi nehézségeik. Az iskolai keretek között zajló nyelvsajátítás első éveire negatív nyelvi élménnyel emlékeznek vissza, amelyeket az interjúkészítés jelenéből a múltra visszatekintve pozitívan kereteztek (az immerzió nem lehetett olyan egyszerű, de sikerült [7]; a magyarral kínlódott, de végül jól megtanult magyarul [8]).

A magyarral kapcsolatos negatív élmények megszégyenítésekhez kötődnek (21 és 23). A megszégyenítő viselkedés mezoszinten (település iskolája, nem német származású lakosok) verbális és fizikai bántalmazásban jelenik meg (szidalom, pofon), amelynek az interjúk alapján azonosítható közvetlen kiváltó oka az egymás félre- vagy meg nem értése. A megszégyenítés makroszintű háttere, közvetett kiváltó oka a világháború által traumatizált társadalom és a szovjet mintára kiépülő szocializmus, amely a magyarországi németeket 1940-es és 1950-es években *de jure*, *de facto* jogfosztottságra ítélte (elűzés, vagyonelkobzás) és megbélyegezte. A sváb stigmától való szabadulás egyetlen módját abban látták, hogy egyrészt törekedtek a magyar nyelv magas szintű elsajátítására, másrészt elnémitották környezetükben és magukban a német nyelvjárásukat.

A narratív interjúrészletekben megjelenő, magyar nyelvvel kapcsolatos ideológiák párhuzamot mutatnak az újkori és modern kori európai nemzetállamok nyelvi ideológiájának egyik legfontosabb elemével, (a sztenderdizált)

egy nyelvűség ideájával (FARR–SONG 2011: 651). A nyelvi ideológiák hatással bírnak nyelvek, nyelvvaltozatok kollektív megtartására, de elhagyására is. Kauzatív erejük vagy fentről lefelé (top-down), például hatóságok, autoritások által terjesztve; vagy lentől felfelé (bottom-up), például beszélők szintjéről indulva nyilvánul meg. A kodifikált magyar (köz)nyelvi norma megkérdőjelezhetetlen szükségességgel bír az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban. E norma ideájának a top-down megnyilvánulása makro- és mezoszintű referenciával bukkan fel az interjúrészekben. Makroszintű referenciával a „Magyarországon élünk, tehát magyarul tudni kell” (3) toposz rendelkezik, mezoszintű referenciával az óvodák és iskolák munkatársainak a viselkedése, illetve az adatközlők (vagy a szüleik) erre reagáló magatartása által bír (névváltás [1]; ne legyen az iskolai előmenetellel probléma [2]; megfelelésvágy a tanító néninek [5 és 6]). A bottom-up hatást, azaz amikor az individuum, a család, barátok, szomszédok, ismerősök kezdeményezésére alulról alakulnak ki olyan nyelvelsajátítási gyakorlatok, amelyek a beszélőket az egy nyelvűség ideájához közelítik, csak egy adatközlő említette meg (4). Az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban szubjektív, autoetikus emlékek támasztják alá azt, hogy bár a magyar nyelv elsajátítása az adatközlők esetében sikeres volt, de narratíváikban a nyelvelsajátítást top-down ösztönző körülmények domináltak. E megállapítás korántsem meglepő, hiszen a magyar nyelv elsajátítása az állami hatóságok által kezdeményezett, forszírozott és fenntartott ideológiai erőterben, a második világháború által traumatizált társadalomban és egy átalakuló államrendszerben valósult meg.

Kulcsszók: nyelvi önéletrajz, nyelvi narratíva, két nyelvűség, magyarországi németek.

Hivatkozott irodalom

- Atlas der deutschen Alltagssprache*. <https://www.atlas-alltagssprache.de> (2023. 11. 11.)
- BILLIG, MICHAEL 1996. *Arguing and Thinking. A rhetorical approach to social psychology*. 2. kiadás. Cambridge University Press, Cambridge.
- BRUNER, JEROME 2004. *Az oktatás kultúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BRUNER, JEROME 2008. Culture and Mind. Their Fruitful Incommensurability. *Ethos* 36: 29–45. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2008.00002.x>
- SAUER, VERENA – HOFFMEISTER, TOKE 2022. *Wahrnehmungsdialektologie. Eine Einführung*. Germanistische Arbeitshefte 5). De Gruyter, Berlin–Boston. 7–24. <https://doi.org/10.1515/9783110633535-fm>
- CASPER, KLAUDIA 2002. *Spracheinstellungen. Theorie und Messung*. Books on Demand GmbH, Heidelberg.
- DOVALIL, VÍT – ŠICHOVÁ, KATEŘINA 2017. *Sprach(en)politik, Sprachplanung und Sprachmanagement*. Winter Verlag, Heidelberg. <https://doi.org/10.33675/2017-82537715>
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2009.3>

- FARR, MARCIA – SONG, JUYOUNG 2011. Language ideologies and policies: Multilingualism and education. *Language and Linguistics Compass* 9: 650–665. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2011.00298.x>
- FRANCESCHINI, RITA 2001. Sprachbiographien randständiger Sprecher. In: FRANCESCHINI, RITA Hrsg., *Biographie und Interkulturalität. Diskurs und Lebenspraxis*. Stauffenburg, Tübingen. 111–125.
- FRANCESCHINI, RITA 2022. Language biographies. *Sociolinguistica* 36: 69–83. <https://doi.org/10.1515/soci-2022-0015>
- GOMBOS PÉTER 2018. A gyermekirodalom nyelve(zete). *Gyermeknevelés* 6/3: 148–158. <https://doi.org/10.31074/20183148158>
- HERENDINÉ KÓNYA ESZTER 2007. *Kisiskolások térbeli tájékozódó képességének fejlesztési lehetőségei*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem Matematika és Számítástudományok Doktori Iskola, Debrecen. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/c0c51b35-b0ed-45fa-87b3-46cbabdd64e3/content> (2023. 07. 03.)
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1963. *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn*. Veb Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale).
- INGROSSO, SARA 2020. *Sprachbiographische Erzählungen junger Italiener in München. Postmoderne Migrationsformen aus linguistischer Perspektive*. Doktori értekezés. LMU, München.
- KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN 2022. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÖNIG, KATHARINA 2014. *Spracheinstellungen und Identitätskonstruktion. Eine gesprächsanalytische Untersuchung sprachbiographischer Interviews mit Deutsch-Vietnamesen*. Akademie Verlag, Berlin. <https://doi.org/10.1524/9783110352245>
- KÖNIG, KATHARINA 2017. Das sprachbiographische Interview als Interaktion. Eine gesprächsanalytische Perspektive auf ein Forschungsinstrument. In: SCHRÖDER, INGRID – JÜRGENS, CAROLIN Hrsg., *Sprachliche Variation in autobiographischen Interviews. Theoretische und methodische Zugänge*. Peter Lang, Frankfurt a. M. 199–223.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2011. *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache*. Beihefte 145. ZDL, Stuttgart.
- KRUMM, HANS JÜRGEN – JENKINS, EVA-MARIA Hrsg. 2001. *Kinder und ihre Sprachen – lebendige Mehrsprachigkeit*. Wienerverlagswerkstatt, Wien.
- LUFT, JOSEPH – INGHAM, HARRY 1955. *The Johari window, a graphic model of interpersonal awareness. Proceedings of the western training laboratory in group development*. UCLA, Los Angeles.
- MAHR, JOHANNES – CSIBRA, GERGELY 2017. Why do we remember? The communicative function of episodic memory. *The Behavioral and Brain Sciences* 41: 1–93. <https://doi.org/10.1017/S0140525X17000012>
- PIAGET, JEAN 1970. Az észleleti tér, a képzeti tér és az alaklátás (a sztereognosztikus észlelés). In: UŐ, *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest. 76–131.
- PLÉH CSABA 2019. Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halb wachs. *Magyar Filozófiai Szemle* 63/3: 11–45.

- SCHULZE, THEODOR 1993. Lebenslauf und Lebensgeschichte. Zwei unterschiedliche Sichtweisen und Gestaltungsprinzipien biographischer Prozesse. In: BAACKE, DIETER – SCHULZE, THEODOR, *Aus Geschichten lernen*. Juventa, Weinheim–München. 174–226.
- SPITZMÜLLER, JÜRGEN – BUSCH, BRIGITTA – FLUBACHER, MI-CHA 2021. Language ideologies and social positioning: the restoration of a “much needed bridge”. *International Journal of the Sociology of Language* 272: 1–12. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-0094>
- TÖLGYESSY ZSUZSANNA 2018. *Jegyzetlapok a gyermek- és ifjúsági irodalom tanulmányozásához*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634542667>
- WILD, KATHARINA 2006. Zu Südungarn. In: ÁRKOSSY KATALIN et al. Hrg., *Ungarndeutsche Minderheitenkunde*. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest. 93–108.

Narratives related to the Hungarian language in language biographies

Attitudes and language ideologies of bilingual German speakers in Hungary

The study focuses on individual events related to the Hungarian language in the narrative language biographies of older generations of bilingual Germans in Hungary. The study clarifies the definition of ‘language biography’, covers its linguistic and psycholinguistic characteristics and illustrates the positive and negative narrative episodes of the language biographies of the informants based on an analysis combining aspects of content, form and interaction of twenty-two biographical interviews. The narratives found demonstrate what top-down and bottom-up language ideologies the informants were confronted with in their individual language biographies and how these determined their narratives in relation to the Hungarian language, which they had acquired as a second language in the 1940s and 1950s. The results are relevant from a metapragmatic standpoint, given that, even though the topic is rather sensitive, the individual narratives become comprehensible, clear, and authentic only through the study of their subjective language data and their historical and political background.

Keywords: language biography, language narrative, bilingualism, German minority in Hungary.

MÜLLER MÁRTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében

3. rész*

8.2. Az adatközlői válaszok kiértékelésének kvantitatív eredményei

2. táblázat

A Faux Pas Felismerése teszt
felnőtt verzióján elért eredmények (cél- és kontrolltörténetek eredményei
összesítve összpontszám és százalékos teljesítmény szerint)

Adatközlők azonosító kódja	FP detektálás 1	FP detektálás 2	Helytelenség megértése	Szándékok	Vélekedés	Empátia	Kontrollkérdések	Teljes	%
NA01	19	19	19	18	19	20	40	154	96,25
NA02	20	20	19	19	19	20	40	157	98,125
NA03	19	19	19	18	18	19	40	152	95
NA04	20	20	20	19	19	20	40	158	98,75
NA05	14	14	13	11	12	14	40	118	73,75
NA07	17	17	17	16	16	17	40	140	87,5
NA08	20	20	20	20	20	19	40	159	99,375
NA09	19	18	19	18	18	19	40	151	75,5
NA10	12	11	12	10	15	13	40	113	70,625
NA11	18	18	19	16	17	19	40	147	91,875
Teljes	178	176	177	165	173	180	400		
%	89	88	88,5	82,5	86,5	90	100		

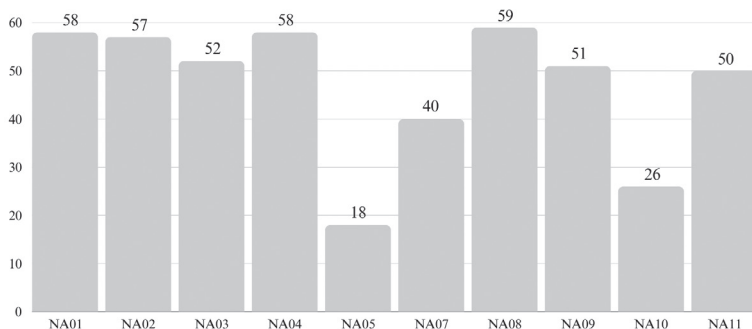
A 2. táblázatban láthatjuk, hogy a kutatásban részt vevő felnőtt, egészséges populáció tagjai milyen eredményt értek el a Faux Pas Felismerése teszten. A cél- és kontrolltörténeteken nyújtott teljesítményüket együtt vizsgálva megállapítható, hogy minden adatközlő 73,75% és 99,375% közötti összteljesítményt ért el. Ebből 6 fő ért 91%-on felüli eredményt.

A kérdések felől megvizsgálva az látható, hogy a legjobb teljesítményt az ellenőrzőkérdések megválaszolásán érték el (100%), ezt követően pedig az empátia (6.) kérdést választották meg a legsikeresebben, 90%-os átlagteljesítménnyel. A legalacsonyabb teljesítményt a beszélői szándéktulajdonításra irányuló, 4. kérdés megválaszolása során érték el, átlagosan 82,5%-os sikerrel.

* Az 1. részt lásd MNy. 2024: 150–158., a 2.-at 277–290. – Ezúton köszönjük DÉR CSILLÁNAK, LADÁNYI MÁRIÁNAK és GÁL ZITÁNAK a szakmai tanácsokat, illetve BAZSÓ KITTINEK a statisztikai feldolgozás során nyújtott segítségét.

1. ábra

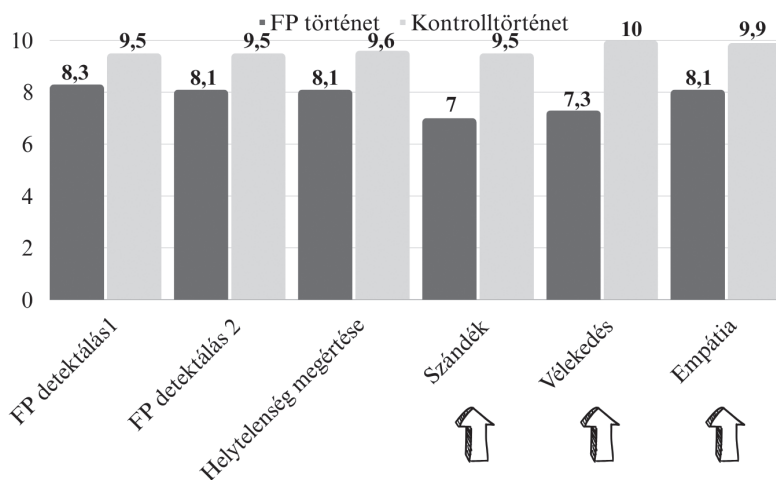
A faux pas-t tartalmazó történetek célkérdéseire adott válaszok összpontszáma

Az 1. ábrán a faux pas-t tartalmazó történetek célkérdéseire adott válaszok összpontszámait láthatjuk minden adatközlő esetében. A maximum elérhető összpontszám 60 pont, hiszen 6 célkérdést kell megválaszolniuk 10 faux pas-t tartalmazó történet kapcsán. Az átlag összpontszám 46,9, azonban a szórás igen nagy ($SD=13,7795$).

2. ábra

A faux pas-t tartalmazó történetek és a kontrolltörténetek célkérdéseire adott válaszok átlag összpontszámai (a nyíllal jelzett vizsgált területek összpontszámai között szignifikáns eltérés mutatható ki)

A 2. ábrán azt vizualizáltuk, hogy mely célkérdésekre adott válaszok pontszámai között van szignifikáns eltérés a kontroll- és céltörténeteket összehasonlítva. Fontos hangsúlyozni, hogy a kontrolltörténetek esetén az adatközlő akkor kap pontszámot, ha nem detektál faux pas-t, így a többi célkérdést a kutató nem teszi fel neki, és a fel nem tett kérdésekre kap pontot a válaszadó. Az első három

kérdésre adott válaszok pontszámai között nincs statisztikailag kimutatható szignifikáns különbség, azaz a faux pas-t tartalmazó történetek esetében hasonlóan sikeresen detektálták a faux pas-t, mint amilyen sikeresen észrevették azt, hogy a kontrolltörténetekben nincsen faux pas.

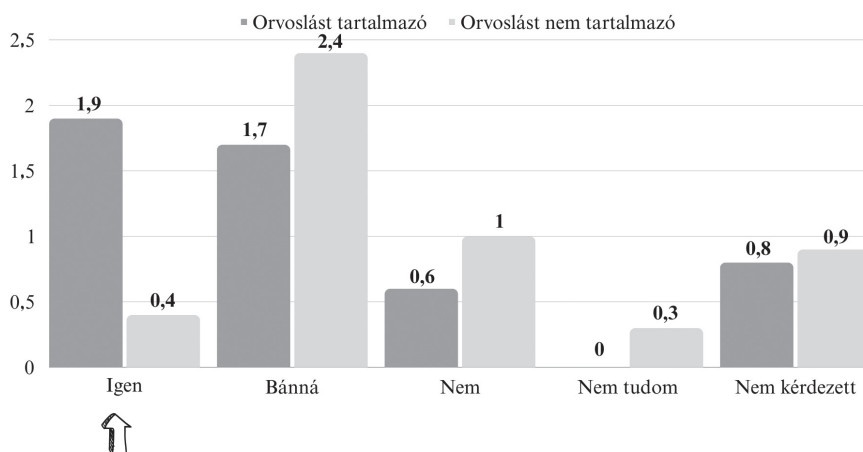
A 4., 5. és 6. kérdésre adott válaszaikban az adatközlők szignifikánsan többet hibáztak a faux pas-t tartalmazó történeteknél, mint a kontrolltörténeteknél. Ebből arra következtethetünk, hogy még ha fel is ismerték helyesen, hogy a faux pas-t tartalmazó történetbe valami nem odaillő (tehát jól válaszoltak az első két kérdésre), ennek a megindoklása, megmagyarázása bizonyos esetekben hibás volt, és szándékosnak vélték a faux pas, tehát a sértés elkövetését. Az empátia képességére irányuló kérdésen nyújtott alacsonyabb teljesítményt azzal magyarázzuk, hogy sokszor nem került megkérdezésre a 6. kérdés, mert azt válaszolta az adatközlő, hogy nincs faux pas a történetben; emellett azokra a válaszokra, mint például „Nézett ki a fejéből” vagy „Nem hiszem, hogy felfogta”, 0 pontot adtunk.

Összességében a kontrolltörténeteket szignifikánsan jobban oldották meg, mint a faux pas-t tartalmazó történeteket, viszont érdemes hangsúlyozni, hogy attól függetlenül, hogy a kontrolltörténetekben hibásan úgy ítélte meg az adatközlő, hogy van valami nem odaillő a szituációban, még nyerhetett pontokat, ha a hozzájuk tartozó tudatelméleti kérdéseket jól válaszolta meg.

A 6.3. alfejezetben bemutatott szempontok mentén felosztottuk a faux pas-t tartalmazó történeteket aszerint, hogy tartalmaznak-e homlokzatátó, elkerülő eljárást, vagy sem. Megvizsgáltuk, hogy az adatközlői válaszokat befolyásolja-e az orvoslás történetben való megjelenítése. Azt kaptuk, hogy a Faux Pas Felismerése teszt eredeti célkérdésein nyújtott eredményre nem volt hatással az orvoslás szerinti felosztás, viszont az egyik általunk hozzáadott célkérdés egy adott válasza esetében szignifikáns hatás mutatható ki.

3. ábra

Orvoslást tartalmazó és nem tartalmazó faux pas történetek, megbánás detektálására (8. kérdés) irányuló kérdésekre adott válaszok

A 3. ábrán látható, hogy a 8. kérdésre (Bánja-e X, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?) adott válaszokat milyen módon kategorizáltuk. Az „igen” válasz-kategóriában azok a feleletek tartoznak, amik azt implikálják, hogy a beszélő az adott pillanatban megbánást érez. A „bánná” válasz-kategóriába azok a feleletek tartoznak, amelyek azt tartalmazták, hogy ha folytatódna a történet, és a beszélő megtudná, hogy sértést követett el, akkor megbánná a megnyilatkozását. A „nem” kategória azokat a válaszokat foglalja magába, amelyek arra utalnak, hogy a beszélő nem bánja meg a megnyilatkozását, mert szándékosan mondta azt ki. A „nem tudom” kategória azokat a válaszokat fedi le, amikben az adatközlő arra utalt, hogy mivel nem folytatódik a történet, tehát előbb van vége, minthogy a beszélő megtudhatná, hogy hibázott, nem tudhatjuk, hogy mit érezhet. A „nem kérdezett” kategória azt jelenti, hogy a kérdést fel sem tette a kutató az adatközlő számára, mert az nem detektálta korábban a faux pas-t.

A 8. kérdésre adott „igen” választípusok számában fedezhető fel egyedül statisztikailag kimutatható szignifikáns különbség ($p < 0,05$) aszerint, hogy a faux pas történetben szerepelt-e orvoslás vagy sem. Ebből arra következtethetünk, hogy az elkerülő homlokzatatóvó stratégia nyelvi szintű megjelenítése hatással bír arra, hogy az adatközlők tulajdonítanak-e azonnali megbánást a faux pas-t elkövető személynek, vagy sem. Tekintve, hogy a „bánná” válaszok között nem mutatható ki szignifikáns különbség attól függően, hogy történt-e orvoslás a szituációban, azt feltételezhetjük, hogy az adatközlők az orvoslás megjelenítésétől függetlenül képesek elvonatkoztatni a leírt szövegtől, és affektív mentális állapotot tulajdonítani a faux pas-t elkövető személynek.

9. Összegzés. Az elméleti háttér áttekintése után a tanulmányban bemutatott kutatás keretein belül kísérletet tettünk arra, hogy megvizsgáljuk: 1. hogyan értelmezhető és definiálható a faux pas mint nyelvi jelenség; 2. segítik-e a faux pas jelenségek differenciáltabb értelmezését a kognitív és szociopragmatikai megközelítések; 3. milyen elemzési szempontokkal bővíthető a Faux Pas Felismerése teszt felnőtt verziója, és hogy 4. hogyan értelmezhetőek a Faux Pas Felismerése teszten nyújtott adatközlői válaszok adott pragmatikai szempontok mentén.

Azt találtuk, hogy a relevanciaelméleti keret (SPERBER–WILSON 1995) segítségével pontosabban feltérképezhető, hogy a különböző faux pas helyzetekben milyen nyelvi jelenség figyelhető meg, így például az elszólás, a tévedés és a kihallgatás/ki-beszélés (IVASKÓ 2004) differenciálható azon szempontok mentén, hogy a beszélő mely szándékai milyen kontextuson belül teljesülnek, illetve a megnyilatkozás I feltevéshalmaza hamis vélekedésen alapszik-e.

A Faux Pas Felismerése teszt céltörténeteit, azaz a faux pas-t tartalmazó történeteket is összehasonlítottuk egymással mind kognitív, mind szociopragmatikai szempontok alapján. A szociálpszichológia és a szociopragmatika udvariasságelméleti közül a goffmani homlokzattal, a homlokzatfenyegetéssel és a homlokzatatóvó eljárásokkal (GOFFMAN 2008), illetve a racionalitási és interperszonális elvekkel (NEMESI 2016) foglalkoztunk. Az összevetés során megfigyeltük, hogy különbség van a történetek megfogalmazásában aszerint, hogy 1. a beszélő a faux pas kimondását megelőzően rendelkezett-e azzal a tudással, amivel ha a megnyilatkozás pil-

lanatában rendelkezik, a faux pas elkövetése megelőzhető lett volna; 2. hamis vagy valós-e a beszélő megnyilatkozásának igazságtartalma; 3. a diskurzusban részt vevő szereplők orvosolják-e a faux pas-t; és 4. bánja-e a beszélő a megnyilatkozását. Arra a megállapításra jutottunk, hogy az orvoslást tartalmazó és nem tartalmazó faux pas történetekre adott adatközlői válaszokat érdemes lehet összevetni egymással, illetve célszerűnek tartottuk két további célkérdés bevonását a vizsgálatba.

A Faux Pas Felismerése teszten nyújtott adatközlői teljesítmények kiértékelését követően arra a következtetésre jutottunk, hogy összességében jobban teljesítettek a kontrolltörténeteken, mint a faux pas-t tartalmazó történeteken, ami szignifikánsan megmutatkozott a szándéktulajdonítást mérő, hamis vélekedést mérő és empátiát mérő tételeken elért alacsonyabb teljesítményben. Miután a faux pas történeteket felosztottuk aszerint, hogy tartalmazznak-e homlokzat-óvó eljárást, azt találtuk, hogy a Faux Pas Felismerése teszt eredeti célkérdésein nyújtott eredményre nem volt hatással az orvoslás szerinti felosztás, viszont az általunk hozzáadott, a megbánás tulajdonítását vizsgáló kérdésre adott „igen” válasz esetében szignifikáns hatás mutatható ki. Tehát az elkerülő homlokzat-óvó stratégia explicit szintű megjelenítése hatással bír arra, hogy az adatközlők tulajdonítanak-e azonnali megbánást a faux pas-t elkövető személynek, vagy sem. A „bánná” válaszok között azonban nem mutatható ki szignifikáns különbség attól függően, hogy történt-e orvoslás a szituációban, így azt feltételezhetjük, hogy az orvoslás megjelenítése nincs hatással arra, hogy az adatközlők képesek-e elvonatkoztatni a leírt szövegtől, és hogy képesek-e affektív mentális állapotot tulajdonítani a faux pas-t elkövető személynek.

A Faux Pas Felismerése teszt kontrolltörténeteit megvizsgálva arra jutottunk, hogy többször előfordul, hogy a beszélők kiigazító eljárást alkalmaznak a félreértést, incidenst okozó verbális vagy nem verbális cselekvés után. Ezzel szemben elkerülő eljárás egy kontrolltörténetben sem fedezhető fel. Vajon ez alapján feltételezhető-e az, hogy a kiigazító eljárással záródó incidenst megjelenítő helyzetet összességében sikeresebbnek ítélik meg az emberek, mint az elkerülő eljárást tartalmazót? Több adatközlő úgy ítélte meg, hogy az elkerülő homlokzat-óvó stratégia helyett nyíltan kellett volna beszélniük a szereplőknek a konfliktusos helyzetet okozó körülményekről. Ezek alapján feltételezhető-e, hogy a racionalitási elvek követése, a minőség maxima, az őszinteség betartása hatékonyabb, ezáltal sikeresebb, mint az interperszonális elvek mentén megfogalmazott elkerülő eljárást tartalmazó félrenézés?

Az adatközlői válaszok kvalitatív elemzése során azt találtuk, hogy a Faux Pas Felismerése teszt tesztkérdéseinek kiegészítésére tett javaslat eredményesnek tűnik annak értelmében, hogy a beiktatott kérdések által mélyebb betekintést nyerhetünk az adatközlői teljesítések értelmezésébe, a szándéktulajdonítási és következtetési folyamataikba.

1. melléklet

Példák a Faux Pas Felismerése tesztből (felnőtt verziója: STONE et al. 1998; magyar nyelvű teszt forrása: GÁL 2015) az eredeti sorszámozással:

4. Dóra épp most költözött át új lakásába. Elment vásárolni, és vett néhány új függönnyt a hálószobájába. Éppen, amikor befejezte a lakás dekorálását, akkor jött át a legjobb barátjánője, Liza. Dóra körbevezette őt a lakásban, majd megkérdezte: „Hogy tetszik a hálószobám?” „Azok a függönyök szörnyűek” – mondta Liza. „Remélem, veszel majd újakat!”

Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

Ha igen:

Ki mondott olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

Mit gondol, miért mondta ezt?

Vajon Liza tudta, hogy ki vásárolta a függönyöket?

Mit gondol, hogyan érezhette magát Dóra?

Kontrollkérdések:

A történetben mit vásárolt éppen akkor Dóra?

Mióta élt Dóra ebben a lakásban?

11. Nagy Réka, az Abco Szoftverfejlesztő cég igazgatója egy megbeszélésre hívta a teljes személyzetet. „Valamit el kell mondanom nektek” – mondta. „Mészáros János, az egyik könyvelőnk nagyon beteg, rákos és kórházban van.” Mindenki csendben maradt, feldolgozta a híreket, amikor Róbert, egy informatikus késve megérkezett. „Hé, tegnap este hallottam ezt a nagyszerű viccet!” – mondta Róbert. „Mit mondott a végső stádiumban lévő beteg az orvosának?” Réka erre azt mondta: „Oké, foglalkozzunk most már az üzlettel ezen a megbeszélésen.”

Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

Ha igen:

Ki mondott olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

Mit gondol, miért mondta ezt?

Amikor belépett, vajon Róbert tudta, hogy a könyvelő rákbeteg?

Mit gondol, hogy érezte magát Réka, az igazgató?

Kontrollkérdések:

A történetben mit mondott Réka, az igazgató a megbeszélésen?

Ki érkezett késve a megbeszélésre?

Kulcsszók: faux pas, szándékok, mentális reprezentáció, explicitéség, homlokzat.

Hivatkozott irodalom

- ARONSON, ELLIOT 1995. *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BANERJEE, ROBIN – WATLING, DAWN 2005. Children's understanding of faux pas. Associations with peer relations. *Hellenic Journal of Psychology: Special Issue on Theory of Mind* 2/1: 27–45. <http://www.pseve.org/journal/Articlesview.asp?key=41>
- BANERJEE, ROBIN – WATLING, DAWN – CAPUTI, MARCELLA 2011. Peer Relations and the Understanding of Faux Pas. Longitudinal Evidence for Bidirectional Associations. *Child Development* 82: 1887–1905. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01669.x>
- BARON-COHEN, SIMON 1995. *Mindblindness*. MIT Press, Cambridge (MA). <https://doi.org/10.7551/mitpress/4635.001.0001>
- BARON-COHEN, SIMON – O'RIORDAN, MICHELLE – JONES, ROSIE – STONE, VALERIE E. – PLAISTED, KATE 1999. A new test of social sensitivity. Detection of faux pas in normal children and children with Asperger syndrome. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 29: 407–418. <http://doi.org/10.1023/a:1023035012436>
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN [1978/1987] 2008. Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Szöbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Typotex, Budapest. 37–118.
- CSIBRA GERGELY – GERGELY GYÖRGY 2002. A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. *Magyar Tudomány* 2002: 56–63.
- DSM-5 = *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 5th edition. American Psychiatric Publishing, Washington. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Faux pas [Def. 1.] 2015. In: *Oxford Dictionary of English*. Ed. STEVENSON, ANGUS. 3rd ed. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acref/9780199571123.001.0001>
- GÁL ZITA 2015. A tudatelmélet életkori különbségei, kapcsolata a munkamemória kapacitással és a társas pozícióval. Doktori (PhD) disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.2905>
- GOFFMAN, ERVING [1955] 2008. A homlokzatról. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Szöbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Typotex, Budapest. 11–36.
- GREGORY, CAROL – LOUGH, SINCLAIR – STONE, VALERIE – ERZINCLIOGLU, SHARON – MARTIN, LOUISE – BARON-COHEN, SIMON – HODGES, JOHN 2002. Theory of mind in patients with frontal variant frontotemporal dementia and Alzheimer's disease. Theoretical and practical implications. *Brain* 125: 752–674. <https://doi.org/10.1093/brain/awf079>
- GRICE, HERBERT PAUL 1975. Logic and Conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003
- GYÓRI MIKLÓS 2014. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 1345–1382. <http://doi.org/10.1556/9789630594998>
- IVASKÓ LÍVIA 1997. A sikertelen kommunikáció relevancia-elméleti megközelítése. Pályázat a MTA Szegedi Területi Bizottságának kiírására, Ms. Szeged.

- IVASKÓ LÍVIA 2000. Az elszólás szerepe a diskurzusbán. In: SZÉCSÉNYI TIBOR szerk., *LingDok 1. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. SZTE Elméleti nyelvészet doktori program, Szeged. 171–177.
- IVASKÓ LÍVIA 2004. A pragmatikai kompetencia szerepe a sikertelen diskurzuskban. Doktori (PhD) disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged.
- IVASKÓ LÍVIA 2005. Félreértéseink nyomában. In: IVASKÓ LÍVIA szerk., *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged. 14–27.
- IVASKÓ, LÍVIA – NÉMETH T., ENIKŐ 2002. Types and reasons of communicative failures. A relevance theoretical approach. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 31–43.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2012. Implikátúra és arculatmunka televíziós beszélgetőműsorokban. *Beszédkutató* 2012: 168–185.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2016. Az udvariasság elméletei. In: NEMESI ATTILA LÁSZLÓ szerk., *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Loisir Kiadó, Budapest. 69–90.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In: NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY szerk., *Általános nyelvészeti tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 221–254.
- NÉMETH T., ENIKŐ 2004. The principles of communicative language use. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 379–418. <http://doi.org/10.1556/aling.51.2004.3-4.7>
- NÉMETH T. ENIKŐ 2019. *Daddy* ‘apu’, *honey* ‘édesem’, *darling* ‘drágám’. Nyelvi és kontextuális kulcsok a perspektívák és intenciók megmutatásához és megfejtéséhez a verbális kommunikációban. *Argumentum* 15: 290–303. https://argumentum.unideb.hu/2019-anyagok/special_issue_1/nemethe.pdf
- PREMACK, DAVID – WOODRUFF, GUY 1978. Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences* 1: 515–526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- SCHNELL ZSUZSANNA 2020. Az iróniaértés fejlődése – Kísérleti pragmatikai vizsgálódások. *Kultúratudományi Szemle. Cultural Science Review* 2/1: 151–171.
- SPEER, DAN – WILSON, DEIRDRE [1986] 1995. *Relevance. Communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- SPEER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1997. Remarks on relevance theory and the social sciences. *Multilingua* 16: 145–51. <http://doi.org/10.1515/mult.1997.16.2-3.145>
- STONE, VALERIE – BARON-COHEN, SIMON – KNIGHT, ROBERT T. 1998. Frontal lobe contributions to theory of mind. *Journal of Cognitive Neuroscience* 10: 640–656. <https://doi.org/10.1162/089892998562942>
- STONE, VALERIE – BARON-COHEN, SIMON – CALDER, ANDREW – KEANE, JILL – YOUNG, ANDREW 2003. Acquired theory of mind impairments in individuals with bilateral amygdala lesions. *Neuropsychologia* 41: 209–220. [https://doi.org/10.1016/S0028-3932\(02\)00151-3](https://doi.org/10.1016/S0028-3932(02)00151-3)
- THIÉBAUT, FLORA I. – WHITE, SARAH J. – WALSH, ANNABEL – KLARGAARD, SOLJA K. – WU, HSUAN-CHEN – REES, GERAINT – BURGESS, PAUL W. 2016. Does Faux Pas Detection in Adult Autism Reflect Differences in Social Cognition or Decision-Making Abilities? *Journal of autism and developmental disorders* 46: 103–112. <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2551-1>

- VARGA ESZTER – TÉNYI TAMÁS – FEKETE SÁNDOR – HEROLD RÓBERT 2008. Mentalizációs deficit vizsgálata Faux Pas Teszttel skizofréniában. *Neuropsychopharmacologia Hungarica* 10/2: 67–72.
- VERSCHUEREN, JEF F. 1987. *Pragmatics, metapragmatics and intercultural communication*. International Pragmatical Association Working Document 1. International Pragmatics Association, Antwerpen.
- VERSCHUEREN, JEF F. 1999. *Understanding Pragmatics*. Understanding Language Series. Arnold, London – New York.
- YUS, FRANCISCO 1999. Misunderstandings and explicit/implicit communication. *Journal of Pragmatics* 9: 487–517. <https://doi.org/10.1075/prag.9.4.01yus>

The possibilities of pragmatic interpretation and recognition of the faux pas phenomenon depending on explicit linguistic formulation

Faux pas (STONE et al. 1998; VARGA et al. 2008; GÁL 2016) is a conversational blunder with unpleasant consequences, committed by the communicator based on a false belief without offensive intent. Recognizing the commission of a blunder requires complex cognitive processes, so both the linguistic phenomenon itself and its interpretation provide an exciting research area for the frontier areas of psychology and pragmatics. In this study, we present what the toolset of socio- and cognitive pragmatics can contribute to the investigation of this issue. During the analysis of the empirical data, we worked with the sets of concepts of face, facework (GOFFMAN [1955] 2008), rationality and interpersonal principles (NEMESI 2016), and the relevance theoretical framework (SPERBER–WILSON [1986] 1995; IVASKÓ 2000; 2005). Based on the results of our research, it can be said that socio- and cognitive-pragmatic investigations help us differentiate among linguistic phenomena related to the umbrella term of faux pas and gain a more thorough understanding of the inferential and metapragmatic processes behind their recognition and interpretation.

Keywords: faux pas, intentions, mental attribution, explicitness, facework.

MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA
Szegei Tudományegyetem

Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből*

1. rész

1. Bevezetés. A magyar esetterminusok történetének feldolgozása nyelvtudomány-történetünk régi adóssága. Noha bizonyos tanulmányok már érintették a kérdést (BALÁZS 1987; ÉDER 1998; FIERS 1979; KOVÁCS 2001), máig hiányzik a magyar esetrendszerhez kapcsolódó terminológia rendszeres leírása. A magyar grammatikák esetrendszerének fejlődésével legutóbb NAGY DÓRA (2022) foglalkozott, bár ő sem terminológiai szempontból.

Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogyan alakult a magyar névszói esetnevek története: milyen előzményei voltak a magyar nyelvű esetterminológiának, hogyan változott, és van-e ma használatos, egységes, elfogadott terminusrendszere a magyar leíró grammatika e részének? Vizsgálatunk anyagát a korai grammatikák, valamint a 19., a 20. és a 21. század legfontosabb tudományos grammatikái adták. Nem törekedhettünk teljességre, így csak a legfontosabbnak tartott csomópontokat, műveket és tendenciákat igyekeztünk bemutatni.

2. A vizsgálat elméleti háttere. Maga az eset fogalma és a vele kapcsolatos terminológia korántsem problémamentes a különböző nyelvészeti irányzatokban. HASPELMATH (2006) is rámutat erre, kiemelve, hogy az esetekkel kapcsolatos terminológiát poliszémia, homonímia és szinonímia tarkítja: különböző háttérű nyelvészek a kissé vagy épp radikálisan eltérő fogalmakat azonos terminussal jelölhetik, míg a hasonló vagy azonos fogalmakat eltérő terminusokkal. Fontos tisztázni tehát, hogy ebben a tanulmányban a kognitív funkcionális felfogást követve megkülönböztetjük az esetviszonyt (esetfunkciót), ami egy (tipikusan igei) alaptag és a (tipikusan főnévi) bővítménye közti szintaktikai és szemantikai viszony, illetve az esetformát, ami az esetviszonyt fejezi ki. Az esetviszonyok és az esetviszonyokat kifejező esetformák között nincs feltétlenül egy az egyhez típusú megfelelés: egy esetforma több esetviszonyt is kifejezhet, illetve egy esetviszony több esetformában is megjelenhet (ONyt. 1064). Az esetformák lehetnek szintetikus formák (inflexiós végződések, esetragok) és analitikus formák (prepozíció, posztpozíció), esetleg adverbium.

Jelen tanulmányban a szintetikus esetformának nevezett névszói alakok terminológiáját vizsgáljuk a magyar grammatikairodalomban, azaz a morfológiai esetterrendszer, az esetformák terminológiájának vizsgálatát tűztük ki célul. A tanulmány szükségszerűen érinti az egyes grammatikák esetfogalmát, illetve az eset morfológiai jelölőjének (esetforma) és az általa jelölt mondatnani funkcióknak (esetviszony)

* A szerzők köszönetet mondanak a tanulmány két anonim lektorának javaslataikért és LADÁNYI MÁRIÁNAK a kézirat korábbi változatához fűzött kritikájáért és tanácsaiért.

az összefüggését, az esetrendszer alakulását az egyes grammatikákban, de ezzel a kérdésekkel csak a terminológia megértéséhez szükséges mértékben foglalkozik.

Az esetterminusok jelen vizsgálatakor az úgynevezett szociokognitív terminológiai modell egyes elméleti alapvetéseit, megközelítéseit is felhasználtuk (a szociokognitív terminológiai modellről l. bővebben GYÓI 2023: 81–84). Ennek a RITA TEMMERMAN által kidolgozott elméleti keretnek lényege és legfőbb alapvetése, hogy magát a terminológiát dinamikusan és funkcionálisan közelíti meg, szakítva a korábbi hagyományok merevebb, zárt felfogásával és leírási rendszereivel, egyúttal pedig teret ad sokszínű és innovatív megoldásokkal operáló területek vizsgálatához is – ez utóbbi különösen fontos egy olyan, folyamatosan alakuló és változó terminusegyüttesnek a jellemzésekor, mint a magyar esetrendszerhez kapcsolódó terminológia.

A klasszikus wüsteri terminológiai modell egyértelmű és hagyományos definícióival, fogalmi struktúráival, a történetiséget mellőző szemléletével és egy az egyhez való megfeleléseivel a kommunikációs gátnak tekintett többértelműség és szinonímia teljes kiküszöbölésére törekszik (CABRÉ 1999: 5; TEMMERMAN 2000: 4–15). Ennek ellenpontjaként és kritikájaként lép fel a szociokognitív modell, melynek kiindulási alapja, hogy maga a terminológiai vizsgálat csakis nyelvi kontextusban lehetséges, az egyes kategóriákat pedig elsősorban saját környezetükben, szélesebb keretbe ágyazódva érdemes vizsgálni (TEMMERMAN 2000: 34–37). A temmermani alaptézisek közül kutatásunk számára hasznosnak bizonyult a poliszémia és szinonímia fontossága, egyes központi motívumok, elemek kiemelése és a diakrón szempontok figyelembevétele.

A vizsgálatban szereplő nyelvtanok esetterminológiájában a poliszém és szinonim alakok egyaránt megtalálhatók (előbbire jó példa a hagyományos görög-római modelltől örökölt *ablativus* terminus, mely még az újmagyar korban is különböző funkciójú elemek közös neveként szerepel). E folyamatosan alakuló terminológiai részrendszer elemeinek kapcsán fontos megkeresni az egyes elemek névadásának háttérében álló lehetséges motívumokat (l. pl. VERSEGHY háromnyelvű rendszerének elemzését), a hozzájuk tartozó főbb irányzatokat és kapcsolódási pontokat, valamint a poliszémák, szinonimák mögött álló esetleges eltérő perspektívákat (l. szintén VERSEGHY terminológiai rendszereinél a dinamikus és statikus jelleg kettősségét).

A vizsgálat folyamán utalunk egyes prototipikus és központi elemekre, vizsgáljuk, melyek az egyes funkciókhoz köthető legtipikusabb alakok, milyen visszaköszönő vagy vándorló terminusok vannak jelen az egyes nyelvtanokban), valamint fontosnak tartjuk a történetiség kiemelését (hisz egy adott terminológiai rendszer története egyúttal mindig a szakterület fogalmi rendszerének, szemléletének és különböző helyzetekben való alkalmazásának története is).

Mivel maga az eset mint forma és mint funkció is a nehezebben megragadható nyelvi jelenségek közé sorolható (l. LADÁNYI 2008), a terminusok megalkotásakor szerep jut a metaforikus gondolkodásnak is.

A magyar nyelvű esetterminológia megalkotásában végig kiemelt szerepe volt a latin, majd később a német nyelvi hatásnak, latin, német tükörszavak

(kalkok) alkotásának, ezért érdemes utalni a tükörszavakkal kapcsolatos szakirodalom megállapításairól is.

A tükörjelenség egy másik nyelvben keletkezett terminusalkotási mód átvételét jelenti: „Le calque est un emprunt de la forme interne” (UNBEGAUN 1932: 19). Az átvétel vonatkozhat a szemléleti keretre, gondolkodásra, a metaforikus megnevezés forrás- és céltartományának hasonlóságára. Jellemzően az eredeti megnevezés az adott kor vezető tudományos nyelvén keletkezik, ahol az általa jelölt fogalom is. A tükörszavak létrehozása egy másik nyelven a tudásátadás eszköze, ugyanakkor egyúttal a mintának használt megnevezés által létrehozott szemlélet, perspektíva, gondolkodási keret átvétele is (szemantikai kalk, *semantic loan*). Ha az átvétel a nyelvi forma tükrözését is jelenti, akkor tükörfordításról beszélünk (*loan translation*).

A tükörszavak által közvetített szemlélet azonban túlmutat az egyes terminusok létrehozásán. A hatás kimutatható a terminológiai rendszer további, az eredeti terminológiában nem szereplő terminusaiban is: az új terminusokat a meglévő mintájára hozzák létre, szemléleti és alaki oldalról is. Így az *ablativus* mintájára: *illativus, elativus, sublativus, delativus* stb.

3. Források. A vizsgálatba vont grammatikák korpusza. Célunk a kezdetektől a mai napig terjedő korszak terminusainak számbavétele volt, ezért a nagyobb részegységek lineárisan, időrendben követik egymást, a részekben belül viszont problémacentrikusan szerveződik az elemzés.

Mivel nem vállalkozhatunk teljes körű vizsgálatra, ezért az anyagot úgy szűkítjük, hogy korszakonként néhány fontos, a korra jellemző tudományos grammatikát választunk ki. A vizsgálat a magyar nyelvű terminológiára koncentrál, azonban ehhez szükség van az előzmények feltárására is. Így az első részben a középmagyar kor grammatikáinak eseteit is megvizsgáljuk, külön kiemelve a SYLVESTER-nyelvtan (1539/1989) magyar nyelvű terminusait. Kitérünk az említés szintjén SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1610/2004), GELEJI KATONA ISTVÁN (1645/1906), KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655/2008), PERESZLÉNYI PÁL (1682/2006), KÖVESDI PÁL (1686/2006) és KALMÁR GYÖRGY (1770) műveire.

Az újmagyar korból a Debreceni grammatika (1795), RÉVAI MIKLÓS Elaborator grammatikája (1805), KASSAI JÓZSEF (1817), FÖLDI JÁNOS (1790) és FOGARASI JÁNOS (1843) művei alapján adunk rövid áttekintést. Kulcsfontosságúnak és fordulópontnak bizonyult a magyar esetrendszer leírásának és terminusalkotásának szempontjából VERSEGHY FERENC munkássága, így elemezzük mind latin nyelvű nyelvtani összefoglalóját (1793) és részletes grammatikáját (1816), mind német nyelvű nyelvtanát (1805), mind magyar nyelven írt grammatikáját (1818). A VERSEGHY utáni sokesetes rendszer eseteit megvizsgáltuk az akadémiai nyelvtanban, A' magyar nyelv' rendszerében (1846) és SIMONYI ZSIGMOND nyelvtanaiban (1888, 1889, 1895).

A 20–21. századból az eltérő iskolák és paradigmák legfontosabb darabjait, pontosabban ezeknek az esetrendszerre vonatkozó fejezete/fejezetei szerepelnek: A mai magyar nyelv rendszere (TOMPA szerk. 1961, MMNyR. 1.); a klasszikus egyetemi tankönyv, A mai magyar nyelv (BENCZÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ

1968, MMNy.); a hagyományos rendszerű Magyar grammatika (KESZLER szerk. 2006, MGr.); a strukturális szemléletű Strukturális magyar nyelvtan (KIEFER szerk. 2020, StrNyt. 3.) és végül a kognitív szemléletet képviselő Osiris Nyelvtan (TOLCSVAI szerk. 2017, ONyt.). A névszóragozással foglalkozó fejezeteket ezekben a nyelvtanokban TOMPA JÓZSEF (MMNyR. 1.), VELCSOV MÁRTONNÉ (MMNy), BALOGH JUDIT (MGr.), KIEFER FERENC (StrNyt. 3.) és LADÁNYI MÁRIA (ONyt.) írták.

A grammatikákban használt terminusokat kézzel annotáltuk és összehasonlító adatbázisba rendeztük, ahol a sorokban egy adott végződés különböző grammatikákban használt terminusai vannak, az oszlopokban pedig egy adott grammatikában használt esetterminusok.

Külön vizsgálati szempont volt az esetek sorrendje, a megnevezések névadó mozzanata, az esetterminusok morfológiai felépítése, az esetterminusok egy grammatikán belüli rendszere, a latin és a német megnevezések hatása, illetve a grammatikák egymáshoz való viszonya. A szerzők reflexióit, a terminológiaalkotáshoz fűzött elméleti megjegyzéseit is feldolgoztuk.

4. A magyar nyelvű esetterminológia előzményei. A szociokognitív terminológia a terminusok történetiségét és az általa közvetített gondolkodási keretet és perspektívát hangsúlyozza. A magyar esetterminológia kialakulására ez különösen igaz. A korai magyar grammatikairódalom (grammatikák és ortográfiák) a görög-római hagyományos grammatikai leírás rendszerét követték, az eset fogalma és terminológiája erre épült, ezért először röviden erről szólnunk. A korai munkák latin nyelven születtek, ha kivételesen magyar nyelvű szöveggel találkozunk, mint GELEJI KATONA ISTVÁN Grammatikatskájában (1645/1906), a terminusok ott is latin nyelvűek (kivételesen SYLVESTER JÁNOS 1539-es grammatikájának tükörfordított terminológiája, l. alább). Igaz ez az esetek elnevezésére is. Az esetnevek kérdése azonban szorosan összefügg az eset fogalmának a korban tisztázatlan értelmezésével, az eset morfológiai jelölőjének (esetforma) és az általa jelölt mondattani funkcióknak (esetviszony) az összemosisásával.

4.1. Az eset fogalma és terminusai a görög-latin grammatikákban. A görög és a latin nyelvet, amelyeken a mai nyelvészet szemlélete és kategóriái kialakultak, ebből a szempontból a következők jellemzik: Az esetjelölő formák részben szintetikusak (névszói végzések), részben analitikusak (praepositiók). A szintetikus formák kumulatív jelölésűek, vagyis az eset, a szám és a grammatikai nem együttesen jelenik meg rajtuk, pl. *terras*: nőnemű, többes számú tárgyesetű szó, 'földeket'. A szóvégi többfunkciós toldalék a külső flexió, amelyek az agglutinatív magyarra nem jellemző, nyelvünkben, legalábbis a névragozásban, tipikusan egyfunkciós toldalékok vannak, pl. *föld* (szótő) + *-ek* (többes szám jele) + *-et* (tárgyrag). Az esetsorban van három grammatikalizálódott/sematikus eset: a szubjektumot jelölő nominatívus, a direkt tárgyat jelölő accusatívus, az indirekt tárgyat jelölő datívus, ezenkívül a jellemzően adnominális genitívus. A latinban az esetsort a lexikai tartalmú ablatívus zárja (a görögben pedig a datívusnak van erősebben lexikális jellege). Mindkét nyelvben a vocatívusnak (amely szintaktikailag nem illeszkedik a mondatba) csak bizonyos paradigmákban van a nominatívustól eltérő alakja.

Az analitikus formák, a praeposíciók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik – a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul alakjuk változatos, nem alkotnak rendszert.

A görög és a latin grammatikusok a nyelv leírásához természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel (BLAKE 2001; HASPELMATH 2006). A latin grammatikusok az esetet morfológiai szinten értelmezték, ezen belül is csak a szintetikus esetformákat (a névszói végződéseket) tekintették esetnek. A *casus* tehát náluk a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. Mivel az esetet morfológiai kritériumok alapján határozták meg, egy forma egy esetnek számított, függetlenül attól, hányféle viszonyt jelölhetett. Az esetek közül a nominativust és a vocativust alapformának tekintették, ami tisztán mutatja a szót, míg a többit az alapformától való elhajlásnak, eltérésnek (*declinatio*). Az eltérés neve görögül *ptószisz* (szó szerint: esés, eset) volt.

Az egyes eseteknek nevet is adtak. Az esetnevek a görög grammatikai leírásban jöttek létre, és az esetformát az általa betölthető legfontosabb funkció alapján nevezték el. Az öt eset: *onomasztiké* (alanyeset, szó szerint: 'megnevező eset') *aitiatiké* (tárgyeset, szó szerint: 'átható, okozó eset'), *geniké* (szó szerint: 'nemző, a leszármazást jelölő eset'), *dotiké* (részes eset, szó szerint: 'adó eset') és a csak bizonyos névszóknál jelölt *klétiké* (megszólító eset). A grammatikai leírás kanonizálódása előtt ezeknek az elnevezéseknek több változata is volt: más és más névadó motívumok alapján a *ptószisz geniké* lehetett *patriké* (apai eset, mivel az apa neve a fiú neve mellett állt genitívusban), *ktétiké* (latinul *possessivus*, a birtoklás esete).

A görög és latin grammatikusok tisztában voltak azzal, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, s hogy az esetforma neve ezek közül a legfontosabb, kiemelkedő funkcióra utal. Erről tanúskodik az 5. századi PRISCIANUSnak egy eseterminológiai szempontból igen fontos megjegyzése: „Minden egyes esetnek tehát sokféle más és különböző jelentése van, de az ismertebb és gyakoribb jelentésükről kapják az elnevezésüket...” (PRISCIANUS, Inst. 5. 73). A latin grammatikai terminológia tudatos, programszerű tevékenység volt, az első században MARCUS TERENTIUS VARRO és a retorikus MARCUS FABIVS QUINTILIANUS, a 4. században AELIVS DONATVS, majd az 5. században PRISCIANUS tevékenysége nyomán, hogy hely hiányában a többieket ne is említsük. Az esetneveket teljes tükörfordításban ültették át latinra: *casus nominativus*, *accusativus*, *genitivus*, *dativus*. Az *accusativus* (szó szerint: vádoló eset) megnevezés egy félrefordítás eredményeként született meg: VARRO a görög *aitiaomai* 'áthat, okoz' ige egy másik jelentését 'okol, vádol' vette alapul. A latinban a fentiekén kívül van egy szemantikus esetforma, ami a görögből hiányzik. Ezt a sokféle funkciója közül a térbeli alapfunkciót kiemelve *ablativus*-nak (szó szerint: 'elvivő eset') nevezték el. Ez tehát latin újítás (hiszen a görögben nem volt, ezért néha a *casus Latinus* névvvel is illették).

Érdeemes megjegyezni az esetnevek morfológiai felépítését: a forma legfontosabbnak vélt funkciójára utaló ige (*nomino* 'megnevezek', *accuso* 'okolok', *geno* 'nemzek', *do* 'adok') passivum perfectum (supinum) töve + *-ivus* esetenévképző: *nominat-* + *-ivus*, *dat-* + *-ivus*. Az *-ivus* latin képző az igék passivum perfectum (supinum) tövéhez kapcsolódik, jelentése 'vmihez tartozó, vmilyen jellegű'. Ele-

inte passzív jelentésű képző volt, majd fokozatosan aktív jelentésben is kezdték használni. (Bővebben BREITMEYER 1933; LANGSLOW 2012.) Ezt a latinban igen termékeny képzőt kezdetben a *nominativus* és az *accusativus* esetnevek megalkotásában használta fel VARRO a görög *-ikos* képző tükörfordítására, kiszorítva más, korábbi morfológiai megoldásokat, mint pl. *casus nominandi*, 'a megnevezés esete'. A minta VARRO után gyorsan áterjedt a többi esetre is.

Az *ablativus* terminussal QUINTILIANUSnál találkozunk először a Szónoklattanban (2009: 92). Ez a terminus morfológiailag három elemből áll: a mozgást jelentő *fero* 'hoz, visz' ige supinum töve:¹ *lat-*, előtte a mozgás irányát jelölő prepozícióval: *ab-*, utána az esetnévképzővel: *-ivus*, tehát *ab-* + *lat-* + *-ivus*. Pontos fordítása az 'elvitelhez tartozó, az elvitelt megjelölő eset'. A magyar tükörfordítás ezt egy egyszerű cselekvő melléknévi igenévvel adja vissza: *elvivő, eltávolító*. Az *ablativus* terminus adta később az elsődlegesen téri viszonyokat jelölő esetformák megnevezésének mintáját: a mozgás irányát megjelölő prepozíció + a mozgást jelölő *lat-* supinum tő + *-ivus* esetnévképző. Ennek a mintájára: *allativus, sublativus, delativus* stb. (l. később).

Az analitikus esetformákat alaki önállóságuk miatt külön szófajnak tartották. Ez a szófaj a nevet onnan kapta, hogy az elemei a két fő szófaj, az ige (gr. *rhéma*, lat. *verbum*) és a névszók (gr. *onoma*, lat. *nomen*), illetve névmások (gr. *antonüma*, lat. *pronomén*) előtt is állhattak. A görög terminus a *protheszisz* ('elője tétel'), latinul ennek a tükörfordítása: *praepositio*. A *praepositio* kapcsolódhatott igékhez igekötőként, megnevezése ekkor: *praepositio coniuncta* ('kapcsolt előljáró'), az igekötős igét összetett szóként kezelték. Állhatott névszók előtt előljáróként, megnevezése ekkor: *praepositio separata* ('elválasztott előljáró').

4.2. A középmagyar grammatikák eseterminológiája. A görög-római hagyományt a latin grammatika közvetítette Európa számára kategóriáival és terminusaival. A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvleírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. A latin rendszer adaptálása a magyarra, a latin esetek számának mechanikus átvétele, a hagyományos görög-római modellben használt esetkritériumok alkalmazása azonban számos problémát eredményezett.

A latin mintát követő korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, mint amik a latin nyelvtanban szerepeltek. Vagyis a magyarban is felvették nominativust (*-0*), accusativust (*-t*), genitivust (ennek az *-é* birtokjelet feleltették meg), dativust (*-nak/-nek*) és ablativust (*-tól/-től*) és egyes szerzők vocativust (ami megegyezett a nominativussal). (A genitivusnak kategorizált *-é* birtokjel problémájáról részletesen I. C. VLADÁR 2016: 97–101.)

A többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előljárók felelnek meg. A határozóragokat a *praepositio affixa* (szó szerint: toldott előljáró) névvel illették, míg a névutókat a *praepositio separata* (szó szerint: különálló előljáró) névvel. Néha, a magyar sorrendiséget hangsúlyozva, a *postpositio* szót használták. Egészen leegyszerűsítve

¹ A *fero* ige csak imperfektumban használatos, passzívum perfektumban szuppletív tövet kap: *lat-*.

tehát a következőképpen feleltethető meg a korai grammatikák rendszere és a mai rendszer egymásnak:

1. táblázat

A korai grammatikák esetterminológiája

A korai grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
prae(/post)positiones	affixae	
	separatae	névutók

Világos volt, hogy az ún. casusok és az ún. prae- vagy postpositiók, akár a szó részei (*affixa*), akár elkülönülnek tőle (*separata*) összetartoznak, ezt a szerzők meg is fogalmazták (SZENCZI 1610/2004: 80, PERESZLÉNYI 1682/2006: 365). PERESZLÉNYI éles szemmel veszi észre az esetrendszer koherenciáját: „Az előjárók ismerete az egész szintaxis foglalata, ami az igék szerkesztését illeti. A tárgyesetet és a részes esetet vonzó igéken kívül minden más igei szerkezet kizárólag a hozzátett előjárók segítségével jön létre: ezek kétfélék: különállók [névutók] és kapcsoltak [határozóragok].” (PERESZLÉNYI rendszerének elemzését l. CSER 2015: 84–86).

A terminológia azonban tarkább volt, mint a fentebb vázolt rendszer: *casus* (a latin esetrendszer fordítására kanonizálódott ragok) + *praepositio affixa* (a többi magyar határozórag). Egyrészt a szerzők igyekeztek a megnevezésben a magyar nyelv sajátosságát érzékeltetni, a mai értelemben vett határozóragoknak megfelelő toldalékokra többen inkább a *postpositio* szót javasolták a *praepositio* helyett. Másrészt a magyarázó szövegekben) sokszor a végződés (*terminatio*) vagy a szótag (*syllaba*) néven is említik a *praepositio affixa* elemeket.

Az első ránk maradt magyar grammatikában SYLVESTER (1539/1989) pontosan ugyanazokat az eseteket írja le a magyar nyelvben is, mint a latinban, és mindegyikhez magyar megnevezést is ad. Sylvester esetmegnevezései (mint minden más magyar nyelvű grammatikai terminusa is) a latin terminusok tükörfordításai: *nevező*, *vádoló*, *adó*, *nemző*, *elvivő* és *hívó eset*.

A korai grammatikákban a latin rendszer állandósult. A szerzők táblázataikban, ragozási mintáikban a latin esetsort követték, egy-egy esetet hozzáadva vagy elvéve, a többi ragot pedig *praepositio*-nak kategorizálták és nevezték. Az esetek közül négy esetet mindig, minden szerző létezőnek tartott a magyarban: a nominatívust (-*o*), az accusatívust (-*t*), a genitívust (-*é*) és a datívust (-*nak/-nek*). Ennek a magyarázata az lehetett, hogy a nominativus, accusativus, dativus a legfontosabb, grammatikalizálódott/sematikus esetek, amelyeknek van egyértelmű latin megfelelőjük, így ezek helyzete a leírásban a latin mintától függetlenül is szilárd volt. Az ablativus megítélése ingadozott. Vagy *ablativus*-nak nevezték a magyar határozóragok nagy részét (SZENCZI, KÖVESDI, PERESZLÉNYI, GELEJI KATONA stb.), az ablatívust sokféle alakú és funkciójú „gyűjtőkategóriává” téve. Vagy épp ellenkezőleg: egyetlen magyar ragot sem tartottak ablatívus esetnek, hanem azt mondták, hogy a magyarban csak a fenti négy eset létezik, minden más *praepositio*

affixa, a *-tól/-től* éppúgy, mint a *-ból/-ből*, *-val/-vel* stb. Ezt képviselte többek közt KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655/2008), GYARMATHI SÁMUEL (1794), KALMÁR GYÖRGY (1770) stb.

Hogy pontosan mely végzések kerülhettek a *praepositio affixa* kategóriájába, azt azért nehéz megítélni, mivel a lista szerzőnként változott egy kicsit, és a szerzők nem adtak kimerítő listát, csak a feltehetőleg legfontosabbnak tartott, tipikus alakokat sorolták fel. A mindenhol előkerülő elemek: *-ért*, *-nál/-nél*, *-ra/-re*, *-ba/-re*, *-ban/-ben*, *-val/-vel*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től*, *-hoz/-hez/-höz*. Ezek közös jellemzője, hogy szemantikus viszonyokat fejeznek ki (épp ezért ingadozhatott a kategorizálás az ablativus és a *praepositio affixa* közt). Történetüket tekintve önálló szóból erednek, egy-egy grammatikalizációs folyamat végén váltak raggá, és többük esetében található olyan határozószó, amely ennek a grammatikalizációs folyamatnak egy pontján vált el a névutón át raggá fejlődő formától. Ezzel összefüggésben formailag testes ragok, még nem teljesen elhomályosodott lexikális jelentéssel.

Ezek a *praepositio*nak kategorizált határozóragok a kategória tipikus példányai. Léteznek azonban olyan, esetviszonyt kifejező névszói toldalékok, amelyek nem szerepelnek a latin esetsorban, de nem is tipikus *praepositio affixa*k. Ilyenek a határozószók képzői, ahol a velük képzett határozószók vonzatként szerepelhetnek, viszont nem minden szófajon, hanem csak mellékneveken jelenhetnek meg, és inflexiók toldalékkal ellátott szóalakhoz nem járulhatnak. Esetleg olyan ragok, amelyek más szempontból térnek el a prototipikus névszóragoktól, például kevésbé testesek. Ezeknek „esélyük” volt arra, hogy a korai grammatikákban eseté nyilvánítsák őket.

Időnként a szerzők egy-egy új esetet is beiktattak, aminek latin nevet adtak. A *-vá/-vé* SZENCZINÉL (1610/2004: 48) *mutativus* ’átváltoztató eset’, KOMÁROMI CSIPKÉSINÉL (1655/2008: 47) *tractivus* ’átalakító eset’. Az *-ul/-ül* SZENCZINÉL *casus adverbialis* ’határozói eset’ vagy *assimilativus* ’hasonlóvá tevő eset’, az *-n* KOMÁROMINÁL *locativus* ’helyhatározó eset’, a *-stul/-stül* neve *coniunctivus* ’összeszekítő eset’. A korai magyar grammatikák esetrendszerét és fentebb bemutatott terminológiáját látjuk a 18. században is.

Az esetnevek morfológiai felépítése a fentebb tárgyalt mintát követte: a legjellemzőbb esetviszonyra utaló ige supinum töve + *-ivus* esetnévképző.

5. A magyar nyelvű esetterminológia kialakulása és eltűnése az újmagyar korban.

5.1. Latin mintájú kevés esetes rendszerek. A nyelvelírásra gyakorolt erőteljes latin hatás az újmagyar kor első felében is makacsul tartja magát. A grammatikaszerzők a kevés esetes rendszerrel dolgoznak. A hatos rendszer gyakorta négyessé szűkül: nominativus – accusativus – genitivus – dativus, ami minden bizonytalanságot nélkülözve vezethető vissza, de egyúttal megfelel a grammatikalizálódott/szemantikus eseteknek is. Ez még tovább is szűkülhet, így FOGARASI az 1843-as nyelvtanában már csak három esettel számol (a dativust és genitivust összevonja).

A grammatikák azonban már magyar nyelven is íródnak, tehát megjelennek a magyar nyelvű terminusok is. Ami az esetterminológia általánosabb fogalmi

keretét illeti, a leggyakoribb általános megnevezés a korszakban az *eset* (FÖLDI 1790/1912) és az *ejtés*, esetleg *ejtegetés* (DGr.; KASSAI 1817; FOGARASI 1843), ami nyilvánvalóan a latin *casus* tükörfordítása, amire a szintén a latinból tükörfordított német *Falle* terminus is ráerősíthetett. A névszói esetragozás szakszavai jellemzően a *hajlítás-hajtogatás* terminusok köré csoportosulnak: *Hajtogatás* (GYARMATHI 1794: 65–78); *szó hajlítás*, „A’ szó-hajlításonn a’ szónak különbb-különb-féle vég szótskának hozzá raggatása-által, úgy-mint a’ Név szónak Ejtések által (per casus)” (KASSAI 1817: 75). A *hajtogatás* szó a latin *declinatio* tükörfordítása (l. feljebb), ami a hagyományos görög-római grammatika flektáló/hajlító nyelvtípusra érvényes, morfémákra nem szegmentáló szemléletét közvetíti, miközben a szövegből világos, hogy nálunk ez nem a szóalak elváltoztatásával, hanem “vég szótskának hozzá raggatása-által” megy végbe. A magyar szemlélet szerinti *ragozás* terminust először TÁNCICS 1844-es grammatikájában találjuk (TESz. 3: 331).

A magyar esetrendszer terminológiájában a korszakban két fő tendencia rajzolódik ki: az egyik tükörfordításokat használ. A másik viszont megkérdőjelezi a hagyományos terminusokat: vagy teljesen elhagyja és sorszámmal helyettesíti őket, vagy a megváltoztatásukra tesz javaslatot.

5.1.1. A latinból tükörfordított terminusok. Az első megoldás legradicionálisabb példája FÖLDI JÁNOS nyelvtana (FÖLDI 1790/1912: 98), mely nemcsak a latin hatesetes struktúra keretét használja fel, de a terminusai is a latin szakszavak tükörfordításai (*Nevező eset*, *Bíró eset*, *Adó eset*, *Vádoló eset*, *Hívó eset*, *Elvevő eset*). Hasonlóan a latin terminusok szó szerinti fordításai szerepelnek GYARMATHI Nyelvmesterében, ő a négyesetes rendszerben mozog: *Nevező*, *Bíró*, *Adó*, *Vádoló* (GYARMATHI 1794: 65). (Megjegyzendő, hogy szintén a korábbi hagyományt követve, a *Bíró eset* megnevezés mindig az *-é* birtokjelre vonatkozott.)

Egy fél évszázaddal később FOGARASI JÁNOS, aki jól láthatóan a mai felfogás szerinti sematikus/grammatikalizálódott esetekre koncentrálna (ezeket a belső viszony kifejezőinek nevezi), háromra redukálja a magyar esetragok számát, mivel a *-nak/-nek* végződés szerinte mind a dativus, mind a genitivus jelölője. A terminológiában érdekes kettősség figyelhető meg nála: egyrészt megmarad a hagyományos latin esetenév tükörfordítása, de mellette párhuzamosan ott van a kibontakozó funkcionális szemléletet tükröző megnevezés: *nevező* (vagy *alany-*) *ejtés*, *szenvető* (vagy *tárgy-*) *ejtés*, illetve a *-nak/-nek* rag kettős funkciójára utaló *részes* (vagy *birtokos*, vagy *tulajdonító*) *ejtés* (FOGARASI 1843: 110). Ezek a funkcionális szemléletet jelző megnevezések korábban már a Debreceni Grammatika magyarázataiban is megragadhatóak voltak (l. később), a *tárgyeset* terminus pedig a 19. század elején jelent meg mint az *Akkusativobjekt* megfelelője (KOVÁCS 2001: 184).

5.1.2. A latin elnevezések megkérdőjelezése: nevek helyett számok. A másik tendenciára a terminusok „hiánya” jellemző. A latin terminusok tükörfordításai helyett az egyes esetragok (funkciók?) sorszámokat kapnak. Az újmagyar kor első felének fontosabb munkái közül a Debreceni Grammatika és KASSAI JÓZSEF nyelvtana (1817) él sorszámozott megoldással. Előbbi a hagyományos latin hatesetes rendszert alkalmazza (*Első Ejtés*, *Második Ejtés*, *Harmadik Ejtés*, *Negyedik*

Ejtés, Ötödik Ejtés, Hatodik Ejtés), míg KASSAI négyig számozza az esetragokat, elhagyva a vocativust és az ablativust.

A Debreceni Grammatika meg is indokolja ezt a névadási stratégiát: a latin terminusok egyszerű tükörfordításait neveltségesnek és a magyar nyelvre alkalmazhatatlannak tartja, elsősorban azért, mert a latin esetformák névadó funkcióit nem érzik a magyarra átvihetőnek, ezért szerintük sokkal praktikusabb számokkal jelölni eseteinket: „ez a főz, Casus, a Deák Grammatikában, nem a főznek Végezetit jelenti, hanem azt esetet, tekintetet, vagy alkalmatosságot, melyekben a Nevek változást szenvednek” (DGr. 20); „annyival inkább ezeket, főzről főzra fordítani így: *Nemző, Vádoló, Lopó Ejtés*, neveltség volna; és Nyelvünkhöz alkalmaztatni lehetetlen; mivel mi a Dativusnak, sokszor Genitivusi értelmet adunk; p. o. *embernek fja, hollónak tojása*. Könnyebb azokat számokkal különböztetni-meg így: *Első, Második, Harmadik ’s a t.*” (DGr. 23).

Az idézetből nyilvánvaló, hogy a Debreceni Grammatikában az *ejtés* nem a forma, hanem az esetviszony neve. A harmadik és a hatodik ejtéshez többféle formát, olykor többféle, gyakran hasonló funkciót is rendel: a harmadik ejtés a közvetett tárgyat jelölő formákat, míg a hatodik ejtés a szemantikus határozókat gyűjti magába. (Ez a megoldás, mint láttuk, korábban sem volt ismeretlen: a korai grammatikákban az ablativust használták homályos gyűjtőkategóriának.) A harmadik ejtésről ezt írják: „Valamint pedig a *nak, nek*, úgy ím a következő Elölutóljárók is: *ba, be, hoz, hez, ra, re, ig, ért, vá, vé, ül, üll, felé, alá, mellé, gyanánt, ’s a t.* a Harmadik Ejtésnek jelei; p. o. János vitte a könyvet az *Oskolába*, fzenát rakott a *fze-kérre*, Lovat vitt *jáfolhoz* ’s a t. Ezek: *Oskolába, fze-kérre, jáfolhoz* valósággal a harmadik Ejtésben állanak; az adódván benne elő, hogy a tselekedet, mihez? kire? ’s a t. intéztetik; és a tselekedetnek egyenes célját jelentő Magábannérthető azonn kívül magyon mellett” (DGr. 21).

(Folytatjuk.)

GYÓI RENÁTA – C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pozitív polaritású elemek a magyarban

A vagy és a többiek*

1. rész

1. Bevezetés. Tanulmányunk fókuszában a diszjunkciót kifejező magyar lexikai elem, a *vagy* áll. A tagadást és diszjunkciót is tartalmazó mondatok, mint például az angol (1)-es mondat potenciálisan kétféle logikai értelmezést is megengednek, melyeket az 'egyik sem' (1a) és az 'egyik vagy másik nem' (1b) parafrázisokkal adhatunk vissza.

(1) *John doesn't like broccoli or cauliflower.*

János SEGÉDIGE.nem szereti brokkolit vagy karfiolt

'János nem szereti a brokkolit vagy a karfiolt.'

(a) Nem igaz, hogy János szereti a brokkolit vagy a karfiolt. ('egyik sem' értelmezés)

(b) János nem szereti a brokkolit vagy nem szereti a karfiolt. ('egyik vagy másik nem' értelmezés)

A két értelmezés közötti különbség – amint a parafrázisokból kiviláglik – a diszjunkció mondattagadáshoz viszonyított logikai hatóköri kétértelműségként írható le. Ebben a megközelítésben az 'egyik sem' értelmezés azáltal jön létre, hogy a diszjunkciót a mondattagadás közvetlen hatókörében, azaz szűk hatókörrel értjük (szűk hatókörű diszjunkció, SZD; l. (2a)), míg az 'egyik vagy másik nem' olvasat a diszjunkciónak a mondattagadáshoz viszonyított tág hatóköri értelmezésből származik (tág hatókörű diszjunkció, TD; l. (2b)).¹

(2)(a) NEM (p VAGY q)

(b) (NEM p) VAGY (NEM q)

SZABOLCSI (2002) azt a nagy hatású megfigyelést teszi, hogy a diszjunkció tagadáshoz viszonyított hatókörének tekintetében a nyelvek között eltérés mutatkozik: míg például az angol nyelvben az (1)-ben bemutatott diszjunkatív tagadó mondat mindkét logikailag lehetséges értelmezése elérhető, addig például a magyar nyelvben az (1)-es mondat (3)-ban illusztrált magyar megfelelőjét csak a TD, azaz a (3b)-vel jelölt 'egyik vagy másik nem' értelmezés szerint lehet érteni.

* Köszönettel tartozunk anonim bírálóinknak hasznos kérdéseikért és megjegyzéseikért. Tanulmányunk a PPKE-BTK-KUT-23-2 számú projekt keretében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar támogatásával készült.

¹ Az 'egyik sem' értelmezés DE MORGAN első törvényéből, azaz (2a) és az alábbi (i)-gyel jelölt formula ekvivalenciájából következik:

(i) (NEM p) ÉS (NEM q)

(3) *János nem szereti a brokkolit vagy a karfiolt.*

(a) Nem igaz, hogy János szereti a brokkolit vagy a karfiolt. ('egyik sem' értelmezés)

(b) János nem szereti a brokkolit vagy nem szereti a karfiolt. ('egyik vagy másik nem' értelmezés)

SZABOLCSI e tekintetben az angol típusú nyelvek közé sorolja a görögöt, a románt, a bolgárt és a koreait, míg a magyarhoz hasonló nyelvek között említi az orosz, a szerbhorvátot, a szlovákot, a lengyelt, az olaszt és a japánt. A megfigyelt nyelvek közötti különbséget – ti. az 'egyik sem' értelmezésnek a nyelvek egy részében tapasztalható hiányát – azzal a hipotézissel magyarázza, hogy a diszjunkció kifejezésére szolgáló lexikai elem a nyelvek adott csoportjában – köztük a magyarban – ún. pozitív polaritású elem (PPE; ezeket a későbbi szakirodalom +PPE diszjunkciójú nyelveknek nevezi), míg más nyelvekben – mint például az angolban – a diszjunkció nem polaritásérzékeny (–PPE diszjunkciójú nyelvek).

A pozitív polaritású elemek szintaktikai kategóriájuk és morfoszintaktikai felépítésük tekintetében heterogén osztályt alkotnak (LADUSAW 1980; SAILER–RICHTER 2002; HOEKSEMA 2010, 2018). Közéjük sorolhatók többek között az olyan határozószók, mint az episztemikus modális *talán* vagy az evaluatív *sajnos* (NILSEN 2003; ERNST 2008); az angol *must* 'kell' modális segédige (ISRAEL 1996), az *already* 'már' és *still* 'még, még mindig' időhatározószók, a *highly* 'nagyon, kifejezetten' és *pretty* 'eléggé, meglehetősen' fok-mértékhatározószók; egy sor idiomatikus igei szintagma (pl. a holland 'jó helyzetben lenni' jelentésű *op rozen zitten* 'rózsákon ülni' idiomatikus igei kifejezés; HOEKSEMA 2010); a román *într-o clipită* 'egy szempillantás alatt' adpozíciós szintagma (ZAMFIRESCU 2015); a magyar határozatlan névmások (a továbbiakban: *vala*-névmások) és az *egy* határozatlan névelő (SZABOLCSI 2004); valamint a PPE-k osztályának legtöbbször kutatott képviselője: az egzisztenciálisan értelmezett angol határozatlan névelő, a *some*.

Első megközelítésben a PPE-k közös tulajdonsága az, hogy nem értelmezhetők egyes – leegyszerűsítéssel élve – „negatív” környezetekben. Így például (4)-ben az angol *some* névelő által bevezetett, egzisztenciálisan értelmezett határozatlan főnévi kifejezés a tagadáshoz (*not*) viszonyítva csak tág hatókört vehet fel, azaz a mondat tagadott részén kívül értelmezendő (SOME > NOT; (4a)). Az az értelmezés, amelyben a *some* logikailag a tagadás közvetlen hatókörében állna (NOT > SOME; (4b)), nem elérhető.²

² HOMER és BHATT (2019) a határozatlan főnévi szintagma részét képező PPE-k vonatkozásában azt is megmutatják, hogy ez az általánosítás a PPE-knek a logikai formában elfoglalt helyéből adódó hatókörére vonatkozik. Az általánosítás alól jól ismert szisztematikusan kivételt képez a tagadás metanyelvi használata:

(i) *Mary did not buy some books – she bought all of them.*

'Nem igaz, hogy Mari megvett néhány könyvet – mindet megvette.'

Miután tanulmányunk fő célja épp a magyarban PPE-nek tartható három elem viselkedésének összehasonlító empirikus vizsgálata, ezért a bevezető részben az illusztratív példákat az ebből a szempontból már jobban tanulmányozott angol nyelvből hoztuk.

(4) *Mary did not buy some books.**Mary* SEGÉDIGE.MÚLT *nem vesz néhány könyveket*

'Mari nem vett meg néhány könyvet.'

(a) Elérhető: Van néhány könyv, amelyet Mari nem vett meg. (SOME > NOT)

(b) Nem elérhető: Nem igaz, hogy Mari megvett néhány könyvet (= egyet sem vett meg). (NOT > SOME)

Közelebbről megvizsgálva azonban azt látjuk, hogy az ilyen „negatív” környezetekre való érzékenységen túl a PPE-k nem mutatnak teljesen egységes viselkedést. VAN DER WOUDE (1997) a PPE-ket „erősségük” szerint három csoportba sorolja – méghozzá az őket tiltó operátorok negativitásának „erőssége” alapján. E besorolás szerint a gyenge PPE-k (pl. a holland *al* 'már' és *nog* 'még, még mindig') csak az ún. anti-morfikus operátorok, mint például a mondattagadás hatókörében értelmezhetetlenek. A közepesen erős PPE-ket (pl. az angol *some* határozatlan névelő) ezzel szemben nemcsak az anti-morfikus, hanem az ún. anti-additív operátorok, mint például az angol *without* 'nélkül' hatókörében sem lehet értelmezni. Végül, az erős PPE-k (pl. a holland *allerminst* 'legkevésbé, egyáltalán') az anti-morfikus és az anti-additív környezetek mellett az egyszerű monoton csökkenő (angolul Downward Entailing, a továbbiakban rövidítve DE) operátorok (pl. *kevés, ritkán*) hatókörében is tiltva vannak.³

A PPE-k az anti-engedélyező operátor negativitásának erősségén túl annak elhelyezkedésére való érzékenységük szerint is különbözhetnek egymástól. A legtöbb PPE-t csak a vele egy tagmondatban elhelyezkedő, lokális anti-engedélyező jelenléte tiltja (LADUSAW 1980):

(5) *I didn't say that Mary bought some books.**én* SEGÉDIGE.*nem mondtam hogy Mari vett néhány könyveket*

'Nem mondtam, hogy Mari (meg)vett néhány könyvet.'

(a) Elérhető: Van néhány könyv, amelyről nem mondtam, hogy Mari megvette őket. (SOME > NOT)

(b) Elérhető: Nem mondtam, hogy van néhány könyv, amelyet Mari megvett. (NOT > SOME)

Amint a fenti, (5)-ös példa mutatja, amennyiben a tagadás nem a PPE *some*-mal azonos (időjeles) tagmondatban helyezkedik el, akkor – a (4)-es példával ellentétben, ahol a tagadás a *some* lokális tartományában, vele azonos tagmondatban áll – elérhető a *some*-ot a tagadás hatókörében értelmező hatóköri olvasat is

³ Egy f függvény akkor és csak akkor monoton csökkenő, ha a tartományába eső minden x -re és y -ra, amelyre $x \Rightarrow y$ teljesül, teljesül $f(x) \Rightarrow f(y)$ is. Egy f függvény akkor és csak akkor anti-additív, ha a tartományába eső minden x -re és y -ra teljesül, hogy $f(x \vee y) \Leftrightarrow f(x) \wedge f(y)$. Ez az ekvivalencia a tagadásra vonatkoztatva DE MORGAN első törvényének felel meg. Egy f függvény akkor és csak akkor anti-morfikus, ha anti-additív, és a tartományába eső minden x -re és y -ra teljesül, hogy $f(x \wedge y) \Leftrightarrow f(x) \vee f(y)$. Ez utóbbi ekvivalencia a tagadásra vonatkoztatva DE MORGAN második törvényeként ismert.

(l. (5b)). SPECTOR (2014) a francia komplex diszjunkció (*soit... soit 'vagy... vagy'*) példáján mutatja meg, hogy léteznek olyan – általa globálisnak hívott – PPE-k is, amelyek még akkor sem értelmezhetők egy anti-engedélyező operátor hatókörében, ha a PPE-t és az operátort akár egy, akár több tagmondathatár választja el.

A tanulmányunk fókuszában álló *vagy* a fenti két szempont alapján a közepesen erős lokális PPE-k közé tartozik, így a vele egy tagmondathatárban lévő anti-additív operátorok hatókörében nem értelmezhető. A PPE-k ugyanezen alosztályába tartozik az angol *some*, illetve a magyar *egy* névelő és a *vala*-névmások is (SZABOLCSI 2004).

Az eddigiekben a különféle PPE-eket tiltó környezetekről szóló leíró általánosításokat tárgyaltunk. Nem ejtettünk szót azonban arról, hogy a PPE-k pozitív polaritás-érzékenysége mit magyaráz. Ezt illetően egyelőre nem létezik az adatok széles körére kiterjedő, általánosan elfogadott elmélet. Az egyik javaslat SZABOLCSITÓL (2004) származik, aki a PPE-eket dupla negatív polaritású elemekként, „dupla NPE-kként” írja le. A negatív polaritású elemek egyes osztályai VAN DER WOUDE (1997) szerint ugyanazokra a rendre DE, anti-additív és antimorfikus logikai típusú operátorokra érzékenyek, mint a PPE-k, csak hogy amíg a PPE-k ezen operátorok hatókörében tiltva vannak, addig az NPE-k megjelenését éppen ezen operátorok jelenléte engedélyezi.

Az angol NPE-k talán legismertebb példája a *some* determináns negatív polaritású párja, az *any*. SZABOLCSI amellett érvel, hogy az angol *some* determinánshoz hasonló PPE-k egy negatív anti-engedélyező lokális hatókörében azért nem engedélyezettek, mert egyszerre két – egy-egy szemantikai tagadásként modellezett – formális NPE-jeggyel rendelkeznek. A javasolt elemzés szerint ezeket az NPE-jegyeket egy anti-additív operátor „aktiválja” a saját hatókörében, és egyszersmind közülük az egyik (de csak az egyik) NPE-jegyét – az NPE-k esetében szokásos módon – engedélyezi is. Egy ilyen konstrukció a PPE másik NPE-jegyének engedélyezetlensége miatt agrammatikus, hasonlóan a megfelelő operátor által nem engedélyezett NPE-khez. Azonban ha egy újabb negatív operátor engedélyezi a *some* másik NPE-jegyét, akkor a *some* engedélyezetté válik. A jelenséget – melyet először JESPERSEN (1909–1949) figyelt meg – az alábbi (6)–(7) példapár illusztrálja. A (6)-ban a lokális tagadás hatókörében értelmezve tiltott PPE (7)-ben – a főmondati tagadással kiegészülve – grammatikussá válik ugyanezzel a hatókör-értelmezéssel. Így míg (6)-ban az idézőjelek között jelzett olvasaton túl a *something* határozatlan névmás szűk hatókörű olvasata nem elérhető, addig ugyanez a szűk hatóköri olvasat (7)-ben elérhetővé válik.

(6) *You didn't see something.*

te SEGÉDIGE.nem láttál valamit

'(Te) nem láttál valamit.'

Nem elérhető: Nem igaz, hogy láttál valamit (= Nem láttál semmit).

(7) *I don't believe that you didn't see something.*

én SEGÉDIGE.nem hiszem hogy te SEGÉDIGE.MÚLT.nem láttál valamit

'Nem hiszem, hogy nem láttál valamit.'

Elérhető: Nem hiszem, hogy nem igaz, hogy láttál valamit (= Nem hiszem, hogy nem láttál semmit).

SZABOLCSI NPE-jegyekkel operáló megközelítése kellően általános ahhoz, hogy egyformán alkalmazható legyen a PPE-k szintaktikai kategóriájukat, illetve morfoszintaktikai felépítésüket tekintve egymástól nagymértékben eltérő alosztályaira. Emellett a PPE-knek tulajdonított két NPE-jegy „erősségük” szerint parametrizálható is lehet: az NPE-k VAN DER WOUDE (1997) által megkülönböztetett NPE-alsztályainak megfelelően ezen NPE-jegyek különböző altípusokba lehetnek besorolhatók. Egy adott PPE-ben megjelenő két NPE-jegy így különböző erősségű változatokban kombinálódhat egymással, mely eloszlásukat tekintve potenciálisan sokféle PPE-altípus megragadására teszi az elméletet alkalmazhatóvá (SZABOLCSI 2004: 430). Bár az általa így módon jósolt számos PPE-altípus létezésének ellenőrzése a jövő feladata, az elméletnek az ebben az irányban gazdagított változata kellően expresszívnek tűnik.

Nincs egyetértés azonban a tekintetben, hogy a PPE-viselkedés gyökere valójában azonos-e a különböző típusú PPE-k esetében. HOEKSEMA (2018) például a PPE-szerű viselkedés forrásának heterogenitása mellett foglal állást. Ezzel egybecsengő javaslatot tesz GIANNAKIDOU (2011), aki az angol (hangsúlyos) *some* azon tulajdonságát, hogy nem értelmezhető tagadás hatókörében, a *some* által bevezetett főnévi kifejezések kötelezően referenciális, illetve specifikus értelmezéséből vezeti le, míg az *unfortunately* típusú határozók esetében szinte a PPE-viselkedés forrása másból: ezen határozók veridikalitásából fakad.⁴ Mind HOEKSEMA, mind GIANNAKIDOU megközelítése szerint tehát az egyes PPE-típusok PPE-szerű viselkedésének egymástól eltérő okai lehetnek. Ugyanezt implicálja DOBROVIE-SORIN (2020) javaslata, amely szintén olyan elemzést dolgoz ki egyes francia határozatlan főnévi kifejezések PPE-státuszával kapcsolatban, amely kizárólag főnévi PPE-kre korlátozódik – más PPE-típusok ebből következően másfajta magyarázatot tesznek szükségessé. A PPE-státusz forrásának heterogenitását tételező megközelítés keretei közé könnyen beilleszthető SPECTORN (2014) a fent már említett francia *soit... soit* 'vagy... vagy' komplex diszjunkcióról szóló, CHERCHIA (2004, 2013) nyomán tett, és NICOLAE (2017) által a francia egyszerű (*ou* 'vagy') diszjunkcióra kiterjesztett javaslata, mely szerint egyes nyelvekben (esetleg épp a +PPE diszjunkciójú nyelvekben) a diszjunkció PPE-szerű viselkedése végső soron a diszjunkció értelmezésének skalaritásából fakad.⁵

Nemcsak a PPE-szerű viselkedési mintázatok forrásának tekintetében nincs teljes egyetértés a témával foglalkozó kutatók körében, hanem a tanulmányunk

⁴ Egy F propozicionális operátor akkor és csak akkor veridikális, ha Fp előfeltételezi, vagy belőle következik, hogy p igaz a beszélő $M_E(x)$ episztemikus modelljében; más esetben F nem-veridikális (GIANNAKIDOU 2006).

⁵ Ez a megközelítés nem korlátozódik szükségképpen a diszjunkcióra: FĂLĂUȘ (2018) egy román egzisztenciálisan értelmezett főneves kifejezés (*un NP oarecare* 'egy NP') esetében érvel amellett, hogy PPE-viselkedése skalaritásával, pontosabban az általa aktivált skaláris alternatívák kötelező „kimerítésével” magyarázható.

fókuszában álló diszjunkció PPE-státuszát vizsgáló korábbi kísérletes munkák empirikus eredményei is vegyes képet mutatnak. Ezen munkák legnagyobb része a diszjunkció +/-PPE-státuszának az anyanyelv elsajátításban megfigyelhető fejlődési útjára fókuszált, és sokkal kisebb figyelem övezte azt, hogy a felnőtt beszélők milyen mértékben érik el az egyes értelmezéseket. Ezzel együtt a legtöbb nyelvelsajátítást vizsgáló kísérlet tartalmazott – általában viszonylag alacsony létszámú – felnőtt kontrollcsoportot. Az ezekből a vizsgálatokból származó eredmények eleinte többnyire megerősítették a SZABOLCSI (2002) nyomán GORO (2004, 2007) és CRAIN (2012) által javasolt nézetet, amely szerint a diszjunkció viselkedése egy kétpólusú +/-PPE nyelvközi paraméter beállításából fakadóan vagy PPE-természetű, vagy nem PPE-természetű (azaz nem polaritásérzékeny) lehet.

A +PPE-nyelvek elsajátítását vizsgáló kísérletek egyikében PAGLIARINI et al. (2018) azt találták, hogy az olasz felnőtt kontrollcsoport ($n = 14$) számára sokkal nagyobb arányban fogadható el a diszjunktív tagadó mondatok TD-értelmezése, mint az SZD-értelmezés (TD – SZD: 91% – 25%). A TD-olvasat dominanciájára utalnak PAGLIARINI et al. (2022) magyar ($n = 16$; 90% – 28%) és francia ($n = 12$; TD-elfogadás: 96% – SZD-elfogadás: 17%) kontrollcsoportjának eredményei, valamint a GORO és AKIBA (2004a, 2004b) japán felnőtt kontrollcsoportja által elfogadott TD-értelmezések aránya ($n = 10$; TD = 100%) is. Végül, a VERBUK (2006) képválasztásos kísérletében részt vevő orosz felnőttek ($n = 6$) minden esetben a TD-értelmezést kódoló képet rendelték az elhangzott diszjunktív tagadó tesztmondatokhoz.⁶

A –PPE-nyelvek elsajátítását vizsgáló tanulmányokban azt találjuk, hogy a felnőtt beszélők számára az SZD-olvasat sokkal nagyobb arányban fogadható el, mint a TD-olvasat (pl. PAGLIARINI et al. (2022) holland felnőttjei ($n = 12$) az SZD-olvasatot 94%-ban, a TD-olvasatot pedig csak 8%-ban fogadták el). GEÇKIN et al. (2018) kísérletében a német felnőtt beszélők ($n = 22$) az esetek 91%-ában elutasítják a diszjunktív tagadó mondatok TD-értelmezését, ami nagyon erős SZD-preferenciára utal.

A +PPE- és –PPE-nyelvek közötti különbségről alkotott egyértelmű képet azonban jelentősen árnyalja néhány friss kísérleti eredmény. Az egyik olyan, a jelen szempontból viszonylag jól tanulmányozott nyelv, amellyel kapcsolatban ellentmondásos eredmények születtek, a francia. A korábbi elméleti szakirodalomban (SPECTOR 2014; NICOLAE 2017) fellelhető állításokkal összhangban PAGLIARINI et al. (2022) francia felnőtt beszélői, mint fentebb említettük, az esetek csupán 17%-ában fogadták el az SZD-olvasatot. Ezzel szemben LARRALDE et al. (2021) arról számolnak be, hogy francia felnőtt kontrollcsoportjuk ($n = 14$) az SZD-olvasatot az esetek 98,4%-ában elfogadta. Az alább részletesebben bemutatott, LUNGU et al. (2021) által végzett nyelvközi kísérlet eredményei LARRALDE et al. (2021) következtetéseivel konvergálnak, amennyiben az SZD-értelmezés vi-

⁶ GEÇKIN et al. (2018) anyanyelv-elsajátítást vizsgáló kísérletében a török felnőtt kontrollszemélyek ($n = 51$) a diszjunktív tagadó tesztmondatok TD-értelmezését szintén magas (98,5%-os) arányban fogadták el, de ahogy a szerzők rámutatnak, a törökben a diszjunkció által mellérendelt tárgyi NP-k esetében az NP-k esetjelöltsége is hatással van a TD- és SZD-olvasat közti választásra.

szonylagosan magas elfogadhatóságát mutatják a franciában (átlagosan 5,47 pont egy hétfokú Likert-skálán, ahol a 7-es érték jelöli a legmagasabb elfogadhatósági szintet). LUNGU et al. (2021) az olaszban is hasonlóan elfogadhatónak találták az SZD-jelentést (átlagosan 5,16 a hétfokú skálán), szemben PAGLIARINI et al. fent említett korábbi eredményeivel (PAGLIARINI et al. 2018), melyek az SZD-olvasat 25%-os elfogadhatóságát jelezték.

A mandarin kínai esete hasonlóan ellentmondásos: JING et al. (2005) mandarin gyerekek nyelvelsajátítását célzó kísérlete felnőtt kontrollcsoportjának tagjai (n = 10) maximális, 100%-os arányban fogadták el a TD-olvasatot, ami így a szerzők szerint (CRAIN 2012-vel összhangban) arra utal, hogy a mandarin a +PPE nyelvek közé tartozik. GAO et al. (2018) hasonló, bár kevésbé markáns képet festenek a mandarinról: felnőtt kontrollszemélyeik (n = 13) az esetek 70%-ában fogadták el a TD-értelmezést. A fentieknek ellentmondó adatokat mutat be JING (2008), amelyben a felnőtt kontrollcsoport tagjai (n = 12) mindkét értelmezést egyformán könnyen elérhetőnek találták (100%). A szerző emellett érvel, hogy kontextus hiányában a TD- és az SZD-értelmezés „egyformán prominens”. Ennek az eredménynek a tükrében a mandarin inkább –PPE-, semmint +PPE-nyelvnek tűnik, ellentétben JING et al. (2005), valamint GAO et al. (2018) álláspontjával. Az első olyan kísérletet, amelynek fő célja a két értelmezés felnőttek számára való elérhetőségének felmérése volt, LIU ÉS CHEN (2017) végezték. Habár ők is –PPE-ként kategorizálják a mandarint, eredményeik nem egyeznek meg JING (2008) korábbi eredményeivel. Mondatfolytatások megítélését vizsgáló kísérletük résztvevői (n = 30) konzisztensen azokat a diszjunktív tagadó mondatokat preferálták, illetve azon mondatok esetén válaszoltak gyorsabban, amelyeket az SZD-olvasatot hordozó mondatfolytatás követett. Eredményeiket úgy összegzik, hogy – JING (2008) állításával szemben, miszerint a két olvasat elérhetősége „egyformán prominens” – az SZD-olvasat nemcsak elérhető, hanem egyenesen az alapértelmezett olvasat a mandarinban.

Az eddig bemutatott empirikus eredmények a mandarin, a francia és az olasz diszjunktív +/-PPE-státuszával kapcsolatban tehát egymással ellentétes konklúziókat alapoznak meg. Bizonyos kísérleti adatok azonban még ennél is ellentmondásosabbak, ugyanis arra utalnak, hogy a diszjunktív viselkedése egy-egy nyelven belül nem más-más kísérletekben, hanem egyazon kísérleten belül mutat a PPE-kre jellemző, illetve azoktól idegen vonásokat. Fent már említett tanulmányukban LUNGU et al. (2021) a felnőttek mondatértelmezését vizsgálták a franciában, az olaszban, az angolban és a románban. E négy nyelv közül a korábbi feltételezések alapján a francia és az olasz +PPE-, míg az angol és a román –PPE-nyelvek. A kísérlet résztvevőinek feladata az volt, hogy diszjunktív tagadó stimulusmondatok folytatásainak elfogadhatóságát ítéljék meg egy 1–7-ig terjedő Likert-típusú skálán. A stimulusok egy részhalmazában ezek a mondatfolytatások a diszjunktív tagadáshoz (illetve egy másik anti-additív operátorhoz, az adott nyelv ’nélkül’ jelentésű adpozíciójához) viszonyított tág (TD), illetve szűk hatóköri (SZD) olvasatát kódolták, míg a stimulusok egy másik részhalmazára DE-operátorokat tartalmazott (pl. *few* ’kevés’, *rarely* ’ritkán’ és *doubt* ’kétli’). Az anti-additív tagadással és a ’nélkül’-lel ellentétben ezek a (nem anti-additív) DE-operátorok megengedik

például a *some*-hoz hasonló PPE-k – és ennek megfelelően SZABOLCSI (2004) szerint a diszjunkció – előfordulását közvetlen lokális hatókörükben.

LUNGU et al. kísérletének eredményei ellentmondásosak, a következők miatt. Egyrészt arra utalnak, hogy a diszjunkció a négy vizsgált nyelv egyikében sem mutat PPE-szerű viselkedést, hiszen az SZD átlagos elfogadhatósága mind a négy vizsgált nyelvben hasonlóan magasnak mutatkozott: az átlagos értékelések mindegyik esetben a hétpontos skála viszonylag szűk, 5,2 és 6,4 értékei közé eső sávjába estek. Az SZD-értelmezés ilyen magas elfogadhatósága váratlan a +PPE-nyelvekben, így a franciában és az olaszban, melyekben a korábbi irodalomból kiindulva azt várnánk, hogy a diszjunkció tagadáshoz viszonyított szűk hatókörű értelmezése – a diszjunkció PPE-státusza miatt – alacsony elfogadhatóságú.

A szerzők azonban az SZD-olvasat elfogadhatóságát nem önmagában, hanem más kritikus kondíciókhoz viszonyítva értékeli, mely szerintük mind a négy vizsgált nyelvben a diszjunkció PPE-szerű viselkedését erősíti meg. Statisztikai próbával igazolják ugyanis, hogy a négy vizsgált nyelvben a két anti-additív operátor (a tagadás és a 'nélkül') esetében a diszjunkció szűk és tág hatókörű olvasatának elfogadhatósága közötti különbség mértéke kisebb, mint a DE-operátorok esetében, ahol is a szűk hatókörű diszjunkció a tág hatókörűnél jelentősen jobb elfogadhatóságú. Ez a mintázat szerintük nem meglepő a +PPE-nyelvekben (a franciában és az olaszban), amelyekben azt várjuk, hogy a diszjunkció nem jelenhet meg a tagadás és más anti-additív operátorok hatókörében, de DE-operátorokhoz viszonyított szűk hatókört felvehet. A jelenség azonban váratlan a –PPE-nyelvekben (az angolban és a románban), ahol a diszjunkció elvileg ugyanúgy megjelenhet a tagadás és a 'nélkül', mint a DE-operátorok hatókörében. A +PPE-, illetve –PPE-nyelvek között várt különbség hiányából (azaz abból a tényből, hogy a szűk hatókörű diszjunkció mind a négy vizsgált nyelvben a DE-operátorokat „részesíti előnyben” az anti-additív operátorokhoz képest) a szerzők azt a konklúziót vonják le, hogy valójában nincs kvalitatív különbség a feltételezhetően +PPE- és –PPE-nyelvek között abból a szempontból, hogy a diszjunkció minden nyelvben PPE-szerű viselkedést mutat.

LUNGU et al. kísérlete tehát összességében vegyes képet mutat a diszjunkció potenciális PPE-státuszát illetően az általuk vizsgált nyelvekben. SURÁNYI és GULÁS (2022) magyar adatok feltárására irányuló, egy elfogadhatósági és egy igazságérték-ítéleti feladatot bemutató tanulmányának eredményei hasonlóképpen egyszerre jelzik a *vagy* PPE-szerű és nem PPE-szerű viselkedését. A diszjunkció PPE-ként való kezelése ellen látszik szólni, hogy elfogadhatósági kísérletükben – amelyben a lehetséges hatóköri értelmezések elérhetőségét egy 1-től 5-ig terjedő Likert-típusú skálán mérték – résztvevőik az SZD-, illetve a TD-stímusokra adott ítéleteinek átlagai között nem volt az SZD gyengébb elfogadhatóságából származó szignifikáns különbség. Bár az SZD-olvasat elfogadhatóságát a kísérlet degradáltnak találta, a degradáció mértéke viszonylag mérsékeltnek látszott (átlag: 3,05 az ötfokú skálán). Emellett SURÁNYI és GULÁS második, a prozódia hatását vizsgáló kísérletének eredményei is azt jelzik, hogy a magyar diszjunkció nem mutatja tökéletesen a PPE-ktől elvárt mintázatot. A korábbi, fent idézett irodalom szerint agrammatikus SZD-értelmezést ugyanis az ennek kedvezőbb prozódiai

kondícióban a résztvevők az esetek 45%-ában elfogadták; ráadásul ugyanez az olvasat még a számára kedvezőtlenebb (a TD-olvasat számára kedvezőbb) prozódia mellett sem volt teljesen elérhetetlen: az esetek 22%-ában elfogadható volt.

LUNGU et al. munkájához (2021) hasonlóan azonban SURÁNYI és GULÁS (2022) eredményeinek is van olyan aspektusa, amely a diszjunkció PPE-státuszát támasztja alá. Ilyen aspektus egyrészt maga a tény, hogy az első kísérletben az SZD-olvasat degradáltak, nem pedig magasan elfogadhatónak mutatkozott. A második, prozódiai percepciók kísérlet szintén részben alátámasztja a *vagy* PPE természetét: a TD-értelmezés ugyanis mindkét prozódiai kondícióban statisztikailag szignifikánsan nagyobb arányban volt elfogadható, mint az SZD-értelmezés. A TD-értelmezést az SZD-értelmezésnek kedvezőbb prozódiai kondícióban a válaszok 66%-ában, míg az TD-olvasat számára kedvezőbb prozódia mellett a válaszok 92%-ában fogadták el a résztvevők. Ez a TD-olvasat irányában mutatott preferenciára, azaz – a PPE-ktől elvárható módon – a diszjunkció tagadáshoz viszonyított szűk hatókörű SZD-olvasatának diszpreferenciájára utal.

Összefoglalva: a fenti két tanulmány eredményei ellentmondásos képet festenek a diszjunkció PPE-státuszáról az általuk vizsgált nyelvekben. Egyfelől mindkét kísérlet eredményeiből kiolvasható, hogy az irodalom alapján tiltottnak jósolt SZD-értelmezések abszolút elfogadhatósága a vártnál jóval magasabb, ami problémássá teszi a diszjunkció PPE-ként történő elemzését. Másfelől azonban az SZD-olvasat elfogadhatóságát más kondíciókhoz viszonyítva mind LUNGU et al., mind – prozódiai kísérletükben – SURÁNYI és GULÁS PPE-szerű elfogadhatósági mintázatot is talál az adatokban.

Mindezen előzmények alapján jelen kutatásunk célja a magyar diszjunkciót kifejező elem, a *vagy* ellentmondásos PPE-viselkedésének kísérletes módszerekkel történő vizsgálata, melynek során a szakirodalom alapján a *vagy*-ot vele azonos PPE-alosztályba sorolható „klasszikus” PPE-kkel: az *egy* határozatlan névelővel bevezetett főnévi szintagmákkal és a *vala*-névmásokkal hasonlítjuk össze. A „klasszikus” PPE-k viselkedésének – például egy anti-engedélyező közvetlen hatókörében történő értelmezés elfogadhatóságának – kísérletes vizsgálata nemcsak a magyar, de a nemzetközi szakirodalomban is kevésbé tanulmányozott témának számít. Ezért tanulmányunk két fő kérdése közül az első az, hogy a magyarban az általunk vizsgált „klasszikus” PPE-k a szakirodalomban elvártaknak megfelelően viselkednek-e, azaz tiltottak, alacsony elfogadhatóságúak-e a velük egy tagmondásban elhelyezkedő tagadás közvetlen hatókörében. Amennyiben kísérletünk eredményei alapján erre a kérdésre pozitív válasz adható, akkor e PPE-k megfelelő összehasonlítási alapot szolgáltatnak a *vagy* PPE-státuszának vizsgálatához. Tanulmányunk második fő kérdése épp ezzel függ össze: arra keressük a választ, hogy a magyar diszjunkció a két „klasszikus” magyar PPE-vel azonos viselkedést mutat-e.

(Folytatjuk.)

SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van 4. rész*

10.1. Hvárezmiek a Tang-kori Kínában. Az utóbbi időkben több forrásadat is rávilágít a Kínában megtelepedett szogdok figyelemreméltó tevékenységeire, de a hvárezmiek nyomaira nehezen lehet rábukkanunk. A szogdokat gyakran kereskedő népként emlegetik a szakirodalomban, ami analógiául szolgálhat a Kárpát-medence-i hvárezmiek jobb megismeréséhez és értékeléséhez. A szogdoknak nemcsak gazdasági, hanem katonai szempontból is figyelmet érdemlő szerepe volt a Türk, majd az Ujgur Kaganátusban és a Tang-kori Kínában is, ha csak az általunk tárgyalt időszakra szorítkozunk. Főleg az utóbbi néhány évtizedben egymásután napfényre kerülő sírfeliratok tanulmányozása során az újabb kutatások arra is figyelmesek lettek, hogy a Kínában élő szogdok katonaként szolgáltak Észak-Kína különböző dinasztiáinál, parancsnokoltak helyőrségeket, amelyek vélhetően a szogd kolóniák tagjaiból álltak (MORIYASU 2008: 12–13). Csak egy példát említek. A kínaiul rögzített szogd családnév, az *An* viselőjének, *An Yuanshou* 安元寿-nak 684-es kínai nyelvű sírfeliratán szó esik több hadieseményről, amelyben az elhunyt részt vett, és még házi vallalkozásáról is. Az *An* 安 családnév azt árulja el, hogy Buharából származó szogd volt (részletesen SAITŐ 2007). FUKUSHIMA MEGUMI (2017: 127–163) szerint az illető vélhetőleg lótenyésztéssel és ezzel kapcsolatos kereskedéssel foglalkozott. Az *An* családnévet viselők közül a legismertebb *An Lushan*, akinek anyja türk, apja szogd volt, és aki magas rangú katonaként olyan hatalomra tett szert, hogy meg akarta bukztatni a Tang-dinasztiát, ami végül nem járt sikerrel.

A kutatás rámuattott arra, hogy az *An* 安, *Kang* 康, *Shi* 石 stb. kínai családnévekhez hasonlóan – amelyeket a szogd eredetűek viseltek – a hvárezmiek is viseltek olyan neveket, amelyek jelezték hvárezmi származásukat. Egy *Xun Weiren* 尋威仁 nevű személy, akinek a neve egy sziklán látható 38 személynév között a Luoyanghoz közel levő Lungmen-barlangokban, vélhetőleg hvárezmi származású, arra való tekintettel, hogy a családnév a Hvárezmet jelentő *huoxun* 火尋 elnevezés második írásjegyével azonos (LUO 2004: 41.; l. még YOSHIDA 2003: 41., 8. jegyz.). A hvárezmiek halvány nyomai először a 2014-ben kiadásra került kínai nyelvű két sírfeliraton találhatók meg, közülük az egyik *Hua Xian*-é, a másik pedig feleségéé (花献墓誌 és 花献妻安氏墓誌). Kiadója, MAO YANGGUANG (2014) szerint *Hua Xian* a 827. évi és *An* nemzetségbeli felesége 821. évi sírfelirata azt árulja el, hogy nesztoriánusok voltak, ami mutatja a hit elterjedését a Tang-kori

* Az előző részt lásd MNy. 2024: 332–345.

Luoyangban.¹⁷ FUKUSHIMA, aki vizsgálat tárgyává tette a sírfeliratokat, *Hua Xian* származását illetően úgy véli, hogy ő hvárezmi származású volt, többek között arra való tekintettel, hogy a *hua* 花 írásjegy az adott személy származási helye, Hvárezm jelölésére szolgálhatott. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy a Tang-Kínába irányuló nesztoriánusi hittérítés központja Toharistánban, Szogdiában és környékén volt, ugyanakkor jelezte, hogy a *hua* 華 írásjegyből ered a *hua* 花 írásjegy, amely Han- és Vej-kor előtt nem létezett, és akkor keletkezhetett, amikor 425-ben ezernyi új írásjegyet kreáltak (SHIRAKAWA 2004. 74. Kar.-ben nem szerepel a *hua* 花 írásjegy. Pul. 128 EMC. *xwai/xwe.*; LMC. *xwa.*; *hua* 華. Kar. 44a, *ɣwa*; Pul. 129: EMC. *ɣwai^h/ɣwe.^h*, LMC. *xhwa.*). Megjegyzve, hogy Luoyang nesztoriánusai között nemcsak szogdok, hanem hvárezmieket is voltak (FUKUSHIMA 2017: 282–287, 292–293, 298–299, 27–28. jegyz.), megemlített néhány *Hua* családnévvel viselő személynevet: *Hua Dazhi* 花大智 (679. évből), *Hua Jingding* 花驚定 (761. évből) stb. (FUKUSHIMA 2017: 279.; l. még WANG 2019: 100). Szerinte az ilyen elszinicizált nevek jelzik viselőjük származását. WANG DING (2022: 60–68) még több adatra mutatott rá a *Xun* 尋 és a *Hua* 花 nevet viselőkre vonatkozóan, és ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a tibeti és a hotani (kín. *Yutian*) forrásanyagokban a *Hva* (<*Hua* 花 vagy 華) kínai családnév szerepel.

Látható tehát, hogy a *Guoli* 過利 < **qālis*-féle török típusú név első szótagja, illetve ennek hangalakja, a *guo* nem honosodott meg a Tang-kori Kínában a hvárezmi származásúak jelölésére. És a Kínában letelepedett hvárezmieket bizonyára nem voltak muszlim hitűek. Ezzel szemben a magyarba a török **qālis* szó került át, és hozzáidomulva ezen átvevő nyelv hangrendszeréhez nyomot hagyott többek között a magyar személy- és helynevekben (*Caliz*, *Kaluz*, *Kaloz* stb.), de velük kapcsolatos sírfeliratok eddig nem kerültek elő a Kárpát-medencében. Azonban nem régen napfényre került Orosházán egy muszlim közösség telepe és temetője, amely a 12–13. századra keltezhető, és feltehetőleg a kálizokkal hozható kapcsolatba (RÓZSA 2019).

11. *gens Corosmina*. Befejezésül röviden szólni kell a *gens Corosmina* frázisról is, amelyről Kézai Simon az 1280-as években megírt krónikájában (és rokon szövegű krónikákban) történik említés. A magyarországi latinságban a kálizokról is leggyakrabban *ismaelita* vagy *saracenus* latin neveken történhetett említés, és az etnikai töltésű *caliz* magyar szónak latin megfelelője külön nem volt. Kézai krónikájában két helyen hvárezmiekről (nem kálizokról) esik szó. Először Szkítia földrajzi leírásánál bukkan fel a nép- és helynevek között, majd a krónikás Attila fiáról, Csabáról szólva – akitől az Aba nemzetség származik – írja, hogy a felesége hvárezmi származású volt, illetve a hvárezmieket népéből házasodott (c. 6: *gens [...] Corosmina*; c. 22: *de Corosminis, de gente Corosmina*. SRH. 1: 146, 163; 253, 280). A kérdéses névforma eltér a *caliz*-tól és alakváltozataitól, és más jellegű, és nyilván nem tartozik bele a magyar nyelv szókészletébe. A *gens Corosmina*-t illetően LIGETI (1976: 26) világos és helyes megfogalmazására

¹⁷ TANG (2016) szerint — aki tüzetes vizsgálat alá vette *Hua Xian* sírfeliratát — mielőtt bármilyen további következtetést levonnánk, ellenőrizni kell annak hitelességét,

érdemes hivatkozni, amely szerint „e név a mongolkori földrajzi nomenkultúrából került krónikáinkba. [...] Bár nem tartozott e név a nemzeti hagyomány által megőrzött adatokhoz, a krónikaírók a maguk módján megpróbálták azt oda beilleszteni.” (Másképp vö. GYÖRFFY 1959: 51; Uő 1990: 51; LEWICKI 1986: 1015; KRISTÓ 2003: 53; MÁTYÁS 2014: 324., 62. jegyz.; POLGÁR 2016: 565; KS. 127–128., 41. jegyz. A jegyzet VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája). LIGETI a kérdés részletezése helyett GOMBOCZ ZOLTÁN tanulmányára utalt, aki főleg a Képes krónika idevágó szövegeit vette szemügyre. Megjegyezvén, hogy a 13. században különösen a Szentföldért vívott harcokkal kapcsolatban gyakran emlegetik Hvárezmet és a hvárezmi harcosokat, GOMBOCZ olyan korabeli forrásadról is említést tett, amelyben a magyar krónikákban előforduló névalakkal egyező forma található: „[...] *Nassarus soldanus Turci et quidam alius soldanus captus a Corosminis [...] interfecti sunt.*” (Annales Melrosenses ad a. 1244. MGH. SS. 27: 441. GOMBOCZ 1919/1923: 160). Kiegészítésül megjegyzendő, hogy a híres Matthæus Parisiensis *Chronica Majora* című művében is előfordul a hvárezmiek neve több alakváltozatban: *Chorosmini*, *Choermini*, *Cohersmini*, *Corasmini*, *Corosmini*. A legelső alakot az angol krónikaíró használja a leggyakrabban, és a legutóbbi alakot, amely a Kézai (és többi magyar krónika) használta névalakkal egyezik meg, művében csak egyszer szerepelteti (MaP. 4: 434). GOMBOCZ olyan latin névalakról is szól, amelyben benne foglaltatik az *l* betű az *r* helyett: *Colosmi* (Bartholomaei Scribae Annales s.a. 1244. MGH. SS. 18: 216), és amelyet a felismerhetetlenségig eltorzítottak tart. Bizonyos, hogy egyszerű elírásról van szó, és nincs közvetlen köze a *caliz* szóalakhoz.

Külön tárgyalást igényel a kérdés, hogy Kézai vajon miért hozta kapcsolatba az Aba nemzetséget a hvárezmiekkal (nem a magyarországi kálizokkal). Nehéz elképzelni, hogy a 13. századi magyar krónikás, aki feltehetőleg ismeri a *caliz* magyar szót, ezt össze tudta volna kapcsolni a *gens Corosmina*-val. Mindenesetre Kézai elképzelése szerint az Aba nemzetség ősei a Szkitián kívül eső keleti tájakon lakókkal voltak rokonságban. Nem tudni, hogy milyen csatornán keresztül szerezte meg a hvárezmiekről szóló információt, és tudott-e arról, hogy az ő korabeli *gens Corosmina* zömmel török ajkúak és muszlim hitűek voltak, akik az Amu-darja alsó folyása vidékén laktak. A turkológiában az ottani akkori nyelvet is hvárezminek nevezik, amely egy kihalt török irodalmi nyelv volt a 13–15. században (FAZYLOV 1996; BASKI 1999).

A *caliz* szó a magyar nyelvben 1111-ben még élő szó volt – amely egy muszlim hitű népcsoport jelölésére szolgált –, de az Árpád-kor után teljesen feledésbe merült, mint etnikai töltésű elnevezés, míg a kutatók újra életre nem keltették a 19. században, sőt a következő századokban is a *káliz* névalak – melynek írásmódja ingadozik (*kaliz*, *kaliz*, *káliz*) – nem eresztett igazán gyökret a magyar szókészletben. Ami a kárpát-medencei kálizok nyelvét illeti, amelyről konkrét nyelvi adatok nem állnak rendelkezésünkre, egyes kutatók – amint láttuk – töröknek vélik. Ez azt jelentené, hogy az eredetileg egy iráni nyelvet beszélő hvárezmiek egyes csoportjai, amelyek kivándoroltak Hvárezmből és a Kárpát-medencében telepedtek le, az idők folyamán eltörökösödtek, és majd el is magyarosodtak. Megjegyzendő,

hogy a késő-hvárezmi nyelv szórványemlékei több arab műben előfordultak még a 13–14. században is, többek között a Qunyat al-munya című törvénykönyvben, amelyben számos hvárezmi mondat található. Köztük olyan hvárezmi mondat is felbukkan, amelyben benne foglaltatik a Hvárezm szó is, mégpedig a *xw' rzm* alakban (transzliterációban. MACKENZIE 1990: 58, 91, 125; l. még BENZING 1983: 686). Abū Hāmid al-Ġarnaṭī, aki a 12. század közepén több évet töltött a Magyar Királyságban, könnyen fel tudta ismerni az itt élő muszlimok közül a hvárezmi származásúakat, hiszen ők – akik közül főleg a távolsági kereskedelemmel foglalkozók poliglottak lehettek – neki talán *xwārizm*-nek mutatták be magukat, nem pedig törökül **qālis*-nak. Úgy vélem, hogy a kálizok megőrizhették eredeti iráni nyelvüket, míg el nem magyarosodtak az Árpád-kor végére vagy nem sokkal azután, ahogy a jászok is, akik ugyan a későbbi századokban érkeztek ide, de még a 16. században is használtak egy iráni – a mai oszéttal rokon – nyelvet (NYITRAI 1999). LIGETI LAJOS (1976: 27) közel fél évszázaddal ezelőtt írt következő szavai még ma is érvényesek. „Mindenképpen érdemes elővennünk a (honfoglalás előtti) horezmi és (honfoglalás utáni) káliz jövevényszavak kérdését.”

12. Összefoglalás. Hvárezm és a hvárezmiek jelölésére szolgáló nevek között volt valaha egy **χwālis* névforma, amely egy bizonyos iráni nyelvet beszélők körében volt használatban, és legkésőbb a 6. század közepétől mutatható ki. A török ajkúak – többek között a kazárok és a besenyők – ezt a szóalakat a mássalhangzótorlódás feloldásával **qālis* alakban adaptálták, emellett egy **quwālis* variáns is keletkezhetett. A 9. században a magyarul beszélők, akik Kazária szomszédságában éltek, átvették a **qālis* szót, mégpedig a *kālīs/kālīs* (> *káliz*) hangalakban, amely egy 1111. évi oklevélben a *caliz* betűképpel van rögzítve. A kazárokkal, illetve a besenyőkkel kapcsolatban az arab írók által említett *ħališ*, illetve a *ħuwāliš*, valamint a bizánci forrásokban előforduló *Χάλισ(ιοι)*, illetve *Χουάλης* a tör. *qālis*-nak, illetve **quwālis*-nak felel meg. A keleti szláv nyelv a **χwālis* névformát vette át, amiből a *Хвалуч* alak keletkezett. Az elnevezés nem magát Hvárezmet, hanem elsősorban a Kaszpi-tenger északi partjain letelepedett hvárezmieket jelölte. A hvárezmiek tevékenységei – főként a távolsági kereskedelem területén – nem korlátozódtak Kelet-Közép-Európára, hanem egészen Kínáig terjedtek. A 8. század közepén nevük kínai jelölései iráni (feltehetően szogd) formákat tükröznek, de létezik a *Guoli* 過利 (< **qālis*) török alak is.

Kulcsszók: Hvárezm, hvárezmiek, *caliz*, török jövevényszavak a magyarban.

Hivatkozott irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez* 1. (Acta Historica 44.). Szeged, 1973.
- AGYAGÁSI KLÁRA – RÓNA-TAS ANDRÁS 2007. A *jász* népnév etimológiájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 213–221.
- ALEMANY, AGUSTÍ 2000. *Sources on the Alans. A critical compilation*. Brill.

- ALEMANY, AGUSTÍ 2010. Alans in Khazaria and Khazars in Alania. On the nature and role of North Iranian elements in the Khazar empire. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 11: 168–177.
- ÁMTBF. = MORAVCSIK GYULA, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- AnSzent. = SLÍZ MARIANN, *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Históriaantik Könyvesház, Budapest. 2011
- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár – Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. 1–[51]. Szerk. KRISTÓ GYULA et al. Budapest–Szeged, 1990–[2022].
- ÁrpOkl. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ÁSzent. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. [1–9.] Pest, [10–12.] Budapest, 1860–1874. Hasonmás kiadás: Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2001–2003.
- Balassa = *A Balassa-család levéltára 1193–1526*. FEKETE NAGY ANTAL kézirat alapján sajtó alá rend. és szerk. BORSA IVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *Magyar hangtörténet²*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *A magyar szókincs eredete²*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARTHOLD, WILHELM 1913. Баһр ал Хазар. In: *Enzyklopaedie des Islām*. Bd. 1. Hrsg. von M. Th. Houtsma et al. E. J. Brill – O. Harrassowitz, Leiden–Leipzig. 604. In: BARTOL'D 1965b: 367.
- BARTHOLD, WILHELM 1927. Khwārizm. In: *Enzyklopaedie des Islām*. Bd. 2. Hrsg. von M. Th. Houtsma et al. E. J. Brill – O. Harrassowitz, Leiden–Leipzig. 974–978. In: BARTOL'D 1965b: 544–552.
- BARTOL'D [ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БАРТОЛЬД] 1965a. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. In: BARTOL'D 1965b: 13–94.
- BARTOL'D [ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БАРТОЛЬД] 1965b. *Сочинения*, т. 3 (*Работы по исторической географии*). Наука, Москва.
- BASKI IMRE 1999. Horezmi². In: *A világ nyelvei*. Főszerkesztő FODOR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.: 543–546.
- BEIHAMMER, ALEXANDER DANIEL 2017. *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040–1130*. Routledge, London. 2017.
- BENZING, JOHANNES 1983. *Chwaresmischer Wortindex* mit einer Einleitung von HELMUT HUMBACH. Hrsg. von ZAHRA TARAF. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- BEREND, NORA 2001. At the gate of Christendom. Jews, Muslims and „Pagans” in medieval Hungary, c. 1000–c. 1300. Cambridge University Press, Cambridge (UK)–New York2.
- ВІВІКОВ [М. В. БИВИКОВ] 1997. *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы*. Тексты, перевод, комментарий. Ладомир, Москва.

- Bīrūnī/comm. = E[DWARD] S[TEWART] KENNEDY, *A commentary upon Biruni's Kitāb taḥdīd al-amākin: an 11th century treatise on mathematical geography*. American University of Beirut, Beirut 1973.
- Bīrūnī/e. = JAMAL ALI, *The determination of the coordinates of positions for the correction of distances between cities. A translation from the Arabic of al-Bīrūnī's Kitāb taḥdīd nihāyāt al-amākin liṭaṣṣih masāfāt al-masākin*. American University of Beirut, Beirut 1967.
- Bīrūnī/r. = Абу Рейхан Бируни, *Избранные произведения Том 3. Геодезия*. Исследование, перевод и примечания И. Г. БУЛГАКОВА. Фан, Ташкент, 1966.
- BLDR. = *Библиотека литературы Древней Руси*. Том 1. Под редакцией Д. С. ЛИХАЧЕВА и др. Наука, Санкт-Петербург 1997.
- BS. = *Beishi* 北史. 中華書局, Peking, 1974.
- BUBENOK–RADIVILOV [О. Б. БУБЕНОК – Д. А. РАДИВИЛОВ] 2004. Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей). *Хазарский альманах* 2: 5–18.
- BURY, J[OHN] B[AGNELL] 1906. The treatise De Administrando Imperio. *Byzantinische Zeitschrift* 15: 517–577.
- CDCR. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 5 (Listine godina 1256-1272). Sabrao i uredio T[ADE]. SMIČIKLAS. Jugoslavenska Akademija Znanopsti i Umjetnosti, Zagreb 1907.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1. Ed. Richard Marsina. SAV., Bratislavae, 1971.
- CFYG. = *Cefu yuangui* 册府元龜 1–12. 鳳凰出版社, Nanking. 2006.
- CHAVANNES, ÉDOUARD 1969. *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés suivis de Notes additionnelles*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, s. a. [1903, Notes additionnelles, *T'oung Pao* 1900]. Reprint: Ch'eng Wen Publishing Co., Taipei.
- CHENG FANGYI 2012. The Research on the Identification between Tiele (鐵勒) and the Oguric Tribes. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 19: 81–113.
- ChZ/d. = *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung* herausgegeben von K. AHRENS – G. KRÜGER. B.G. Teubner, Leipzig, 1899.
- ChZ/e. = *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*. Edited by GEOFFREY GREATREX, translated by ROBERT R. PHENIX and CORNELIA B. HORN, with contributions by SEBASTIAN P. BROCK and WITOLD WITAKOWSKI. Liverpool University Press, Liverpool, 2011.
- ChZ/r. = РИГУЛЕВСКАЯ = [НИНА ВИКТОРОВНА ПИГУЛЕВСКАЯ]. 2011. Хроника Захарии Ритора. In: *Уб Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы*. 2-е изд., исправ. и доп. Сост. Е. Х. МЕЩЕРСКАЯ. Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург. 570–597.
- CIÓCILTAN, VIRGIL 2011. Khalisen, Kabaren, Khasaren: Stamm oder Stand? *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 11: 178–192.
- ÇOBAN, ERDAL 2012. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 63: 55–76.
- Comnène = Anne Comnène, *Alexiade: règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081-1118*. 1–4. Texte établi et traduit par BERNARD LEIB. Les Belles Lettres, Paris, 1937–1976.

- CS. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913. 4. [CSÁNKI DEZSŐ művének folytatása gyanánt] FEKETE NAGY ANTAL, *Trencsén vármegye*. MTA, Budapest, 1941. [Hasonmás kiadás: Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1986]. Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeáll. ÖRDÖG FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- CZEGLEDY KÁROLY 1958. Középperzsa eredetű szír tudósítások. *Antik tanulmányok* 5: 251–253.
- CZEGLEDY KÁROLY 1970. Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 254–259.
- CZEGLEDY KÁROLY 1971. Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads. In: *Studia Turcica*. edít L. LIGETI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133–148.
- DAI. = Bíborbanszületett Konstantin, *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra ford. MORAVCSIK GYULA. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950.
- DAI. Comm. 1962. = *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio 2. Commentary* edited by R. J. H. Jenkins. Athlone Press – University of London, London. 1962.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DICKENS, MARK 2018. Huns, Turks and Tatars in Syriac Liminal Spaces. In: *Near Eastern and Arabian Essays: Studies in Honour of John F. Healey*. Ed. GEORGE J. BROOKE et al. Oxford University Press, Oxford. 119–132.
- DLT. = Maḥmūd al-Kāšyarī: *Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)* 1–3. Edited and translated with introduction and indices by ROBERT DANKOFF in collaboration with JAMES KELLY. Harvard: Harvard University Printing Office, Harvard. 1982–1985
- DOBROVITS, MIHÁLY 2005. The Tölis and Tarduš in Old Turkic Inscriptions. In: Ed. Stéphane Grivelet et al., *The Black Master: Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on his 70th Birthday*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden. 33–42.
- DOBROVITS, MIHÁLY 2011 The Altaic world through Byzantine eyes: Some remarks on the historical circumstances of Zemarchus' journey to the Turks (AD 569–570). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64: 373–409.
- DRMH. = *Decreta regni mediaevalis Hungariae – The laws of the medieval kingdom of Hungary 1000–1301*. Transl. and ed. by JÁNOS M. BAK [et al.] Second rev. ed. CHARLES SCHLACKS, JR. Idyllwild (Calif.). 1999.
- DTS. = *Древнетюркский словарь*. Ред. В[ЛАДИМИР] М[ИХАЙЛОВИЧ] НАДЕЛЯЕВ et al. Наука, Ленинград, 1969.
- DUDEK, JAROSLAW 2016. *Chazarowie. Polityka kultura religia VII–XI wiek*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- DUNLOP, D[OUGLAS] M[ORTON] 1954. *The history of the Jewish Khazars*. Princeton University Press, Princeton, N. J.
- DURKIN-MEISTERERNST, DESMOND 2010. Khwarezmian In: *The Iranian Languages*. Ed. by GERNOT WINDFUHR. Routledge, London. 336–376.

- EDEL'MAN [Д. И. ЭДЕЛЬМАН] 2008. Хорезмийский язык. In: *Основы иранского языкознания 7. Среднеиранские и новоиранские языки*. Отв. ред. В.А. ЕФИМОВ. Восточная литература, Москва. 6–60.
- EFTHYMIADIS, STEPHANOS 2008. Niketas Choniates and Ioannes Kinnamos: the poisoning of Stephen IV of Hungary (13 April, 1165). *Byzantinische Zeitschrift* 101: 21–28.
- ERDAL, MARCEL 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden–Boston.
- ERDAL, MARCEL 2007. The Khazar language'. In: *The World of the Khazars: New Perspectives*. Edited by PETER B. GOLDEN – HAGGAI BEN-SHAMMAI – ANDRÁS RÓNÁ-TAS. Brill, Leiden–Boston. 75–108.
- ERDAL, MARCEL 2016. *Helitbār* and some other early Turkic names and titles. *Turkic Languages* 20: 170–178.
- ERKOÇ, HAYRETTİN İHSAN 2020. Tiele 鐵勒 ve Töliş II. In: *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihini İzinde – Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*. Cilt 1. Ed. ZEYNEP İSKEFİYELİ – MUHAMMED BİLAL ÇELİK. Nobel Yay, Ankara. 30–71.
- ESRJa. = МАКС ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Перевод с немецкого и дополнения О.Н. ТРУБАЧЕВА. Прогресс, Москва. 1964–1973.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. [40 kötetben + 3 mutat.] Studio et opera GEORGI FEJÉR. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844.
- FAZYLOV [Э. И. ФАЗЫЛОВ] 1997. Хорезмско-тюркский язык. In: *Языки мира: Тюркские языки*. Отв. ред. Э.Р. ТЕНИШЕВ. Индрик, Москва. 139–148.
- FEDOROV, MICHAEL 2005. Notes on the numismatics of Ancient Khwarezm. *Revue numismatique* 161: 163–176.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei* (Értekezések a történeti tudományok köréből 15/5). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892/1893. A Gutkeled-biblia. *Magyar Könyvszemle* 17: 5–22.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1900. III. Béla király oklevelei. In: FORSTER GYULA szerk., III. *Béla magyar király emlékezete*. Hornyánszky Viktor, Budapest. 145–168, 343–352.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FUKUSHIMA MEGUMI [福島 恵] 2017. 東部ユーラシアのソグド人: ソグド人漢文墓誌の研究 (*The Sogdians in the Eastern Eurasia: a study of the Sogdian epitaphs in Chinese*). 汲古書院, Tokió.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtana* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58). Budapest.
- GARUSTOVIĆ [Г. Н. ГАРУСТОВИЧ] 2013. Распространение ислама у печенегов в степях Восточной Европы *Вестник Академии наук Республики Башкортостан* 18/№3: 66–75.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténeti kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–128.
- GF. = *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*. Mit Erläuterungen hrsg. von HEINRICH HAGENMEYER. Carl Winter Universitätsbuchhabdlung, Heidelberg, 1890.

- GÖCKENJAN, HANSGERD 1972. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- GÖCKENJAN, HANSGERD – ZIMONYI, ISTVÁN 2001. *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Ġayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ĥudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. Harrassowitz Verlag in Kommission, Wiesbaden.
- GOLB, NORMAN – PRITSAK, OMELJAN 1982. *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. Cornell University Press, Ithaca.
- GOLB – PRITSAK [НОРМАН ГОЛЬ – ОМЕЛЬЯН ПРИЦАК] 1997. *Хазарско-еврейские документы X века*. Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. ПЕТРУХИНА. Гешарим, Москва–Иерусалим.
- GOLDEN, PETER B[ENJAMIN] 1980. *Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GOLDEN, PETER B[ENJAMIN] 2001. Some notes on the comitatus in medieval Eurasia with special reference to the Khazar. *Russian History* 28: 153–170.
- GOLDEN, PETER B[ENJAMIN] 2005. Khazarica. Notes on some Khazar terms. *Turkic Languages* 9: 205–222.
- GOLDEN, PETER B[ENJAMIN] 2016. Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian interaction. In: *Turks and Iranians. Interactions in Language and History*. Edited by ÉVA Á. CSATÓ et al. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 79–106.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1918/1923. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 129–194, 46: 1–33.
- GYÓNI MÁTYÁS 1938. Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34: 86–96, 159–168.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet, Budapest.
- GYÓNI, MATTHIAS 1943/1944. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion: Archaisierende Volksnamen und ethnischen Wirklichkeit in der "Alexias" von Anna Komnene. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 9–10: 83–188. Magyar változata – In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve* 1. 1942: 89–177.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Budapest.
- HALÉVY, MEYER A. 1958. Le problème des Chvalis. *Revue des Études Slaves* 35: 95–96.
- HAMILTON, JAMES RUSSEL 1971. *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*. Texte établi, traduit et commenté par JAMES RUSSELL HAMILTON. Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris.
- HARMATTA, JÁNOS 1970. *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica 13). Szeged.
- HARMATTA JÁNOS 1977. Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–182.

- HARMATTA JÁNOS 1994. Kálizok. In: *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 314.
- HARMATTA JÁNOS 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet (A honfoglalásról sok szemmel 3)*. Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- HARMATTA JÁNOS 1999a. alán. In: *A világ nyelvei*. Főszerk. FODOR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.: 38–43.
- HARMATTA JÁNOS 1999b. horezmi¹. In: *A világ nyelvei*. Főszerk. FODOR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.: 540–543.
- HARMATTA, JÁNOS 2001. The Letter sent by the Turk Qayan to the Emperor Mauricius. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41: 109–118. Magyar változata – In: *Tanulmányok a középkorról. Analecta Mediaevalia* 1 (2001): 89–98.
- HEDENSTIERNA-JONSON, CHARLOTTE 2020. With Asia as neighbour. Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin – The Museum of Far Eastern Antiquities* 81: 43–64.
- HENNING, B[RUNO] W[ALTER] 1958. Mitteliranisch. In: *Linguistik mit Beiträgen von Karl Hoffmann et al. (Handbuch der Orientalistik 1. Abt. Der Nahe und der Mittlere Osten, 4. Bd. Iranistik, 1. Abschnitt)* E. J. Brill, Leiden–Köln. 20–130.
- HIRTH, FRIEDRICH 1899. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. In: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* von W[ILHELM] RADLOFF. 2. Folge. Commissionaires de l'Académie impériale des sciences, St. Pétersbourg. 1–140.
- HO. = *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius* 1–8. Kiadják: 1–5. NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHELY DEZSŐ. Sauerwein, Győr, 1865–1873. 6–8. IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHELY DEZSŐ. Franklin, Budapest, 1876–1891. Hasonmás kiadás: Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2004.
- HORVÁT ISTVÁN 1828. A' Magyarokról, mint Agarenusokról. *Tudományos Gyűjtemény* 12: 103–126.
- HRBEK, IVAN 1955. Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 5: 205–230.
- HUBER, MORITZ 2020. *Lives of Sogdians in Medieval China*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- IESOJa. = ИЕСОJa. = АБАЕВ, ВАСИЛИЙ ИБВАНОВИЧ. *Историко-этимологический словарь осетинского языка* 1–5 (Указатель). Наука – Институт языкознания РАН, Москва–Ленинград, 1958–1995.
- IF. = *Írott források az 1116-1205 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette THOROCZKAY GÁBOR. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018.
- Ibn Isfandiyar = *An abridged translation of the history of Tabaristán compiled about A. H. 613 (A. D. 1216)* by Muḥammad b. al-Ḥasan b. Isfandiyār, based on the India Office ms. compared with two mss. in the British Museum, by EDWARD G. BROWNE. E. J. Brill – Bernard Quaritch, Leyden–London, 1905.
- JERNEY JÁNOS 1844. A' magyarországi izmaelitákról mint volgai bulgárok- és magyar nyelvű néplekezetéről. *Tudománytár (Értekezések)* 15: 101–125, 151–172, 215–250, 278–298.

- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* 1–2. Szent-István-Társulat, Pest. Reprint: Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2011.
- JERNEY JÁNOS 1844/1971. *A magyarországi izmaelitákról*. Közreadja CZEGLÉDY KÁROLY. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- JTS. = *Jiu Tangshu* 舊唐書. 中華書局, Peking, 1975.
- JUHÁSZ PÉTER 2021. Kavarak és magyarok. Presztízs és kétnyelvűség. *Acta Historica* (Szeged) 146: 53–68.
- KALININA [КАЛИНИНА ТАТЬЯНА МИХАЙЛОВНА] 1988. *Сведения ранних ученых Арабского халифата*. Наука, Москва.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1913. *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* (Értekezések a történeti tudományok köréből 23/7). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1995. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. – CSOMA JÓZSEF, *Magyar nemzetségi címerek*. KUBINYI ANDRÁS utószavával. Nap, Budapest. 1995. (Az 1900–1901. között, ill. 1904-ben Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent művek reprintje).
- KARAMZIN, NYIKOLAJ MIHAILOVICS [= Карамзин, Николай Михайлович] 1989. *История государства российского в двенадцати томах* 1–12. Отв. редактор, А. Н. Сахаров. Наука, Москва.
- Kar. = KARLGREN, BERNHARD, *Grammata serica recensa*. (Bulletin – The Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities 29) 1957. Reprint: Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, 1972.
- KARLGREN, BERNHARD 1954. *Compendium of phonetics in ancient and archaic Chinese*. (Bulletin – The Museum of Far Eastern Antiquities 26, 1954). Reprint: SMS Publishing Inc., Taipei 1992.
- KАРОВ [АЛЕКСЕЙ ЮРЬЕВИЧ КАРПОВ] 2014. Генеалогия хвалисов и болгар в летописной статье 1096 г. In: Уб Исследования по истории домонгольской Руси. Квадрига, Москва. 200–216.
- KASAI, YUKIYO 2014. The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th–9th Century. 内陸アジア言語の研究 (*Studies on the Inner Asian Languages*) 29: 57–135.
- KATONA CSILLA 2022. A zabori apátság oklevelei 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvtörténeti források. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szerk., FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 193–202.
- KATONA-KISS ATTILA 2010. A "sirmioni hunok". Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkből. In: ALMÁSI TIBOR et al. szerk., *"Fons, skepsis, lex" Ünnepi tanulmányok a 70 esztendősk Makk Ferenc tiszteletére*. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 159–172.
- KELLY, JAMES M. 1973. Remarks on Kāšgarī's phonology. II. Orthography. *Ural-Altische Jahrbücher* 45: 144–162.
- KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD 1865. *Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát- és Tótország államélete kifejlésére*. 2. köt. Krupinszky, Pest.

- Kinnamos = *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Kinnamos. Translated by CHARLES M. BRAND Columbia University Press, New York, 1976
- KMHSz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. [Debreceni Egyetem], Debrecen, 2005
- KMOSKÓ MIHÁLY 2000. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk., ZIMONYI ISTVÁN. Balassi, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939a. Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei. *Századok* 73: 167–187.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939b. Kór szavunk eredete. *Magyar Nyelv* 35: 201–204.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947/1949. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komnina = Анна Комнина, *Алексиада*. Вступ. статья перевод и комментарии Я. Н. ЛЮДАРСКОГО. Наука, Москва, 1965.
- KONOVALOVA [ИРИНА ГЕННАДИЕВНА КОНОВАЛОВА] 2001. Хорезм и Восточная Европа. In: Под ред. Т. Н. ДЖАКСОН и др., *Хорна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой* Индрик, Москва. 183–190.
- KONOVALOVA – MEL'NIKOVA [И. Г. КОНОВАЛОВА – Е. А. МЕЛЬНИКОВА] 2018. *Древняя Русь в системе евразийских коммуникаций IX–X веков*. Весь мир, Москва.
- KOSSÁNYI BÉLA 1933. A XI–XII. századi »ismaelita« és »saracenus« elnevezésekről. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Sárkány Nyomda, Budapest. 308–316
- KOSSÁNYI BÉLA 1937. A kalizok vallása. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik fordulójának ünnepére*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 355–368.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1983. Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: *Uő Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető, Budapest. 191–207, 512–516. Első közlése: *Acta historica* (Szeged) 67 (1980).
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus, Budapest.
- KS. = Anonymus, *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon, *A magyarok cselekedetei*. Anonymus művét VESZPRÉMY LÁSZLÓ, Kézai Simon művét BOLLÓK JÁNOS fordította, az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Osiris, Bp., 1999.
- KUNIK [АРИСТ АРИСТОВИЧ КУНИК] 1855. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам, суказанием на новейшие исследования о черноморско-торкских народах, от Аттилы до Чингисхана. – *Ученые записки Императорской Академии наук по I и III отделениям*, т. III, вып. 5: 714–741.
- KUUN, GÉZA 1892–1895. *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima* 1–2. Közművelődés, Claudiopolis. (Kolozsvár).
- KUZNECOV [А. Б. КУЗНЕЦОВ] 2014. *Серебряные монеты хорезмшаха Савшафана, Каталог* (Andrew Kuznetsov, *Silver coins of Khwarezmshah Savshafan, Catalogue*). Авторская книга, Москва.

- KUZOVKOV ([ВОЛОДИМИР КУЗОВКОВ] 2021. Походи русів у Табарістан у другій половині IX–на початку X століть: маршрут і місце у міжнародних відносинах (за матеріалами Ібн Ісфандійара). *Емінак* 33/1: 318–327. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).510](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).510)
- LATHAM-SPRINCLE, JOHN 2018. One Alania or Two? The Question of a ‘Dual State’ in the Seventh to Twelfth Century North Caucasus. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 24: 185–208.
- LA VAISSIÈRE, ÉTIENNE DE 2005. *Sogdian traders. A history*. Translated by JAMES WARD. Brill, Leiden–Boston.
- LERCH, PETER 1873. *Khiva oder Kharezm. Seine historischen und geographischen Verhältnisse*. Verlag der Kaiserlichen Hofbuchhandlung H. Schmitzdorff, St. Petersburg.
- LEWICKI, TADEUSZ 1957. Jeszcze o Chorezmijczykach na Węgrzech w XII w. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 21: 100–103.
- LEWICKI TADEUSZ 1986. Madjar, Madjaristān. 1. In Pre-Ottoman period. In: *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Brill, Leiden. 1960–2005. Vol. 5. 1986. 1010–1022.
- LIGETI LAJOS 1976. A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv* 72: 11–27.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIN, YING 2000/2001. Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 339–364.
- LIU ANZHI [刘安志] 2011. 唐代西州的突厥人 (A Tang-kori Xizhou türkjei). In: Uő敦煌吐鲁番文书与唐代西域史研究 (= *Tanulmányok Dunhuang és Turfan dokumentumairól és a Tang-kori Nyugati régiók történetéről*). 商務印書館, Peking. 254–277.
- LIU, MAU-TSAI 1958. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. O. Harrassowitz, Wiesbaden. Hasonmás kiadás: Shin Wen Feng Print Co., Taipei, 1993.
- LK. = *Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Közread. BLAZOVICH LÁSZLÓ – ÉRSZEGI GÉZA – TURBULY ÉVA. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest–Szeged. 1998
- LOMA, ALEKSANDAR 2006. Osetisch tülz/tölzæ ‘Eiche’. *Die Sprache* 46/1: 112–116.
- LSMS. = ŠTEFÁNIK, MARTIN – LUKAČKA, JÁN a kol., *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Historický ústav SAV., Bratislava, 2010.
- LUDWIG, DIETER 1982. *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* 1–2. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westfalen), 1982.
- LUNG, RACHEL 2011. *Interpreters in early imperial China Interpreters in Early Imperial China*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- LUO FENG [羅 丰] 2004. 胡漢之間 – “絲綢之路” 與西北歷史考古 (*Between Han and Non-Han. The Silk Road and Historical Archaeology of China's Northwestern Regions*). 文物出版社, Peking.
- LURJE LURJE, PAVEL B. 2010. *Personal names in Sogdian texts*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

- MACKENZIE, D[AVID] N[EIL] 1990. *The Khwarezmian element in the Qunyat al-munya*. Edited by D. N. MACKENZIE, Arabic text translated by HASAN AMARAT and D. N. MACKENZIE. School of Oriental and African Studies, University of London, London.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2013. *Byzantine military organization on the Danube, 10th–12th centuries*. Brill, Leiden–Boston 2013.
- MAKK, FERENC 1989. *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAO YANGGUANG [毛阳光] 2014. 洛阳新出土唐代景教徒花献及其妻安氏墓志初探 (A Preliminary Study on the Epitaphs of the “Nestorian” Hua Xian and His Wife Sur-named An of the Tang Dynasty, Newly Unearthed in Luoyang). 西域研究 (The Western regions studies) 2014/2: 85–91.
- MaP. = Matthæi Parisiensis, monachi Sancti Albani, *Chronica majora* 1–7. Edited by HENRY RICHARDS LUARD Kraus Reprint, Nendeln. 1964.
- MAREK, MILOŠ 2006. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Matica slovenská, Martin.
- MARQUART, JOSEPH 1903. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Dieterich, Leipzig. Reprint: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1961.
- MÁTYÁS BOTOND 2014. Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete. *Fons* 21: 315–329.
- MAZON, ANDRÉ 1929. II. Un peuple imaginaire: les Chvalis. *Revue des études slaves* 9: 120–123.
- MELICH JÁNOS 1912. A jász népnévről. *Magyar Nyelv* 8: 193–199, 263.
- MELNYK, MYKOLA 2022. *Byzantium and the Pechenegs. The Historiography of the Problem*. Translated by YAROSLAV PRYKHODKO. Brill, Leiden–Boston.
- MENGES, KARL H. 1944/1945. Etymological Notes on Some Pácänäg Names. *Byzantion* 17: 256–280.
- MGH. SS. = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 1–[40]. 1826–[2022].
- MINARDI, MICHELE 2013. A Four-Armed Goddess from Ancient Chorasmia: History, Iconography and Style of an Ancient Chorasmian Icon. *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies* 51: 111–143.
- MOÓR ELEMÉR 1939. A szláv és német ch magyar megfelelőseinek kérdéséhez. *Népzünk és nyelvünk* 11: 129–136.
- MORAVCSIK GYULA 1938. A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. MTA., Budapest. 171–212.
- MORAVCSIK, GYULA 1946. Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration. *The American Slavic and East European Review* 5/No. 3/4: 29–45. (In: *Uő Studia Byzantina*. Bp., 1967)
- MORAVCSIK, GYULA 1958. *Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. 2., durchgearbeitete Aufl. Akademie Verlag, Berlin.
- MORI MASAO [護 雅夫] 1967. 古代トルコ民族史研究 (*Historical studies of the ancient Turkic peoples*) 1. 山川出版社, Tokió.

- MORIYASU, TAKAO 2008. Japanese Research on the History of the Sogdians along the Silk Road, Mainly from Sogdiana to China. *Acta Asiatica* 94: 1–39,
- MORIYASU TAKAO – YOSHIDA YUTAKA [森安 孝夫 – 吉田 豊] 2019. カラバルガスン碑文漢文版の新校訂と訳註 (New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription). 内陸アジア言語の研究 (*Studies on the Inner Asian Languages*) 34: 1–59.
- MP. = *The history of Menander the Guardsman*. Introductory essay, text, translation, and historiographical notes R. C. BLOCKLEY. Cairns, Liverpool, 1985
- MP/m. = *Menandrosz Protector töredékei*. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta FEHÉR BENCE. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019.
- MREV. = *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára* 1 (1103–1276). Franklin, Budapest. 1896.
- MTSzyg. = *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1000–1526*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Osiris, Budapest, 2000.
- NAGY GÉZA 1910. A magyar nemzetségek. *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NAGY GÉZA 1912. A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia* 23: 213–222.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Ethnica, Nyíregyháza.
- NCh. = *Nicetae Choniatae Historia* recensuit IOANNES ALOYSIUS VAN DIETEN (Corpus fontium historiae Byzantinae 11. Series Berolinensis) 1–2. De Gruyter, Berlin–New York. 1975
- NE. = *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes par JEAN DARROUZÈS. Institut français d'études byzantines, Paris, 1981.
- NISHIDA YŪKO [西田 祐子] 2011. 『新唐書』回鶻伝の再検討 – 唐前半期の鉄勒研究に向けて – (A Review of an Account on *Huigu* 回鶻 [Uighur] in *Xin-Tangshu* 新唐書). 内陸アジア言語の研究 (*Studies on the Inner Asian Languages*) 26: 75–139.
- NYITRAI ISTVÁN 1999. oszét. In: *A világ nyelvei*. Főszerk. FODOR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.: 1117–1121.
- ONOGAWA HIDEMI [小野川秀美突] 1943. 突厥碑文譯註 (Türk feliratok – fordítás és kommentár). In: 満蒙史論叢 4. 座右宝刊行会, Tokió. 249–425 (1–177).
- PAIS DEZSŐ 1921/1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–163, 18: 93–100.
- PAROŃ, ALEKSANDER 2021. *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*. Brill, Leiden–Boston.
- PAULER GYULA 1888. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1: 501–526.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1–2. Athenum, Budapest Reprint: ÁKV, Budapest, 1984.
- PELLIOT, PAUL 1914. La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyāṅamkara et Pāpamkara. *T'oung Pao* 15: 225–272.
- PELLIOT, PAUL 1938. Le nom du χwārizm dans les textes chinois. *T'oung Pao* 34: 146–152.
- Pilis = Békéfi Remig. *A pilisi apátság története 1184–1541*. (A *zirzi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterci apátságok története* 1. köt.) Taizs, Pécs, 1891.
- PISAREVSKIJ [Л. З. ПИСАРЕВСКИЙ] 1974. О названии "Хорезм" в арабской историко-географической литературе. *Ученые записки Ленинградского Государственного университета, Серия востоковедческих наук*. вып. 17: 201–202.

- PML. = *Повість минулих літ*. In: *Лімонис руський за Інатським списком*. Переклав ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ. Дніпро, Київ, 1989. 1–178.
- POLGÁR SZABOLCS 2016. Egy közép-ázsiai nép Kelet- és Közép-Európában: a hvárezmieek. In: KOVÁCS LÁSZLÓ et al. szerk., *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 563–576. Angol változata: *Studia et Documenta Turcologica* 3/4(2015/2016): 217–228.
- PRITSAK, OMELJAN 1975. The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1: 211–235.
- PRITSAK, OMELJAN 1981. *The origin of Rus'*. Vol. 1. *Old Scandinavian sources other than the sagas*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1902–1916.
- PSRL. 1. = *Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись*. Языки русской культуры, Москва, 1997
- PSRL. 2. = *Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись*. Языки русской культуры, Москва, 1998.
- PSRL. 38. = *Полное собрание русских летописей. – Т. 38: Радзивилловская летопись*. Ред. М. П. ИРОШНИКОВ – М. В. КУКУШКИНА – Я. С. ЛУРЬЕ. Наука, Ленинград, 1989.
- Pul. = EDWIN G[EOURGE]. PULLEYBLANK, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. UBC Press, Vancouver, 1991.
- PVL/m. = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Szerk. BALOGH LÁSZLÓ – KOVÁCS SZILVIA Ford. FERINCZ ISTVÁN. Balassi Kiadó, Budapest. 2015.
- PVL/r. = *Повесть временных лет*. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. ЛИХАЧЕВА; под редакцией В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ. 3-е издание. Наука, Санкт-Петербург, 2007.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvvel alakult régi településneveink történetéhez*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1929. Kalac. *Magyar Nyelv* 25: 124–127.
- RASTORGUEVA – EDEL'MAN [В. С. РАСТОРГУЕВА – Д. И. ЭДЕЛЬМАН] 1982. Прикаспийские языки. In: *Основа иранского языкознания 3. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки*. Отв. ред. В. С. РАСТОРГУЕВА. Наука, Москва. 447–554.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3., II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Bp., 1961–1987.
- REGULY ANTAL 1990. *Die Briefe von Antal Reguly an A. A. Kunik, 1845-1855*. MAY ISTVÁN közread. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- RMH. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Régi magyar helynévadás: A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1982. A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 349–380.

- RÓNA-TAS ANDRÁS 2004. Néhány megjegyzés faneveinkről. *Magyar Nyelv* 100: 260–273, 419–438.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2005. Turkic–Alanian–Hungarian contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58: 205–213.
- RÓZSA ZOLTÁN 2019. Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán. In: *Korok, kultúrák, lelőhelyek. A Tornyai János Múzeum 2018/2019. évi régészeti előadásainak kiadványa*. Hódmezővásárhely: 43–57.
- RTVELADZE [ЭДВАРД ВАСИЛЬЕВИЧ РТВЕЛАНДЗЕ] 2015. Δαρενης ἀτροπόν: маршрут византийского посольства Земарха. *Проблемы истории, филологии, культуры* №1. 355–365.
- SARNYAI VIVIEN 2022. Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 118: 289–300, 444–459.
- SAITŌ TATSUYA [齊藤 達也] 2007. 安息国・安国とソグド人 (Anxiguo, Anguo and Sogdians). 国際仏教学大学院大学研究紀要 (*Journal of the International College for Postgraduate Buddhist Studies*) 11: 1–32.
- SB. = *Stephani Byzantii Ethnica* recensuit Germanice vertit adnotationibus indicibusque instruxit MARGARETHE BILLERBECK (Corpus fontium historiae Byzantinae 43, Series Berolinensis) 1–5. de Gruyter, Berlin. 2006–2017.
- SCHLÖZER, AUGUST LUDWIG 1802–1805. *Несторъ. Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache* 1–4. Verglichen, übersetzt, und erklärt von A. G. SCHLÖZER. Rußlands Vorgeschichte. Göttingen.
- SCHÖNEBAUM, HERBERT 1957. Zur Kabarenfrage In: JOHANNES IRMSCHER Hrsg., *Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*. Akademie-Verlag, Berlin. 142–146.
- SCHÜNEMANN, KONRAD 1924. Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbücher* 4: 99–115.
- SENGA TORU 2018/2019. *Beszermény és besermen*. A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. *Magyar Nyelv* 114: 447–459, 115: 47–60, 186–199. Ukrán fordítása – In: ТОРУ СЕНГА, *Галич, Галицька та Руська землі у взаємовідносинах з Угорщиною XI–XIII сторіч*. (Переклад МИРОСЛАВА ВОЛОЩУКА). Лілея-НВ, Івано-Франківськ, 2020. 173–224.
- SHIRAKAWA SHIZUKA [白川静] 2004. 字統. 平凡社, Tokió.
- SHIRATORI, KURAKICHI 1956. A New Attempt at the Solution of the Fu-lin 佛林Problem. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 15: 156–329.
- ŞIRIN USER, NATICE 2009. *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazutları. Söz varlığı incelemesi*. Kömen Yayınları, Konya.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az utószót és a bibliográfiát összeáll., valamint a függelékben közölt írásokat az 1. kiad. anyagához illesztette és gond. SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. 2., bőv. repr. kiad. NapKiadó, Budapest, 1999.
- STOJKOVSKI, BORIS 2020. On the Possible Iranian Origin of the Muslim Population in Medieval Hungary. In: *Proceedings of the eighth European conferece of Iranian studies (Held on 14–19 September 2015 at the State Hermitage Museum and Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, in St Petersburg)*. Volume II:

- Studies on Iran and the Persianate World after Islam*. Ed. OLGA M. YASTREBOVA. The State Hermitage Publishers, Saint Petersburg. 317–327.
- SS. = *Suishu* 隋書. 中華書局, Peking, 1973.
- SUZUKI KŌSETSU [鈴木宏節] 2005. 突厥阿史那思摩系譜考 – 突厥第一可汗国の可汗系譜と唐代オルドスの突厥集団 – (On the genealogical line of the Türks' Ashina Simo). 東洋学報 (*The Toyo-gakuho*) 87: 3–68, ii–iii.
- SZABÓ DÉNES 1936. A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). *Magyar Nyelv* 32: 54–57, 130–135, 203–206.
- SZABÓ DÉNES 1937. A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv* 33: 99–109.
- SZEGVÁRI, ZOLTÁN 2011. Johannes Kinnamos als Quelle der ungarischen Geschichte. In: *ΑΠΑΡΧΑΙ. Lectures Held at the 6th Conference of Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae 28–29 May 2011*. Edited by PÉTER JUTAI. Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae, Budapest. 43–46.
- SZÉKELY, GYÖRGY 1974. Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: *The Muslim East Studies in Honour of Julius Germanus*. Ed. by GY. KÁLDY-NAGY. Loránd Eötvös University, Budapest. 53–74.
- SzIJSz. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- SZŐCS TIBOR 2014. *A nádori intézmény korai története 1000-1342*. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Budapest.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZÜCS JENŐ 1987. Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve*: 11–26.
- TANG, LI 2016. Critical Remarks on a so-called newly discovered Jingjiao epitaph from Luoyang with a preliminary English translation. In: *Winds of Jingjiao: Studies on Syriac Christianity in China and Central Asia*. Edited by LI TANG and DIETMAR W. WINKLER. LIT, Wien–Zürich. 27–40.
- TD. = *Tongdian* 通典. 中華書局, Peking, 1988.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- ТОЧТАС'ЈЕВ [Сергей Ремирович Тохтасъев] 2018. *De administrando Imperio u ego иноязычная лексика. Язык трактата Константина Багрянородного*. Наука, Санкт-Петербург.
- TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ 2015. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (a magyarság a 9-10. században)*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- TW. = 吐魯番出土文書 (*A Turfanban előkerült dokumentumok*) 1–10. 文物出版社, Peking, 1981–1991.
- TW. Index = 李方 – 王素編: 吐魯番出土文書人名地名索引 (LI FANG – WANG SU szerk., *A Turfanban előkerült dokumentumok személy- és helyneveinek mutatója*). 文物出版社, Peking, 1996.
- TOGAN, A. ZEKI VALIDI 1939. *Ibn Fadlān's Reisebericht*. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 24, 3). Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Leipzig.

- ULVING, TOR 1997. *Dictionary of old and middle Chinese. Bernhard Karlgren's Grammata serica recensata alphabetically arranged.* (Orientalia Gothoburgensia 11) Göteborg.
- VAJNBERG [БЭЛЛА ИЛЬИНИЧНА ВАЙНБЕРГ] 1977. *Монеты древнего Хорезма.* Наука, Москва.
- VASIL'JEV [ВАСИЛЬЕВ, АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ] 1927. Готы в Крыму. *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5: 179–282.
- VASILIEV, ALEXANDER ALEXANDROVICH 1936. *The Goths in the Crimea.* The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Mass.
- VASIL'JEVSKIJ [ВАСИЛЬЕВСКИЙ, ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ] 1930. Из истории Византии в XII веке. In: *Труды В. Г. Васильевского* 4. Изд-во Академии наук СССР, Ленинград (Russian reprint series, 69/4. Europe Printing, The Hague 1968). 18–105.
- VASMER, MAX 1941. *Die Slaven in Griechenland.* Akademie der Wissenschaften in Kommission bei W. de Gruyter, Berlin. Reprint: Vorwort von Hans Ditten. Zentralantiquariat der DDR, Leipzig, 1970.
- VEZSPRÉMY LÁSZLÓ ford. 1999. *Az első és második kereszties háború korának forrásai: Gesta Francorum: Keresztiesek levelezése: Szent Bernát: Az új lovasság dicsérete.* Vál., ford., a jegyzeteket és az utószót írta VEZSPRÉMY LÁSZLÓ. Szent István Társulat, Budapest, 1999.
- VIIŃJ. = *Византијски извори за историју народа Југославије* 4. Обрадили ЈОВАНКА КАЛИЋ et al. Бизантолошки институт, Београд, 1971.
- VÖRÖS GÁBOR 2005. A besenyő nyelv konstantinosi emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: CSIRKÉS FERENC et al. szerk., *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok* 2. MondAt, Budapest. 231–258. Angol változata – In: *The Turks.* Vol. 1. Chief of the Editorial Board, Prof. Dr. YUSUF HALAÇOGLU. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. 617–631.
- VR. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* A kiadásban közreműködtek KARÁCSONYI JÁNOS – BOROVSKY SAMU. Váradi Káptalan, Budapest, 1903. Hasonmás kiadás: Pytheas, s. l. 2009.
- WANG DING [王 丁] 2019. 胡名釋例 (Sogdian names in Chinese sources). *敦煌寫本研究年報* 13: 99–132.
- WANG DING [王 丁] 2022. ”以國為姓”: 火尋國, 粟特國的國姓 (The Chinese surnames of Chorasmia and Sogdiana). *西域歷史語言研究集刊 (Historical and Philological Studies of China's Western Regions)* 17: 56–79.
- WESTBERG, FRIEDRICH (Вестберг, Фридрих Федорович) 1908. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* Новая серия. часть XIII (1908. март): 364–412.
- WOT. = ANDRÁS RÓNA-TAS – ÁRPÁD BERTA, *West old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- XTS. = *Xin Tangshu* 新唐書. 中華書局, Peking, 1971.
- YOSHIDA, YUTAKA 2003. On the Origin of the Sogdian Surname *Zhaowu* and Related Problems. *Journal Asiatique* 291: 35–67.
- YOSHIDA, YUTAKA 2020. Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version. *Modern Asian Studies Review* 11: 1–140.

- ZACHODER, V. N. [БОРИС НИКОЛАЕВИЧ ЗАХОДЕР] 1967. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. т. 2: *Булгары, мадьяры, народы Севера, печенегы, русы, славяне*. Наука, Москва.
- ZIMONYI ISTVÁN 2009. Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: BALOGH LÁSZLÓ – KOVÁCS SZILVIA szerk., *Térítés – megtérés: a világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Balassi Kiadó, Budapest. 11–28. Angol változata – In: *Uő Medieval Nomads in Eastern Europe: Collected Studies*. Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei Editura Istros, București–Brăila, 2014. 281–286.
- ZS. = *Zhoushu* 周書. 中華書局, Peking, 1971.
- ZSOLDOS ATTILA 2016. *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2022a. *The Golden Bull of Hungary* [translated by Andrew T. Gane]. Research Centre for the Humanities, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2022b. *Az Aranybulla királya*. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár.
- ZUCKERMAN, CONSTANTIN 2006. Byzantium’s Pontic Policy in the *Notitiae episcopatum*. In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*. Édité par CONSTANTIN ZUCKERMAN. Association des amis du Centre d’histoire et civilisation de Byzance, Paris. 201–230.
- ZUCKERMAN, CONSTANTIN 2003. Les Alains et les As dans le Haut Moyen Âge. *Nartamongae. The journal of Alano-Ossetic studies: Epic, mythology & language* 2: 127–162.

Notes on the names of the Khwarizmians in medieval Eurasia

The Hungarian word *káliz* and what surrounds it

For the designation for Khwarizm and the Khwarizmians, there was once a form **χwālis*, which was used among speakers of a certain Iranian language and can be traced back to around the middle of the 6th century. The author assumes that the Turkic-speaking peoples – among others the Khazars and the Pechenegs – adapted this word by resolving the consonant cluster in the forms **qālis* and **quwālis*. In the 9th century, Hungarian speakers who lived in the neighbourhood of Kazaria borrowed this word in the phonetic form *kālīs*, which was recorded in an 1111 document with the letters *caliz*. The forms *halis* and the *huwālis* mentioned by Arabic writers in connection with the Khazars and the Pechenegs, respectively, correspond to the Turkic words **qālis* and **quwālis*. The ethnonyms, *Χουάλης* (*Notitia Episcopatum*) and *Χαλίσιοι* (Joannes Kinnamos) may be a Greek rendering of the Turkic **quwālis* and **qālis* forms, respectively. The East Slavic language adapted the form **χwālis* from an Iranian language, whose speakers were presumably the *As* people. The name *Хвалис* does not refer to Khwarizm proper, but was primarily used to designate the Khwarizmians settled on the northern coasts of the Caspian Sea. The activity of the Khwarizmians – mainly in the field of long-distance trade – was not limited to Central and Eastern Europe, but spread all the way to China. The Chinese renderings of their name in the mid-eighth century reflect the Iranian (supposedly Sogdian) form, but among them there is also a Turkic form, *Guoli* 過利 (< **qālis*).

Keywords: Khwarizm, Khwarizmians, *caliz*, Turkic loanwords in Hungarian.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A part mályát turbikálja

1. A címben olvasható fordulatra először akkor lettem figyelmes, amikor KRESZNERICS FERENCnek az MTA kézirattárában őrzött kéziratos szólás- és közmondásgyűjteményét készítettem elő kiadásra. A szólásformájú kifejezés a kézirat 28. lapján található ebben a formában: *a' part mályát turbikállya* (vö. FORGÁCS 2024: 28). A kifejezés jelentését KRESZNERICS nem közli, így elsőként ezt szerettem volna felderíteni, ezzel összefüggésben pedig megérteni a benne foglalt képi hátteret. Ehhez viszont előbb meg kell állapítanunk a fordulatban szereplő, mai nyelvünkben egyáltalán nem használatos *mályát* és *turbikál* komponensek értelmét.

2. Mivel KRESZNERICS kéziratának szövege a 25. oldal közepén olvasható *A' bagoly is fényre néz* közmondástól egészen a 46. oldalon lévő *Zsákban matskát nem árúlnak* fordulatig megegyezik FALUDI FERENC Jegyzőkönyvének közmondásaival (vö. FALUDI 1786: 117–144), elsőnek azt vizsgáltam meg, hogy FALUDInál találunk-e a kifejezéssel kapcsolatban valami egyéb fogódzót. Sajnos azonban, nála is csak magát a szólást találjuk, azzal az apró különbséggel, hogy ő a szóelemző írásmód szerint írja a *turbikál* ige szólásbeli alakját: *A' part' mályát turbikálja* (1786: 120).

KRESZNERICS tehát nyilvánvalóan FALUDItól vehette át a kifejezést, de továbbra is rejtély annak forrása és jelentése. A *turbikál* ige értelme ugyan viszonylag könnyen kideríthető, mert a 19. századi szótárainkban még megtalálható, csak mai nyelvünkben nem használatos. BALLAGI Teljes szótára szerint (1867: 2: 669) a jelentése a következő: 'a nyugvásban levő vizet zavarja'. A szótár szerint a szónak létezett *turbokol* alakváltozata is. Ezek illenek is a szólás *part* komponenséhez, azaz a kifejezés arra utalhatott, hogy 'valaki a folyóban vagy patakban a vizet felkavarja, zavarja'. Továbbra is kérdés azonban, hogy mi lehet a *part málya*.

Valamivel közelebb visznek a megoldáshoz nagyobb szólásgyűjteményeink további adatai. O. NAGYNÁL (1976) nincs meg a fordulat, megtaláljuk azonban – DUGONICSot leszámítva – három jelentős 19. századi gyűjteményünkben is. Ezek gyakorlatilag teljesen azonos alakban mutatják vizsgált szólásunkat, ám kissé eltérnek FALUDI és KRESZNERICS adataitól, közelebb visznek viszont a kifejezés vélhető forrásához. Lássuk ezeket is a megjelenésük sorrendjében!

ERDÉLYI 1851: 322: *Csak a part malját turbokolja*. P. „Nem csekély vizben tapogat ez a jámbor, hanem ugyan a part malját turbokolja.” Pázmán.

SIRISAKA 1890: *Csak a part malját turbokolja*.

MARGALITS 1896: 606: *Csak a part malját turbokolja*. Pázm. (Mély vízben tapogat. Pázm.)¹

Eddigi adataink igazolják a *turbikál* ~ *turbokol* alakváltozatok 19. századi meglétét, az utóbbi szótárakban előforduló *malját* komponensek viszont arra mutatnak, hogy a *mályát* szóalak valószínűleg nem egy feltételezhető *mály* lexéma birtokos személyjeles alakja, hanem talán egy *mal* vagy *mál* főnévé (*mályát* = *málját*). Sokkal okosabbak persze így sem lettünk, mert ha nem tudtuk eddig, hogy mi a *part málya*, most sem igazán tudjuk, mi lehet a *part malja* vagy *málja*. De vajon nem visz-e közelebb a megoldáshoz az a Pázmány-idézet, amire ERDÉLYI és MARGALITS is hivatkozik a vizsgált szólás kapcsán?

Hogy Pázmány melyik művére gondolhatott ERDÉLYI és MARGALITS, annak feltárásában segít a NySz. *turbokol* szócikke (NySz. 3: 810). Ebben ezt találjuk: *Bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a jámbor, hanem ugyan a part mallyát turbokolja, gübüli* (Pázm. Kal. Appendix XIV. SzD: MVir. 69). Eszerint tehát a vizsgált szöveghely Pázmány Kalauzának függelékében található. A részlet valójában az Öt levél² című munkából való, amelyben Pázmány a korábban Öt szép levél címmel megjelentetett művét dolgozta át sok változtatással 1613-ban (vö. KISS 1898: 702).

Ha Pázmány idézett művének kritikai kiadását megvizsgáljuk (HORVÁTH 2019: 153), azt láthatjuk, hogy a NySz. kissé pontatlanul citálja az ominózus szövegrészt. Mivel a szólás értelmének feltárásához később még szükség lesz rá, most egy kissé tágabb kontextussal idézem Pázmány szövegét: „Maga az tellyes Sz. Irás arra mutat, hogy idegen Istenünk ne legyen, hanem egyedül az mi Vrunkat Istenünket tiszteljük, böcsüllyük és imádkyuk. Szed bé azért nyelvednek vitorláját, fald bé az sipot, ráncs meg az zablát szájadban; hagy békét az út kívül való haszontalan csavargásoknak, és heában való csá-csogásoknak. Másutt kezgyed, ha bízol emberségedhez; mert itt nem jó helyen fogtál ki: és azt mutasd meg, hogy ti nem vattok Bálványozók. [Bekezdés.] Ezeket mikor szép bátorsággal, jó magam viseléssel elő pattogattam volna, egy szája tátva reám bámúlt ember monda: Igaz emberségemre, jó helyen vetéd itt meg az hálót, Praedikátor Vram. *Bezzeg nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor, hanem ugyan a' part mallyát turbokollya, és az derék Sz. Írásból feszegeti mondásit* [kiem. tőlem – F. T.]. Más fő ember elő szólván, monda néki: Ertesz te e'hez, mint az bagoly az Ave Mariához.”³

Megvizsgálva Pázmány eredeti szövegét, elsőnek az tűnik szembe, hogy itt egy harmadik formában fordul elő a vizsgált szólás kérdéses komponense. A *part mályát*, illetve *malját* alakok után itt *part mallyát* alakot találunk, ám ez sem teszi sokkal egyszerűbbé a szó megfjtését, hiszen ez a szóalak vélhetően csak a *malját* szóalakkbeli hasonulásnak és nyúlásnak az eredménye, igaz, akár egy *maj* lexéma (l. később) is megbújhat mögötte (*majját*) vagy olvasható volna *mallyát*-nak is. Ez utóbbi sem zárható ki, bár Pázmány többnyire jelöli az *a* és az *á* különbségét, de korántsem mindig. Mégis valószínűbb a *mallyát* olvasat.

¹ MARGALITS láthatóan igyekszik megadni a fordulat értelmét, ám nem elég alapos: később látni fogjuk, hogy mély vízben nem lehet tapogatni, azaz tapogatva halászni.

² Pontos címe ez: *Egy tudakozo praedikator nevevel iratott eot level* (vö. HORVÁTH 2019: 143).

³ Érdekességként megemlítem, hogy a HORVÁTH-féle kritikai kiadás (2019: 360) is jegyzetet fűz ehhez a szerkezethez. A következőt írja: „*a' part mallyát turbokollya* – a magas vízpartról lehány”. Ezzel azonban véleményem szerint teljesen tévúton van a kifejezés értelmét illetően (l. később).

Hozzá kell ugyanakkor tennünk azt is, hogy – mint fentebb jeleztem – a NySz. kissé pontatlanul idézi a vizsgált mondatot. Egyrészt a *nem tsekély vízben tapogat ám ez a jámbor* részletben az *ez* mutató névmás helyett az *itt* határozószót szerepelteti, igaz, ennek a fordulat értelme szempontjából nincs nagy jelentősége. Az már nagyobb probléma, hogy a *turbokollya* ige után, mintegy azt értelmezve odailleszti a *gübül* igét, ami az eredetiben hiányzik, azaz kissé meghamisítja az adatot. Annyiban igaza van a szótári szócikk szerzőjének, hogy a *gübül* jelentése nagyjából egyezik a *turbokol*-éval, hiszen CzF. szerint előbbinek az értelme a következő: 'a vizet gübüvel felzavarja' (2: 1142). A *gübü* pedig nem más, mint: „Göcsös, csomós végű rúd, melylyel a halászok a víz mélyét (gübéjét) megzavarják, hogy az elbujt halak tisztább vizet keresvén eléjjenek, más részről a zavaros víztől a hálót meg ne lássák” (uo.). A két ige tehát szinonim viszonyban van egymással, ám az kétségtelen, hogy a *gübül* igealak Pázmánynál nem szerepel.

Hogy miként kerülhetett ez az ige a NySz. szócikkében a *turbokol* mögé, arra a szótár másik forrásmegjelölése adja meg a magyarázatot. BARÓTI SZABÓ DÁVID A 'magyarság' virági című munkájában ugyanis (1803: 69) *Bizony* címszó alatt éppen Pázmány fentebb idézett szövegrészletét találjuk (igaz, forrásmegjelölés nélkül, azaz az elsődleges forrást nem innen vette át az NySz.): „Derék bizonyíttás. Igaz emberségemre mondom, jó helyen veté meg itt a' hálót: bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a' jámbor; hanem *ugyan a' part' mallyát (padmalyt, part' üregét) turbokollya, zurbollya, gübüli*, és a' derék Sz. írásból fejezeti mondálít. Tudton tudom; mind a' két fzemem bizonyosága, hogy...”

Láthatjuk, hogy szócikkében BARÓTI Pázmányt kicsit bővebben idézi, s ez helyes is, mert a szélesebb kontextus segít megfejteni a kérdéses fordulat jelentését (l. később). Ugyanakkor BARÓTI a *turbokol* igét maga is kissé ritkának érezhette, ezért magyarázatként hozzátette még a *gübül* igealakot (rövid *ü*-vel a második szótagban), sőt még egy további hangfestő szót is odaír magyarázatul: *zurbolja*⁴. A NySz. pedig részben átveszi ezt az interpretatív szövegközlést azáltal, hogy a két szinonima közül a *gübül*-t is feltünteti a *turbokol* mellett, mintha az is Pázmánytól származna. (A fentebb említett másik pontatlanságnak, *ez a jámbor* helyett *itt a jámbor*, ugyancsak BARÓTI szövege a forrása.)

3. BARÓTI emellett szemmel láthatóan próbálta a Pázmány által használt *part' mallyát* szerkezetet is értelmezni, s azt a *padmaly* szóval azonosította, sőt – feltételezve, hogy valaki annak sem ismeri a jelentését – még azt is odaírta: *a part' üregét*. Valójában azonban *padmaly* szavunk jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből (az ÚESz. szerint legvalószínűbben a szlovénből vagy a szlovákból). Noha ott valamiféle elhomályosult összetétel lehet (a szótár szerint ugyanis a szláv 'alul levő, alsó' jelentésű **podъ* igeiktőből és az 'öröl' értelmű **mel-* töből áll), azért a magyarban található *part mallya* alakok

⁴ A *gübül* lexéma nem szerepel az ÚESz.-ben, de a *zurbol* ige, s a szócikkből látható, hogy ennek értelme is teljesen illeszkedik a *turbokol* jelentéséhez, hiszen azt a szótár így adja meg: <vizet v. más folyadékot> erősen kavár'. Második jelentése '<vaját> köpül', ugyanerre a fogalomra pedig CzF. szótárának *gübül* szócikke szerint (2: 1142) a székelyek használják a *gübül* igét is, azaz a *zurbol* és *gübül* mind a 'vizet felkavar', mind pedig a 'vaját köpül' jelentésükben szinonimák. Az ÚESz. szerint egyébként a *zurbol* töve, a *zúr* – amely R. *zúrzarar* [> *zúrzarar*] szavunk előtagjaként is előfordult nyelvünkben – valószínűleg onomatopoeitikus szó, s feltehetően a folyadékok összekeverésénél keletkező hanghatás utánzására keletkezett.

mégis népetimológias alakulatok, így gondolja ezt az ÚESz. már az 1613-ból származó Pázmány-féle adat kapcsán is (l. később).

A *padmaly* és a *part maly*, *part mallya* szerkezetek egybekapcsolásával egyébként BARÓTI nincs egyedül, ugyanis HALÁSZ IGNÁC a Magyar Nyelvőr 12. évfolyamában Viszszahódított magyar szók című cikkében szintén azt igyekszik bizonyítani, hogy *padmaly* szavunkat és annak *pandal*, *pandalló* változatait nem mi, magyarok kölcsönöztük „a cseh és tót nyelvből”, hanem „ellenkezőleg a cseh *podmol* és a tót *podmol'* a mi nyelvünkől kerültek oda” (1883: 9–10). Érvelésében éppen BARÓTI adataira támaszkodik, de nem a fent idézett A' magyarság' virági című művére, hanem a Kisded szó-tárra.⁵ HALÁSZ szerint „Páriz - Pápai a *padmalyt* »cavum littoris«-nak magyarázza, Szabó D. is »part üregének« és hozzá teszi felvilágosító példákul: »nagy padmalyt mosott a víz; a padmalyt turbokálják (gübülik, zurbolják) a halászok.« E magyarázatokból is világos, hogy *padmaly* tulajdonképpen összetett szó: *pad+maly* és hogy nem egyéb mint *part+maly*, melynek még eredetibb *part mál* alakját Pázmánnál is megtaláljuk (*part mállya* = *part málja*. Préd. I. levél).⁶ Zalában, Kövágó-Örs helységben *partmálos* melléknevet is ismernek. A *mál*, *maly* a *partmál*, *padmály*-ban ugyanaz mint a *mál-bőr* »az állat hasáról vetett gyöngébb bőr« (Sz. D.), *róka-mál*, »mollior pellis vulpina subventralis« összetételekben előforduló *mál*, mely önállóan is előfordul, »venter, pars corporis infra pectus« jelentéssel (Kreszn.)”.

HALÁSZ kissé pontatlanul idézi BARÓTI-t, ugyanis utóbbi szótárában nem *turbokálják*, hanem *turbokollyák* alak szerepel, ugyanúgy, mint A' magyarság' virágiban. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szótár *padmaly* címszavában gyakorlatilag ugyanazt a példát találjuk, mint amit A' magyarság' virágiban, azzal a különbséggel, hogy míg a szótár címszavában a *padmalyt* turbokollyák (gübülik, zurbollyák), addig ott a *part mallyát* (l. fentebb). A Kisded szó-tár ugyanakkor korábbi műve BARÓTI-nak, mint A' magyarság' virági, hiszen a szótárnak az első kiadása 1784-ből, a második is 1792-ből való, míg A' magyarság' virági 1803-ban jelent meg. Mivel ez utóbbiban található a *part mallyát* szerkezet, azt gondolhatnánk, hogy BARÓTI eddigre jutott arra a véleményre, hogy a *padmaly* nem más, mint a *part mallya*, illetve más olvasattal a *part mállya*, esetleg *málja*. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy A' magyarság' virágiban található idézet valójában Pázmány 1613-ban megjelent Öt levél című munkájából való, igaz, elképzelhető, hogy ezt BARÓTI nem tudta, hiszen nem hivatkozik Pázmányra, lehet, hogy nem direkt tőle vette át ezt az adatot. De voltaképpen mindegy, hogy tudta-e, kitől való ez a szöveg, könnyen lehet, hogy a Pázmány-féle szöveget olvasva jutott arra a gondolatra, hogy a *padmaly* végül is nem más, mint *part maly(y)*. Hogy ezt esetleg már Pázmány is így gondolta-e, s ezért használja a *part mallyát* szerkezetet, azt nehéz volna eldönteni, de BARÓTI két munkáját egymás mellé állítva valószínűsíthető, hogy ő valóban erre gondolhatott, ha ezt *expressis verbis* nem is mondja ki úgy, mint HALÁSZ.

Egyébiránt HALÁSZ előtt már CzF. is hajlik arra, hogy *padmaly* szavunkban szóösszetétel lásson (5: 9): „E szó vagy öszvetett *pad* és *mál* vagyis *mally* szókból, oly *mally*, mely valaminek padján, alapján, alján létezik; vagy pedig e szót alaphangjára és értelmére nézve leginkább a szintén üreget jelentő *adu*, *odu*, *odv* szóhoz hasonlíthatni, s ebből lehetett

⁵ Valójában nem jelöli meg, melyik BARÓTI-művet idézi, de a citált szöveg a Kisded szó-tárból való.

⁶ Fentebb láthattuk, hogy Pázmánynál valószínűbb a *part mallya* olvasat.

advaly, *admaly*, s előhanggal *padmaly*, advas vagy odvas hely a vízpart oldalán”. A második megoldás nyilvánvalóan még merészebb etimológia, mint az első, hiszen mára konszenzus van a *padmaly* szláv eredetét illetően, s legfeljebb népetimológias alakulatnak tarthatjuk a *part maly(a)*, *part mály(a)* változatokat. Mivel a NySz. *padmaly* címszavában (2: 1213) SZARVAS és SIMONYI is mindössze BARÓTinak A’ magyarság’ virágiban szereplő interpretatív megoldását mutatják be, vélhetően ők is elfogadták a *padmaly* = *part malja* (*part mallya*) értelmezést, vö. „PADMALY: cavum litoris; ausgehöhltes ufer PPB. Bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a jámbor, hanem ugyan a part mallját, padmalyt turbokollja (SzD: MVk. 69)”.

ASBÓTH ugyanakkor nem ért ezzel egyet, a *padmalyt* szláv eredetűnek tartja. Szerinte a *part mallya* a ’part oldala’, ennek eredetibb alakja pedig a *part-mál* (1893: 49). Hasonló véleményen van MUNKÁCSI is. Szerinte a *part-mály* második eleme a *mál* vagy *mály*, amely igen gyakori szülőhegyek nevében (1893: 190).

PAIS DEZSŐ szerint viszont a *partmál*, *partmálos* stb. szavak *mál* részét nem tarthatjuk a *part mallya*, *maja* megfelelőjének, mivel utóbbiak jelentésében eredetibb az ’oldalüreg’ értelem, nem pedig az ’oldal’, másrészt „a *maly* feltünésének korából ismert *mál* és *mály* (alanyesetben szórványos) hangalakok mellett bajosan magyarázhatjuk meg a *maly*beli rövid *a-t*” (1916: 171–172).

A *part mallya* szerkezet második eleme tehát PAIS szerint nem lehet a *mál* szó, viszont ő is hajlik arra, hogy itt népetimológias újraértelmezéssel van dolgunk. A *padmaly* ugyanis gyakran szerepelt együtt a *pad* ’sedile, scamnum’, a *pad*, *padka* ~ *patka* ~ *padika* ’locus fornacis, kemencepadka’, illetve a *pad* ’tabulatum, tectum’ szavakkal. Így idővel előfordulhatott, hogy a *pad*, *padlás* beleértésével „a *padmaly-t* összetételnek fogták fel és az első szóttagot elhagyván, a másodikat önálló szóként kezdték használni: így lehet Szentesen »*pallás* a háznak a tető alatt levő felső része, s ennek az alján az a szeglet, melyet a tető és a padlás alsó lapja alkot: a *maj*« (Nyr. 30, 346). A *maly-t*, mint a vízpartok vízvájta üregének jelölőjét, előbb birtokviszonyban, utóbb összetételben kapcsolták össze a *part* szóval. Alighanem ilyen etymológián járt az esze SzD.-nak, a kinél a fentebbi Pázmány-féle idézet *part mallyát* után *padmaly* beszúrással bővült” (1916: 172).

Ha a *padmaly*-ból lett *padmal* (hangátvetéssel *pandal* is), majd ebből *pad malja*, *mallya*, ebből később valóban lehetett akár *part mallya* is, hiszen a *padmaly* szóval megnevezett vízmosta üregek csakugyan folyók vagy patakok oldalában voltak. A *part mallya* szerkezetben egyébként az ÚESz. is inkább a *padmalyt* látja, nem a *mált*, hiszen a *mál* szócikkében – Pázmány 1613-ból származó adatára utalva – ezt írja: „Nem tartozik ide: (R.) *part mallya* ’part vízmosta oldala’ (1613: NyK. 15: 347)”; vö. → *padmaly*”.

Hogy ilyen módon születt-e meg a nyelvünkben a *maly* > *maj* szó, vagy egy másik, ismeretlen etimológiájú *maj* főnévvel van-e dolgunk, azt nehéz volna eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy az ÚMTsz. *maj*¹ szócikke szerint nyelvjárási szóként igenis létezik nyelvünkben ez a főnév (3: 955). Elsősorban a Dél-Alföldön használatos, ami pedig a jelentéseit illeti, azok között megtaláljuk a fentebb PAIS által is adatolt ’a háztető és a padlásdeszka által alkotott szeglet, sarok’ értelmet is, de több olyan jelentése is adatható,

¹ A zárójeles utalás KISS IGNÁC cikkére vonatkozik, aki Pázmány nyelve című tanulmányában idézi és értelmezni próbálja az Őt levélből származó adatot a következőképpen: „*mal* vagy *maly*: *mál*, *alja* vminek” (1879: 347).

amelyekben a 'legbelső v. legmélyebben fekvő zuga vminek' értelem dominál. Ez a jelentés található meg egyes a *maj* utótaggal alakult összetételekben is, mint *ágymaj(a)* 'a bevetett ágy és a fal között levő hézag' (ÚMTsz. 1: 169), *kemencemaja* 'a kemence tűzterének legbelső része' (ÚMTsz. 3: 183).

4. Mindezek alapján már sokkal világosabb a fentebb Pázmánytól idézett mondat értelme, de hogy teljesen érthető legyen, ahhoz tudnunk kell azt is, pontosan mit jelent annak első fele (*nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor*). Ennek helyes interpretációjához ismernünk kell a *tapogatás* mint halászati módszer lényegét. A NéprLex. *tapogató* *halászat* szócikke szerint ez „a sekély állóvizek (tavak, kiöntések) halászatára alkalmas fogási mód. A halászó ember egy alul-felül nyitott kasfélével (tapogató, borító) borítja le a bizonyos jelekből sejtett, meglátott halat (esetleg vaktában rakja vízbe szerszámát), hogy a zsákmányt kézzel kiemelhesse. A tapogatásra használt kas magasságát az szabja meg, hogy az iszapos feneket a kétrét hajló ember elérje” (5: 207).

Eszerint tehát vannak, akik csak a sekély vízben halásznak *tapogató* vagy borító *kas-sal*, de vannak, akik sokkal alaposabban, komolyabban véve a munkájukat, a folyók vagy patakok aljában, illetve oldalában található vízmosta üregek alját (azaz a *padmalyt*, illetve a *part maját*) is felkavarják. Erről a módszerről SZILÁGYI MIKLÓS (2003: 232) ezt írja: „A *turbukál*, *turbikál* igéknek a régiségben volt 'kever, kavar, turkál' általánosabb jelentése is, ám a nyelvtörténeti szótár idézte adatok többsége a halászáttal, jelesül a halak hajtásával kapcsolatos – még a szépirodalmi szövegekben is. Az 1405 körül keletkezett Schlägli szójegyzék 'csáklya, rúd' jelentésű *turbuk* adata azért vonható bele e jelentéskörbe, mert a (recens anyagban is általános) csáklya vagy rúd mint hajtóeszköz nevében implicite a hajtás, zavarás mozzanata is benne rejtezik. A néhány évszázaddal későbbi, a halaknak a rejtekhelyükről való kiűzéséről szóló szövegrészletek: 1608: »Evezőfával es turbukloval az halászok az halakat meg röttentik és az hálóba haittiák«”⁸.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy már világosan érthető a fentebb Pázmánytól idézett mondat egésze: *Bezzeg nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor, hanem ugyan a' part mallyát turbokollya, és az derék Sz. Irásból fessezeti mondásit*. Arról van ugyanis szó, hogy Pázmány (hiszen a kontextus úgy szól, hogy valaki ezt róla mondja) nem csupán a sekély vízben, tapogató kassal igyekszik halat fogni, vagyis nem felületesen végzi prédikátori munkáját, nem felszínes, hevenyészett érvekkel igyekszik meggyőzni hallgatóságát, hanem a víz mélyét, a vízben kimosott üregeket is felkavarva halászik, azaz igazán alapos, a Bibliából vett érvekkel akarja őket meggyőzni saját igazáról.⁹ Ma divatos szólásokkal úgy is mondhatnánk, hogy nem csupán a felszínt karcogatja érveivel, hanem a dolgok mélyére hatol.

A szólásgyűjteményeinkben szereplő fordulat (*a part mályát / mallyát turbikálja / turbokolja*) azonban csak a Pázmány-idézet második fele. Igaz, magában is értelmezhető

⁸ A halak hajtására szolgáló botfélét *turbokolófa* mellett a már fentebb említett *gübül* és *zurbol* igék felhasználásával *gübülőrúd*-nak, illetve *zurbolórúd*-nak is nevezték (vö. SZILÁGYI: uo.). A part oldalában vagy aljában levő iszap felkavarásával a víz zavarossá válik, így a halak nehezebben veszik észre a hálót, amibe beleúsznak: innen származik *zavarosban halászik* szólásunk.

⁹ Látható tehát, hogy – mint fentebb is jeleztem – HORVÁTH valóban alapos tévedésben van, mikor a Pázmány kritikai kiadásban *a' part mallyát turbokollya* szerkezetet így interpretálja: 'a magas vízpartról lehány' (2019: 360).

(‘alapos munkát végez’), de valódi értelmét azért inkább a sekély vízben tapogatás és a part üregeinek felkavarásával való halászat *s z e m b e á l l í t á s á b a n* nyeri el a kifejezés. Mégis minden egyes gyűjteményben csak a Pázmány-szöveg második fele szerepel. Kérdés azonban számomra az is, hogy egyáltalán *v a l ó b a n h a s z n á l t s z ó l á s s a l v a n - e d o l g u n k*. Noha számos régi gyűjteményben és szótárban szerepel, valójában csak Pázmánytól idézik. Emiatt lehet, hogy inkább csak Pázmány egyéni alkotása: metaforikus, átvitt értelmű beszéd, de nem valódi, kodifikálódott szólás. Valószínűbb, hogy inkább csak a szólásgyűjtemények szerzői vették fel az adatot munkáikba, hiszen ők előszeretettel idézik Pázmány szóképeit – köztük számos valódi szólást is.

5. Összegezve elmondhatjuk, hogy számos régi szólásgyűjteményünkben és szótárunkban előfordul egy Pázmánytól eredeztethető kifejezés (*a part mallyát turbikálja*) vagy annak valamely alakváltozata. A variánsokban mind a főnévi rész (*mallyát ~ mályát ~ majját ~ majját*), mind az igei komponens (*turbikál ~ turbokol*) vonatkozásában van ingadozás, s a szerkesztők nem adják meg a fordulat értelmét sem. Dolgozatomban az összetevők jelentésének felderítésével sikerült feltárni a szókapcsolat értelmét. Eszerint aki *a part mallyát / majját turbikálja*, az nem pusztán a sekély vízben igyekszik tapogatva halászni, hanem a mély vízben a part menti üregeket is felzavarva igyekszik a halakat a hálóbá terelni és megfogni. Mivel itt átvitt értelemről van szó, a fordulat valódi értelme az, hogy valaki nem pusztán felületesen végzi munkáját, hanem igazán alaposan. További kérdés azonban, hogy valódi, mások által is használt szólással állunk-e szemben, vagy pedig csak Pázmány egyéni alkotásával. Magam inkább ez utóbbira hajlok, annak ellenére, hogy a 19. században számos frazeológiai gyűjteményünk felveszi a szólások közé, ám egyelőre csak Pázmány Öt levél című munkájából és ezekből a későbbi gyűjteményekből sikerült adatolni.

Hivatkozott irodalom

- ASBÓTH OSZKÁR 1893. A szláv szók a magyar nyelvben. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 16: 46–49.
- BALLAGI MÓR 1867. *A magyar nyelv teljes szótára*. 1–2. Franklin Társulat, Pest, 1867–1872.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1792. *Kisded szó-tár*. Ellinger János’ betűivel, Kassa.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A’ magyarság’ virági*. Özvegy Weinmüllerné’ betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. I–II. Grün Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉRTSZ. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. köt. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FALUDI FERENC 1786. Faludi Ferenc’ Jegyző könyve (Magyar köz mondások). In: *Faludi Ferenc költeményes maradványai*. Egybe szedte, s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal bővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére RÉVAI MIKLÓS. Győr, 1786–87. II. köt. 117–144.
- FORGÁCS TAMÁS 2024. *Kresznerics Ferenc: Válogatott köz-mondások*. Betűhű szövegkiadás. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta FORGÁCS TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 232. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- HALÁSZ IGNÁC 1883. Visszahódított magyar szók. *Magyar Nyelvőr* 12: 5–12.
- HORVÁTH CSABA PÉTER 2019. *Öt szép levél* (1609), *Öt levél* (1613). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta HORVÁTH CSABA PÉTER. In: HARGITTAY EMIL sorozatszerk., Pázmány Péter Művei 10. Universitas Kiadó, Budapest.
- KISS IGNÁC 1879. Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 325–388.
- KISS IGNÁC 1898. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz 2. Pázmány Péter összes munkái 4. M. Kir. Tud.-egyetemi nyomda, Budapest.*
- KIS-VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora Adagia Latino-hungarica*. Bártfa.
- KOVÁCS PÁL 1794: *Magyar Példa, és Köz Mondási*. Győr.
- KRESZNERICS FERENC é. n. *Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőitől fogva Kresznerits Ferentz*. (Kézirat az MTA könyvtárában: M. Nyelvtud. 4rét 12.) [Kritikai szövegkiadása: FORGÁCS 2024.]
- KRESZNERICS FERENC 1831–1832: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. Kiadták a' magyar nyelv' és a szerző' néhány barátai. a Magyar Királyi Tudom. Egyetem' betűjével* (!). 1–2. Buda.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1893. A magyar népies halászat műnyelve IV. *Ethnographia* 4: 290–301.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1916. A mál változatai. *Magyar Nyelv* 12: 168–173.
- PAIS DEZSŐ 1955. Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynémely részletébe. *Magyar Nyelv* 51: 387–389.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos könyvnyomdája, Pécs.
- SZILÁGYI MIKLÓS 2003. A rekesztőhálók. *Ethnographia* 114: 221–238.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu> (2024. 06. 06.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WANDER 1867 = WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM 1867–1880. *Deutsches Sprichwörterlexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk* 1–5. Brockhaus, Leipzig.

A part mályát turbikálja ‘grope in the mud of the bank’

Many of the old Hungarian dictionaries and collections of sayings contain a phrase originating from Péter Pázmány (*a part mályát turbikálja*) or its variants. In the latter, there is vacillation regarding both the nominal part (*mallyát ~ mályát ~ malját ~ majját*) and the verbal component (*turbikál ~ turbokol*), and the editors do not give the meaning of the idiom. The present study has succeeded in revealing the meaning of the phrase by exploring the meaning of the components. According to this, one who stirs the mud of the bank (*part mallya*) is not merely trying to fish by groping in shallow water, but also trying to herd and catch fish in deep water by disturbing the hollows along the coast. As this is a metaphorical meaning, the real meaning of the idiom is that someone is not doing his job superficially, but really thoroughly. Yet, it is a further question whether we are dealing with a real idiom also used by others, or with an individual creation of Pázmány. The author considers the

latter option to be more probable, despite the fact that a number of 19th-century phraseological collections include this idiom. However, only Pázmány's work entitled "Five Letters" and these later collections have provided data for it so far.

Keywords: idioms, explanation of idioms, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

*Kószá**

1. E szavunknak igazán meggyőző etimológiája nincs. Modern etimológiai szótáraink feltételezésekkel operálnak, mégpedig gyakran úgy, hogy egy ismeretlent egy másik ismeretlennel próbálnak valószínűsíteni.

1.1. BÁRCZI GÉZA még úgy gondolta, hogy a *kószá* elvonás a bizonytalan eredetű *kószál* igéből. Ennek korábbi, nem meggyőzőnek ítélt finnugor magyarzatát és a *kúszik* tövével való azonosítását (MUSz. 39, No. 50 és 51, No. 72) elutasítja, majd felveti, hogy „talán inkább a népnyelvi *kajsza* 'görbe' szóhoz kapcsolható, s így alapja az alkalmasint f[innu]g[o]r er[edetű] *kaj-* tö volna”, utalva itt a *kajla* és a *kujtorog* szavakra (SzófSz. 173). Noha BÁRCZI később is érvelt a *kajla* finnugor eredete mellett (1963: 10), a finnugor nyelvtudomány később mind a *kajsza*, mind a *kajla* finnugor eredetét elutasította és azokat a magyar nyelv későbbi belső fejleményeinek minősítette (MSzFE. 2: 249; az UEW. mutatójában ezek a szavak már meg sem találhatók), tehát ha a *kószá* ezekkel valahogy mégis összefüggene, jelenlegi tudásunk szerint finnugor eredetű akkor sem lehetne. Bármi is legyen ennek a népnyelvi *kajsza* 'ferde, görbe' (ÜMTsz. 3: 24) szónak az eredete, későbbi fejtegetésünk szempontjából nem lényegtelen, hogy BÁRCZI GÉZA *kószá* szavunkat, illetve a szerinte ennek alapjául szolgált *kószál* igét teljesen magától értetődően hozta összefüggésbe egy ilyen 'nem egyenes' jelentésű szóval. Tehát ha – megelőlegezve mondanánk lényegét – találnánk a *kószá* szónak egy 'nem egyenes' jelentésű és minden más (hangtani, időrendi, nyelvföldrajzi) szempontból possibiliis etimont, akkor a jelentéstani megfeleltetés nem lenne akadály.

1.1.1. A *kószá* melléknév és a *kószál* ige egymáshoz való viszonyát illetően BÁRCZIt feltehetőleg a Magyar nyelvtörténeti szótár bizonytalan adatközlése befolyásolta. Ez ugyanis a *kószá* melléknévet egyetlen adattal illusztrálja, mégpedig azt is kérdőjellel ily módon: „[?] Miklós erős népnek nagy győzője, erre te úgy hallgass, Kószá [Kosa Lugosi Codex] léssen az te neved, ha különben vigyázzsz (RMK IV.260. 387.)” (NySz. 2: 377). Az idézet egyrészt pontatlan, másrészt nem jelzi a kihagyásokat sem, ott ugyanis ez áll: „De mit hallgatsz az setétben Miklós, ide hallgass, / Erős népnek vagy győzője, erre te úgy hallgass, / Erős néppel vagy on igyed, azért ehhez így láss, / Kószá léssen az te neved, ha különben vigyázzsz.” (RMKT. 4: 260). A kérdőjelet a NySz. idézett adatában az váltotta

* Ezúton mondok köszönetet hivatalos (GERSTNER KÁROLY, TÖLGYESI TAMÁS) és önkéntes (JUHÁSZ GABRIELLA, MICHAL NÉMETH) lektoraimnak támogatásukért és értékes javaslataikért.

ki, hogy ahol SZILÁDY ÁRON kiadásában *Kósza* áll, ott a Lugossy-kódexben *Kosa* olvasható. SZILÁDY valóban modernizálta egy kissé ILOSVAI SELYMES PÉTER (1520–1580) helyesírását, de nem torzította el azt; ugyanakkor e versszakhoz fűzött jegyzetében ő figyelmeztet arra, hogy a „*kósza* szó aligha mai értelmében veendő, legalább a régi nyelv nem ismeri. A Lug[ossy]-c[odex] *kosa*-nak írja” (RMKT. 4: 387). Ami a jelentést illeti, az aligha dicséret jelző, hiszen arra az esetre szól, ha a *Miklós* nevet viselő férfi nevének jelentése ellenére nem találna győzni, tehát lehet éppen ’csavargó’, vagyis ’kósza’ is. Az igaz, hogy a „régí nyelvben” (vagyis az ennél régibb nyelvben) nem fordul elő, hiszen ez a szó első ismert köznévi előfordulása. Szerencsére rendelkezésünkre áll ILOSVAI SELYMES PÉTER életrajzi adatok alapján 1578-ra datált, versbe szedett afféle korabeli „utónévkönyvének” első nyomtatott kiadása, amelyben az idézet utolsó sorában ez olvasható: „Kóba lész az te neued ha külömben vigyáz” ([ILOSVAI SELYMES] [1584–1600] B), ahol a *kóba* olvasata nyilvánvalóan *kósza*. A Lugossy-kódexben olvasható szöveg a nyomtatott kiadáshoz képest másodlagos, mert még annak feltételezhető legkésőbbi kiadási ideje után is jóval, 1629-ben másolták (U. SZABÓ 1913: 222), tehát SZILÁDY ÁRON megjegyzése ellenére is nyugodtan törölhetjük utólag a kérdőjelet a NySz. *kósza* adata elől. A *kószál* ígére az első adatunk 1645-ből van (NySz. i. h.), tehát az időrend nem kényszerít ezek után annak feltételezésére, hogy a *kósza* a *kószál*-ból elvonással jött volna létre (mint a *kapa* a *kapál*-ból); az időrend – ha az írásbeli rögzítés kronológiája megfelel az élőnyelvben való megjelenés sorrendjének – inkább azt valószínűsíti, hogy a *kószál* jött létre a *kószá*-ból (ahogy a *kaszál* a *kaszá*-ból).

1.2. A TESz. a *kósza* és a *kószál* szavakat egy szócikkben tárgyalja, magyarázatában lényegében csak feltételezéseket olvasunk: „A szócsalád tagjai származékszavak. Valószínűleg abból a görbülést, tekeredést, elhajlást jelentő, f e l t e t ő l e g hangfestő eredetű szócsaládból alakultak, amely közelebről a *kólál*, *koldus*, *kódorog*, *kóvályog* stb., távolabbról a *kalandozik*, *kalimpál*, *kalamol* stb. szavaknak is alapja. A szótőhöz kapcsolódó *-sz* gyakorító képző lehet, gondolhatunk azonban a némiképpen hasonló jelentésű *kajsza* analógiás hatására is. A *kósza* : *kószál* alaktani viszonya kétféleképpen magyarázható: a névszó l e h e t elvonás eredménye a *kószál*-ból, l e h e t azonban a f e l t e t ő régi gyakorító képzős ige igeneve is: vö. *hulla*, *csusza*, *inga* stb.” (2: 588. – Mind az én kiemelésem. Z. A.). A sok bizonytalanság közepette is figyelmet érdemel, hogy valami ’görbülés, tekeredés, elhajlás’ alapjelentést sejtnek a szótár szerzői a hangfestő eredetűnek tartott hipotetikus **kó*- töben, amelyhez szerintük az *-sz* gyakorító képző járulhatott (vö. CzF. 3: 1018–1019). BÁRCZI véleményével szemben a TESz. cáfolja, hogy a *kósza* családjának „közvetlenebb etimológiai összefüggése” lenne a *kajlá*-val.

1.3. Az EWUng. (2: 806) a sok bizonytalanságot átfoglalozza BENKŐ LORÁNDnak a fiktív tövű ígéről vallott nézeteinek megfelelően, bár érdekes módon ellentmond főszerkesztőjének, amikor kijelenti, hogy a *kószál* és a *kúszik* összefüggése felette kétséges („kaum wahrsch[einlich]”), miközben a *kószál* BENKŐ (1984: 99, 135) szerint egyenesen a *kúszik* származéka (BENKŐ az idézett helyeken egyébként minden indoklás nélkül tér vissza ebben a kérdésben BUDENZnek a már BÁRCZITól is elutasított felfogásához). Az EWUng. a szintén ismeretlen eredetű *kall* ’üt, ver; ütögetéssel tömörít, ványol’ ígével gondolja egy tövűnek a *kószál*-t úgy, hogy az eredeti közös jelentés ’ide-oda mozog’ lehetett. Ebből az ’ide-oda’ a ványolásra teljes mértékben jellemző, de a *kószál*-ra már kevésbé, mert az ezzel az ígével jelölt mozgásnak éppenséggel nincs ilyen szabá-

lyos iránya vagy üteme. Az ŰESz. ebben az esetben nem hoz újat az EWUng.-hoz képest, s mindkét szótár szerzői lehetségesnek tartják, hogy a *kósz*a elvonás a *kószál*-ból, noha a TESz.-től kezdve modern etimológiai szótáraink mind hozzák már a *kósz*a első köznévi előfordulásaként az ILOSVAI SELYMES PÉTERTŐL származó – fentebb „rehabilitált” – 16. század végi adatot.

2. Mint említettük, mind BÁRCZI GÉZA, mind a TESz. szerzői lehetőnek tartották, hogy a *kósz*a, illetve a *kószál* egy ’görbe, ferde’, vagyis ’nem egyenes’ alapjelentésű töre mennek vissza. Nem tudjuk, hogy az 1906-ban Adáról publikált nyelvjárási szövegben említett „az ojan *kósz*a asszony” (ŰMTsz. 3: 505) pontosan mivel szolgált rá erre a jelzőre, de valószínűleg nem járt egyenes úton; a *kósz*a hírek sem egyenesen terjednek a hírforrástól a célközönség felé, hanem forrásuk éppenséggel kideríthetetlen, maguk a hírek pedig követhetetlen utakon jutnak el a befogadóig.

BÁRCZI GÉZA és a TESz. alkotói ezt a ’nem egyenes’ alapjelentésű tövet a magyar nyelven, illetve az uráli nyelvcsaládon belül keresték, és mint láttuk, nem jutottak igazán meggyőző eredményre. Ha viszont kilépünk a magyar nyelv köréből, egyből a szemünkbe ötlök a szomszédos szláv nyelvek ’ferde’ jelentésű szava. Az indoeurópai eredetű ósszláv **kosъ(jь)* ’ferde, nem egyenes’ melléknév folytatói minden szláv nyelvben megvannak (töve azonos a magyar *kasza* forrásául szolgált szláv **kosa* főnévvel; a szláv szócsalád részletes etimológiai elemzését l. ÉSSJa. 11: 177–179), bár egyes szláv nyelvekben nem közvetlenül tartoznak az ósszláv örökséghez, hanem az interszláv nyelvi kapcsolatoknak – a szláv nyelvek későbbi egymásra hatásának – a következtében honosodtak meg, ezért a magyar *kósz*a forrásaként nem egyenlő eséllyel jönnek számításba a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező mai szláv nyelvek sem.

Korai adatoltsága és népnyelvi beágyazottsága folytán biztosan eredeti a szó a keleti szlávban: orosz *косо́у* ’ferde, hajl(it)ott; kancsal’ (VASMER 1: 641, írásban a 15. századtól adatolva, vö. SRJa11–17. 7: 365–366), ukrán *косо́у* ’ua.’ (ESUM. 3: 49–50, a 16. századtól, vö. SUM16–17. 15: 55), fehérórosz *касѣ* és *косоу* ’ua.’ (ÉSBM. 4: 301 *касѣ* a., a 15. századtól, vö. HSBM 16: 54–55 *косоу*, *касѣ* a.); ugyanebből a töből képződött, de az egyházi szláv révén honosodott meg az oroszban a *косвенный* ’ferde; nem egyenes, közvetett’ (pl. a grammatikában *косвенные надежѣ* ’függő esetek’ – a latin *casus obliqui* tükörfordításaként, l. VASMER 1: 640).

A nyugati szláv nyelvek adatai közül a lengyel *kosy* ’görbe, hajlott, ferde; kancsal’ melléknév csak a 18. századtól dokumentálható az irodalmi nyelvben, a tájszótárak Kelet-Lengyelországból közlik, maga a tö azonban összetételekben (*kosonogi* ’görbe lábú’) és határozói szerepben (*na ukos* ’átlósan’) már a 16. századtól ismert, ennek alapján tartja az öröklött szókincs részének a *kosy* melléknévet is a lengyel etimológusok többsége (SŁAWSKI 2: 535–536, BORYS 2005: 252, MAŃCZAK 2017: 88). A szótörténet fényében egyedül ANDRZEJ BAŃKOWSKI (1: 801–802) minősíti magát a *kosy* melléknévet rutenizmusnak – ukrán és/vagy fehérórosz átvételnek – a lengyelben.

A *kosy* melléknév a csehben is újabb keletű, noha a *kosa* ’ferde irány’ – elsősorban a *na kosu* ’ferdén, átlósan’ határozói funkciójú előljárós szerkezetben – megvolt már az ócsehben a 15. század elejétől (GEBAUER 2: 109). Maga a melléknév azonban csak JUNGSMANN szótárában bukkan fel, mégpedig egyetlen idézettel ANTONÍN JAROSLAV PUCHMAJER 1817-ben kiadott mezőgazdasági tárgyú népnevelő szándékú munkájából. JUNG-

MANN pontatlanul és főleg hiányosan idézi PUCHMAJER szövegét: „brány z třj kosých zábranků [...]” ’a borona három ferde boronagerendából [...]’ (JUNGMANN 2: 141), miközben PUCHMAJER zárójelben megglossazza a *kosý* melléknevet: „z třj kosých (křivých) zábranků [...]” (PUCHMAGER 1817: 104). Úgy tűnik tehát, hogy PUCHMAJER vezeti be a *kosý* melléknevet kora cseh irodalmi nyelvébe, de a köznépnék („obecný lid”) szánt szövegben szükségesnek tartja a megszokott szinonimával (*křivý*) világossá tenni, hogy mit is jelent ez a *kosý*. PUCHMAJER kiválóan tudott oroszul, kiadott egy német nyelvű orosz nyelvtant is, amelyet Marija Fjodorovna cárnénak (leánykori nevén Sophia Dorothea Auguste Luise von Württemberg), I. Pál orosz cár özvegyének ajánlott (PUCHMAYER 1820). Kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy a modern cseh irodalmi nyelvben a *kosý* melléknév az orosz *косо́у* adaptálása útján honosodott meg, amit JUNGMANN valamilyen oknál fogva szemérmesen leplezni próbált. Az etimológiai szótárakban a szótörténet teljes mellőzésével minősítik eredeti szónak a *kosý* melléknevet a csehben (vö. pl. MACHEK 1971: 281, REJZEK 2001: 305).

Ami a magyarral legszorosabb kapcsolatban álló nyugati szláv nyelvet, a szomszédos szlovákot illeti, a *kosý* melléknév itt sem lehet régi, hiszen nem jegyzi a szlovák nyelvemlékeket a 18. század végéig feldolgozó szlovák nyelvtörténeti szótár (HSSJ.), de még BERNOLÁK (1825–1827) 19. század eleji nagy többnyelvű szótára sem. Cseh kollégáitól eltérően ĽUBOR KRÁLIK (2015: 293) jelzi, hogy a szó a szlovákban késői („od *18. stor.”, ami nála annyit tesz, hogy a szó a 18. században köznévként még nem, hanem csak tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként fordul elő), de ettől függetlenül ő is eredeti szónak tekinti a szlovákban. JANCOSOVICS ISTVÁN 1848-ban Szarvason kiadott szótárának magyar–szlovák részében a magyar *ferde* melléknevet a szlovák *britkí, zlí, kriví* melléknevekkel értelmezi (1: 141), a *görbé*-t pedig egyedül a *kriví*-vel; a szlovák–magyar részben sincs *kosý* (az ő helyesírásában ez *kosí* lenne), csak *kosom* határozószó, amelyet a *harántékosan, félre* szavakkal értelmez magyarul (2: 114). Úgy tűnik, hogy a *kosý* melléknév a szlovákban is csak a 19. században (annak is inkább a második felében) honosodhatott meg, itt már esetleg nem is közvetlenül orosz, hanem jobbjára cseh hatásra.

A déli szláv nyelvek közül a mai szlovénben elavultnak számító *kós* ’ferde’ (SSKJ.) PLETERŠNIK (1: 440) szerint nem eredeti szó, hanem átvétel a horvátból, a szerbből vagy az oroszból (BEZLAJ nem is tárgyalja). Ugyanakkor a horvát és szerb *kös* ’ferde’ sem népnyelvi szó, hanem az újabb korban a geometriaoktatással terjedt el (pl. *kos kut* vagy *kos ugao* ’ferdeszög, angulus obliquus’ szókapcsolatban, I. SKOK 2: 160; Rj. JAZU 5: 350, vö. orosz *косо́у́ угол*). Az óegyházi szlávban (óbolgárban) a szó nincs meg (ESJS. 6: 347 *kosa* a.). A modern bolgár *кос* ’ferde’ sem régiebb a 19. századnál, s noha az új bolgár etimológiai szótár szerzői szerint itt is az öröklött szókinés része (BER. 2: 652; MLADENOV 1941 nem tárgyalja), joggal feltételezte SŁAWSKI (2: 535), hogy a modern bolgárban kései orosz átvétellel kell számolni, mivel GEROV szótárában nincs meg a szó és így aligha lehet népnyelvi elem (vö. legújabban SÍPrasť. 10: 274 is).

3. Végigtekintve az ósszláv **kosъ(jь)* ’ferde, nem egyenes’ megfelelőin a magyarral szomszédos, illetve korábban valamilyen kimutatható fokon kontaktáló szláv nyelvekben, azt látjuk, hogy hiába vannak meg folytatói a lengyelben, a csehben, a szlovákban, a szlovénben, a horvátban, a szerbben és a bolgárban, időrendi okokból ezek nem jöhetnek számításba, mert a felsorolt nyelvekben ezek a magyar *kósza* 16. századi felbukkanásakor

még nem mutathatók ki, használatuk ugyanis csak a szláv nyelvek egymásra hatásának következtében terjedt el a 18–19. század folyamán. Nyelvföldrajzi és időrendi okokból egyedül a keleti szláv jöhet számításba, annak is a magyarral aktívan kontaktáló legnyugatibb, kárpátukrán dialektusai. Ezekben – az orosz véghangsúllyal szemben – a standard ukránhoz hasonlóan az első szótagon van a hangsúly (*кóсыї*, vö. KERČA 1: 438), amit a magyar hosszú *ó*-val vehetett át. A *kósza* szóvégi *a*-ja lehet a melléknév nőnemű *kóca* alakjának az átvétele (vö. pl. *drága, puszta, tompa*) vagy hangrendi kiegyenlítődéssel a szláv melléknév számos egyéb magánhangzóra végződő alakjának (például a semleges nemű *kóce*, többes számú *kóci*) az adaptálása (vö. JUHÁSZ 2024: 191). És végül – de talán nem utolsósorban – a kárpátukrán felé mutat a *kósza* első ismert írásos megörökítőjének, ILOSVAI SELYMES PÉTERNEK a neve, amely szűkebb pátriájára utal: Ilosva (ma: Иршава, Ukrajna) a 19. század derekán már ukrán többségű település („orosz falu” – FÉNYES 2: 133), de a 18. században még református többségű magyar falu (VÁLYI 2: 219), a történelmi Bereg vármegyében, a Kárpátok lábánál, a fokozatosan a magyar rovására változó ukrán–magyar nyelvhatár közelében fekszik.

Hivatkozott irodalom

- BAŃKOWSKI, ANDRZEJ 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego* 1–2 [A – P]. PWN, Warszawa.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 63: 8–14.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BER. = ГЕОРГИЕВ, В. И. ред. 1971–. *Български етимологичен речник* 1–. БАН, София.
- BERNOLÁK, ANTONIUS 1825–1827. *Slowár Slowenski, Česko–Lat’insko–Nemecko–Uherski: seu Lexicon Slavicum Bohemico–Latino–Germanico–Ungaricum* 1–5. Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae, Buda. <https://www.juls.savba.sk/ediela/bermolak> (2024. 08. 11.)
- BEZLAJ, FRANCE 1977–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. 1–5. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv [az 5. kötettől: Athenaeum], Pest.
- ÈSBM. = МАРТЫНАЎ, ВІКТАР УЛАДЗІМІРАВІЧ рэд. 1978–. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. 1–. Навука і тэхніка, Мінск.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA hl. red. 1989–2021. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha – Tribun EU, Brno.
- ÈSSJa. = ТРУБАЧЕВ, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ред. 1974–. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik* 1–4. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten.
- GEBAUER, JAN 1903–1916. *Slovník staročeský* 1–2 [A–nedbalivost]. Unie, Praha.
- GEROV, NAJDEN [ГЕРОВЪ, НАЙДЕНЪ] 1895–1904. *Рѣчникъ на българскый языкъ съ тълкувание речи-ты на българскы и на рускы* 1–5. Съгласие, Пловдивъ.
- HSBM. = ЖУРАЎСКИ А. І. – БУЛЫКА А. М. рэд. 1982–2017. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* 1–37. Беларуская навука, Мінск.

- HSSJ. = MAJTÁN, MILAN et al. red. 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Veda, Bratislava. <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> (2024. 08. 11.)
- [ILOSVAI SELYMES PÉTER] [1584–1600]. *Soc fele neveknek magyarazattya*. [Heltai], [Kolozsvár]. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0140-RM_I_8r_0762 (2024. 08. 09.)
- JANCSOVICS ISTVÁN 1848. *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár – Novi mađarsko slovenski a slovensko mađarski slovník* 1–2. Szerző, Szarvason.
- JUNGMANN, JOSEF 1835–1839. *Slownjik česko–německý* 1–5. Pomocj Českého Museum, Praha.
- JUHÁSZ GABRIELLA 2024. *Gyenge. Magyar Nyelv* 120: 189–197. <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2024.2.189>
- KERČA, IGOR' [КЕРЧА, ИГОРЬ] 2007. *Русинско-русский словарь* 1–2. ПолиПринт, Ужгород.
- KRÁLÍK, LUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. VEDA, Bratislava.
- MACHEK, VÁCLAV 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- MAŃCZAK, WITOLD 2017. *Polski słownik etymologiczny*. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- MLADENOV, STEFAN [МЛАДЕНОВЪ, СТЕФАНЪ] 1941. *Етимологически и правописень речникъ на българския книжовенъ езикъ*. Христо Г. Дановъ, София.
- MSZFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1981.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- PLETERŠNIK, MAKS 1894–1895. *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Knezoškofijstvo, Ljubljana.
- PUCHMAGER, ANTONJN 1817. *Krátké povčenj o Hospodárstwj polnjm pro obecny lid, podlé katechetyckého způsobu včenj*. v Bohumila Háze, W Praze. <https://ndk.cz/view/uuid:f97d7330-9684-11dc-b77c-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- PUCHMAYER, ANTON JAROSLAV 1820. *Lehrgebäude der russischen Sprache. Nach dem Lehrgebäude der böhmischen Sprache des Hrn. Abbé Dobrowsky*. J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag. <https://ndk.cz/view/uuid:5d537990-0e39-11de-aea2-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- Rj. JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1 (1880–82) – 23 (1975–76). Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- RMKT. = *Régi magyar költők tára* 1–8. Közzéteszi: SZILÁDY ÁRON, [8. kötet:] DÉZSI LAJOS. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1877–1930.
- SKOK, PETAR 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–3. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–5 [A – Łżywy]. Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SłPrasł. = SŁAWSKI, FRANCISZEK red. 1974–. *Słownik prasłowiański* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SSKJ. = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1–5. Glav. ured. ANTON BAJEC et al. SAZU – Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970–1991. <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (2024. 08.10.)
- SRJa11–17. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Глав. ред. С. Г. БАРХУДАРОВ. Наука, Москва, 1975–.
- SUM16–17. = *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* 1–. Відп. ред. Д. ГРИНЧИШИН. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 1994–.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk. 2022. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 08. 09.)

UEW. = RÉDEI, KÁROLY 1986–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

U. SZABÓ GYULA 1913. A Lugossy-kódex. *Magyar Könyvszemle* 21 (új évfolyam): 217–231.

VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. *Magyar országnak leírása* 1–3. A' Királyi Universitásnak betűivel, Budán.

VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Winter, Heidelberg.

ZOLTÁN ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Az Új magyar nyelvjárási atlasz projekt szociolingvisztikai interjúiról

A magyarországi minta bemutatása*

1. Bevezetés. 2007-ben kezdte meg működését a Magyar Tudományos Akadémia által finanszírozott, szervezetenként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódó Geolingvisztikai Kutatócsoport. Célja nagy mennyiségű szinkron regionális adatok gyűjtése volt egy második általános magyar nyelvatlasz, az Új magyar nyelvjárási atlasz koncepciójához (a továbbiakban ÚMNyA.), A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) 220 kérdésének megismétlésével. Emellett a projekt fontos újdonsága volt egy rövidebb, 48 tételből álló szociolingvisztikai jellegű kérdőív kikérdezése is a gyűjtőmunka során. Az ezekre kapott válaszokból nyert adatok annak a megállapítását teszik lehetővé, hogy milyenek a mai nyelvjárási beszélőknek azok az attitűdjei, amelyek hatással vannak regionális nyelvhasználatukra (az ÚMNyA. projekt részletes bemutatásához, így például célkitűzései, kutatópóntálózata, tartalmi és technikai előkészítése, valamint módszertana leírásához l. KISS 2006 és 2010, továbbá PARAPATICS 2022).

A szociolingvisztikai kérdőív több egységből állt. Az egyik köszönési formákra, a másik grammatikalitási ítéletekre kérdezett rá, és voltak szemantikai jellegű kérdések is. A legnagyobb egységet a következő kérdések képezték: „221. Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban? 222. Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken? 223. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között? 224. Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy fiatalok is? 225. Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszédmód a jövőben is? 226. Tud-e a magyarokon kívül más nyelven is? Melyiken? 227. Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjá-

* A szerző a tanulmány elkészítésekor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült. Köszönöm SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLÁnak a dolgozathoz fűzött precíz, értékes megjegyzéseit.

rási beszéd mód? 228. Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon/otthon családi körben? 229. Hallott-e olyan magyar szavakat, kifejezéseket a szomszéd települések magyar beszélőitől, amelyeket itt nem mondanak? 230. Szokták-e ugratni, csúfolni ennek a településnek a lakóit az itteni beszéd mód miatt a szomszéd települések lakói? 231. Itthon/otthon, családi körben a helyi szokás szerint beszélnek vagy ahogy a televízióban meg a rádióban hallják? 232. Tetszik-e Magának/Maguknak az itteni beszéd mód? 233. Előfordult, hogy megszökták nyelvjárási beszéd módja miatt? Ki és hol? 234. Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszéd módját? 235. Véleménye szerint van-e olyan település, ahol csúnyán beszélnek magyarul?”

Az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport munkája 2012-ben befejeződött. A korszerű módon, magas minőségben rögzített, több tízezer óranyi hangfelvétel feldolgozása azonban máig nem történt meg szisztematikusan és átfogó módon, az adatgyűjtést követő néhány évben csupán kisebb elemzések születtek (l. pl. KISS 2010a és 2010b, ZELLIGER 2011, PARAPATICS 2012, IGLAI 2017). „Az atlaszmunkálatok azonban valójában a feldolgozásokkal válnak teljessé, a tudomány számára maradéktalanul kiaknázzhatóvá” (KISS 2006: 138). A jelen dolgozat célja, hogy – a Geolingvisztikai Kutatócsoport munkájának lezárulta óta először – részletes áttekintést adjon a hanganyag legalább egy jelentős részének az állapotáról. Nevezetesen arról, hogy az előzetesen kitűzött célokhoz képest miként tudott megvalósulni az adatgyűjtés a magyarországi szociolingvisztikai interjúk vonatkozásában, tehát pontosan milyen mennyiségű és rétegzettségű adatokkal számolhatunk akkor, amikor az ÚMNyA. hangarchívumának határon inneni szociolingvisztikai felvételeiről van szó.

Ennek a feltárására 2020 és 2023 között nyílt lehetőségem az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával, noha a kutatásnak nem az állapotfelmérés volt az elsődleges célja. Az ösztöndíjjal támogatott vizsgálatban a Magyarországon rögzített szociolingvisztikai interjúk 13 kérdésének – illetve kérdéspárjának (l. 224. és 233. kérdés) – lejegyzését és elemzését vállaltam, amelyek révén adekvát képet kapunk a megkérdezett beszélők nyelvi-nyelvjárási tudatosságáról, saját lakóhelyük és más környékek nyelvhasználatával kapcsolatos nyelvi mentalitásokról. „Ezt azért szükséges vizsgálni, mert a nyelvjárások használatát nagyban befolyásolja, hogyan viszonyulnak hozzájuk a beszélők [...] bármely formában történő stigmatizálása [...] akadályozza az egészséges anyanyelvtudat kialakulását (a köznyelv és a nyelvjárás konfliktusba keverésével), illetőleg mert a megbélyegzés miatt a regionális nyelvhasználatú ember nemcsak otthoni nyelvvel kerül(het) negatív viszonyba, hanem mindazzal, ami e nyelv(változat) mögött van (és ennek személyiségromboló hatása különösen nemkívánatos)” (KISS 2010a: 388, l. még KISS 2006: 135).

E munkához azonban arra is szükség volt, hogy a lejegyzendő felvételeknek az archívumból történő kiválogatása során egyúttal számba vegyem, miként is valósultak meg a Geolingvisztikai Kutatócsoport munkatervében leírtak, azaz, hogy melyik kutatóponton hány és milyen független változót mutató adatközlővel számolhatunk. Hiszen közismert, hogy a tervezett mintavétel a valóságban nem mindig kivitelezhető maradéktalanul. Sokszor például csupán az adott kutatóponton felvenni kívánt interjúk szervezésekor derül fény olyan demográfiai jellemzőkre, a településen az elmúlt évek, évtizedek során bekövetkező különféle (pl. gazdasági, ipari, társadalmi stb.) változásokra, amelyek nem teszik lehetővé vagy éppen értelmetlenné teszik a gyűjtést, legalábbis az adott kutatási téma szempontjából. Mások pedig emberi tényezők gátolják a munkaterv maradéktalan kivitelezését (erről l. még alább).

Így tehát a fent említett, hároméves kutatás fontos hozadékának tartom, hogy – egyelőre a hazai szociolingvisztikai interjúk vonatkozásában – publikussá válik, egyáltalán milyen adatok állnak rendelkezésre ahhoz, ha bárki más bármely más kutatási célokra kívánja használni az ÚMNyA. hangarchívumát. A következőkben ezeket az adatokat és a belőlük készült, nyilvánosan egyelőre nem hozzáférhető adatbázist mutatom be részletesen. Annak a kutatásnak az eredményeiről, amelyhez e feldolgozás első lépéseire szükség volt, más tanulmányokban szólok (legfőképpen I. PARAPATICS 2022 és 2023).

2. A Magyarországon rögzített szociolingvisztikai interjúk adatai. Az Új magyar nyelvjárási atlasz koncepciójához 77 magyarországi kutatóponton összesen 600 résztvevővel készült feldolgozható és értékelhető szociolingvisztikai interjú. A hangarchívumban ennél több szerepel, ám a végső elemzéshez néhány azokból nem használható fel, legalábbis ahhoz a kutatáshoz, amelyekhez az adatbázis összeállítása elindult. Ennek két oka van: 1. A gyűjtők csak úgy tudták kikérdezni a kérdőívet, hogy egyszerre két adatközlő vett részt a beszélgetésben, ami technikailag (pl. egymás szavába vágnak) és tartalmilag (pl. nem mindketten válaszolnak minden kérdésre, és/vagy befolyásolják egymást a válaszadásban) is problémás. 2. A kutatóponton két különböző időpontban történt terepmunka az ÚMNyA.-hoz, de a gyűjtő(k) azonos adatközlő(k)höz is visszamentek, tehát voltaképpen duplumok születtek. Megjegyzendő, hogy ezek a felvételek sem haszontalanok, hiszen sok tanulsággal járhat egy beszélő két különböző alkalommal elhangzott véleményének összevetése, miként annak a vizsgálata is, hogyan hat egyik adatközlő nyelvi attitűdje a másikéra, ki hogyan változtatja meg véleményét a beszélgetés során a mellette ülőhöz igazodva, vagy éppen tart ki sajátja mellett.

Az ÚMNyA. 2007 és 2012 között végzett gyűjtőmunkálatai során a következő kutatópontokon készültek szociolingvisztikai interjúk (országrészenként betű- és nem időrendben; zárójelben az interjúk számával):

Nyugat-Magyarország: Acsalag (9), Bakonyszentlászló (6), Dad (10), Decs (12), Egyházasrádóc (8), Felsőnyék (10), Gölle (7), Káld (10), Kapolcs (5), Kovácsbida (8), Lipót (6), Magyargencs (2), Mesztegyő (13), Mihályi (12), Pakod (10), Páprád (6), Rábagyarmat (10), Soponya (5), Sukoró (6), Szalafő (12), Szent (10), Szentgyörgyvölgy (8), Szilsárkány (10), Tapolcafő (7), Úny (10), Velem (6), Viszák (10), Vörs (6), Zengővárkony (10).

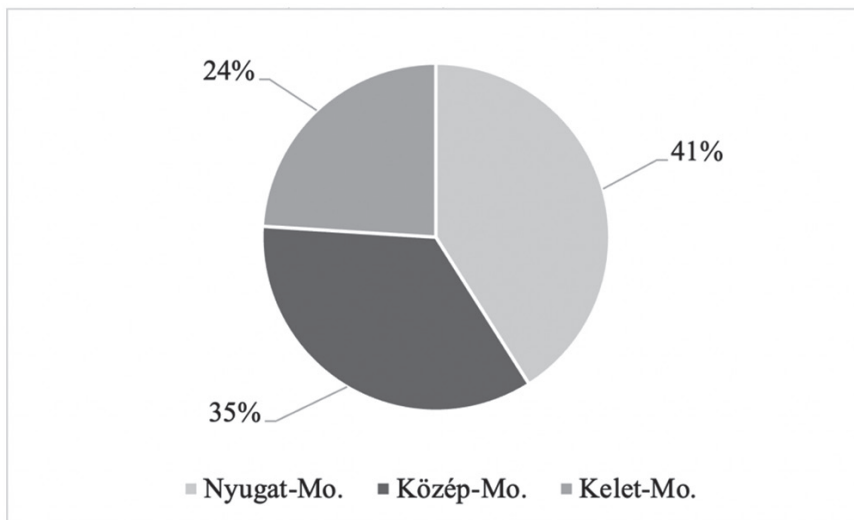
Közép-Magyarország: Bugyi (9), Dormánd (8), Dunapataj (5), Dunavecse (5), Érsekcsanád (8), Fajszt (8), Gyón (10), Hévízgyörk (10), Ipolytölgyes (10), Ivád (9), Izsák (9), Jászjákóhalma (9), Karancslapujtó (10), Kiskunhalas (2), Kisnémedi (10), Ludányhalászi (9), Mátraszőlős (1), Mogyoród (11), Nagykörű (7), Öcsöd (10), Patak (10), Páty (5), Pély (7), Szeremle (4), Tápionszentmárton (10), Uszód (3), Verpelét (5).

Kelet-Magyarország: Algyő (3), Biharugra (10), Földeák (7), Gelej (10), Hermánszeg (5), Hosszúpályi (5), Kék (9), Kiskundorozsma (8), Kunágota (4), Nagybózsva (10), Ópusztaszer (2), Pusztafalu (11), Ricse (8), Szegvár (18), Szinpetri (1), Szuhogyt (2), Tiszacsege (8), Tiszadob (8), Tiszakerecseny (4), Viss (11).

Az egyes országrészek nem azonos arányban képviseltetik magukat a mintában. Miként az 1. ábra bemutatja, az ország nyugati felén közel kétszerannyi interjú (244 db) készült, mint a keleti felében (144 db).

1. ábra

Az egyes országrészekben gyűjtött adatok megoszlása
(n = 600; Mo. = Magyarország)
(Saját munka)

Meglehetősen nagy eltérés mutatkozik az összesített mintában a nemi arányokat illetően is: 350 nő (58%) és 250 férfi (41%) választott a szociolingvisztikai kérdőív kérdéseire, bár közismert, hogy ez nem áll távol az ország népességének általános megoszlásától e téren. A Központi Statisztikai Hivatal 2011-es (tehát a gyűjtés idején aktuális) népszámlálási adatai szerint a 9.937.628 fős magyarországi népesség 53%-a nő, 47%-a férfi volt (vö. KSH).

Míg a 61–70 éves és a 71 éves kor fölötti korosztályok egy fő híján azonos létszámúban (183, illetve 184 fő; 30,5% és 31%) jelennek meg a mintában, a 46–60 éves korosztály tagjai közül már csak 139 fő (23%), a legalacsonyabb számban pedig a 45 év alattiak, akik létszáma csupán 92 fő (15%); 2 főről nem ismert ez az adat. A két legfiatalabb résztvevő így egy 25 éves rábágyarmati női és egy izsáki férfi adatközlő, a legidősebb egy 96 éves sukorói női adatközlő.

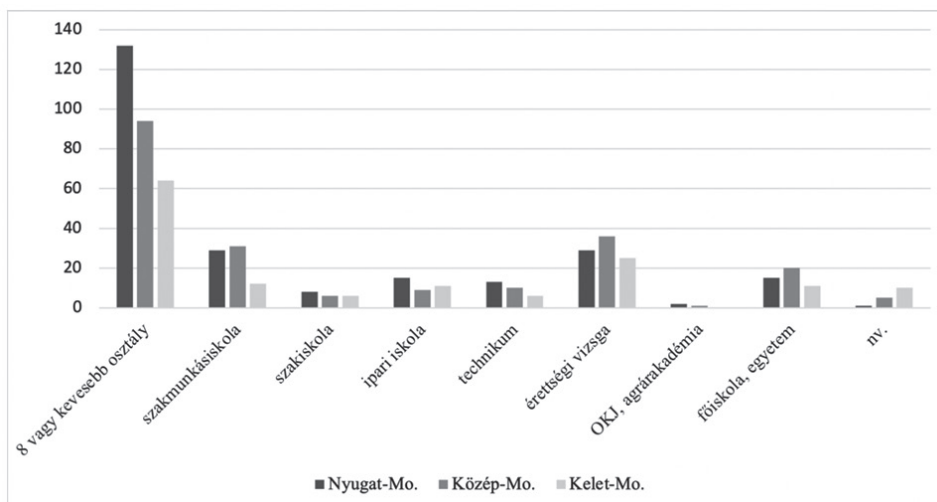
Az iskolázottságot tekintve kiugróan magas a 8 vagy kevesebb osztályt végzettek száma: 290 fő, ami a teljes minta közel fele (48%). Összesen 72 fő végzett szakmunkásiskolát legmagasabbként, 20 fő szakiskolát, 35 fő ipari iskolát. 90 fő (15%) érettségi vizsgát tett, 29 fő technikumot végzett, 3 fő OKJ-s képesítést szerzett, 46 fő (8%) pedig főiskolai vagy egyetemi diplomát (2. ábra). Megjegyzendő azonban, hogy a köznevelés standardközpontúsága és egynormájúsága, amely általában éppen a gyűjteni és vizsgálni kívánt nyelvjárási jelenségeket bélyegzi meg, voltaképpen rákényszeríti a nyelvhasználókat e jelenségek elhagyására, elrejtésére. Emiatt a projekt deklarált célja volt, hogy alacsonyabb iskolázottságúakat kérjen fel a kutatásban való részvételre. Összesen 15 fő iskolai végzettségéről nem áll rendelkezésre adat. A legalacsonyabb iskolai végzettsége egy 61 éves kéki női adatközlőnek volt három általános iskolai osztállyal, a legmagasabb végzettség pedig az egyetemi diploma, amellyel a kutatás 8 résztvevője bír.

2. ábra

Az adatközlők végzettségének megoszlása országrészenként

(n = 600)

(Saját munka)

A teljes minta nemre, életkorra, és iskolázottságra vonatkozó adatait az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat

Összesített adatok az ÚMNYA. projekt keretében rögzített magyarországi szociolingvisztikai interjúk adatközlőiről, országrészek, nem, életkor és iskolai végzettség szerint, valamint összesen

(n = 600; Ny. = Nyugat-, Kp. = Közép-, K. = Kelet-Magyarország)

(Saját munka)

Független változó	Kategória	Ny.	Kp.	K.	Összesen	%
Nem	nő	141	116	93	350	58
	férfi	103	96	51	250	42
Életkor	45 év alatti	38	33	21	92	15
	46–60 éves	53	58	28	139	23
	61–70 éves	78	62	43	183	30,5
	71 év fölötti	75	58	51	184	31
	nincs válasz	0	1	1	2	0,3

Iskolai végzettség	8 vagy kevesebb osztály	132	94	64	290	48
	szakmunkásiskola	29	31	12	72	12
	szakiskola	8	6	6	20	3
	ipari iskola	15	9	11	35	6
	technikum	13	10	6	29	5
	szakközépiskolai vagy gimnáziumi érettségi	29	36	25	90	15
	OKJ, agrárakadémia	2	1	0	3	0,5
	főiskola, egyetem	15	20	11	46	8
	nincs válasz	1	5	10	16	3
Összesen		244	212	144	600	100
%		41	35	24		100

3. Az adatbázisról. Az interjúk vonatkozó részeinek lejegyzése után a válaszokat adatközlőnként a megfelelő kérdésekhez rendelve táblázatba rendeztem. A válaszokat egymagam, manuálisan, tehát például beszédfelismerő szoftver használata nélkül dolgoztam fel, hogy a szubjektív adatokat átfogóan és megfelelő módon értelmezhessem, figyelembe véve például az adatközlők nevetését, hangsúlyait, hezitálását vagy éppen a nyomatékosítás gyanánt (és nem vagy nem csupán megakadásjelenségként) elhangzó szóismétléseit. A személyes feldolgozás egy további előnye, hogy több esetben csak így kaphatunk teljes körű választ a feltett kérdésekre: például általános jelenség volt, hogy még az eldöntendő kérdésekre sem egyszerű igen vagy nem válaszok érkeztek, hanem hosszabb magyarázatok hangoztak el. Gyakori az is, amikor az adatközlő saját magát cáfolja meg a válaszadás során, miközben – esetleg életében először – alaposabban átgondolja a kérdést. Az is gyakori eset, amikor kiderül a válaszból, hogy az adatközlő másként értette a kérdést, mint amire az a kutatók eredeti szándéka szerint vonatkozott.

A lejegyzett és feldolgozott hangfelvételek hossza legkevesebb 100 óra, ha egy adatközlőre 10 percet számolunk, de sok adatközlő olyan hosszú válaszokat adott, hogy akár 30-40 percig is eltartott csak a szociolingvisztikai kérdőív csak itt vizsgált kérdéseinek a megbeszélése. Volt olyan kutatópont, ahol sok vagy valamennyi adatközlő inkább csak túl akart lenni az interjún, mert kevés ideje volt rá, esetleg mert félt attól, hogy „helytelen” válaszokat ad, vagy éppen természeténél fogva szűkszavú. Máshol viszont az átlagosnál jóval nagyobb terjedelmű interjúk születtek, amelyek során az adatközlők szívesen fejtették ki nézeteiket vagy gondolkodtak el hangosan ilyen jellegű nyelvhasználati kérdéseken, így tőlük gyakrabban, több kérdés kapcsán használható fel szemléltető idézet a kutatási eredményeket bemutató, fent említett tanulmányokban. Több interjúban előfordult, hogy egy-egy kérdés kimaradt, vagy elhangzott ugyan, de az adatközlő voltaképpen nem (akár hosszas magyarázatával sem) válaszolta meg.

Amint azt az előző pont részletesen is ismertette, összesen 77 magyarországi kutatópont 600 adatközlőjének 13 kérdésre adott válasza került be a táblázatba. Mindez nyilvánvaló módon egy szinte beláthatatlanul nagy méretű, csupán digitálisan kezelhető adatbázis eredményezett, amely papíralapon nem közölhető. Külön sorokban tartalmazza az egyes, kutatópontok szerint csoportosított adatközlők valamennyi, a jelen kutatásban vizsgált

kérdésre adott válaszát – nem csupán igen/nem adatokat, hanem pontosan idézett, hosszabb-rövidebb magyarázatokat, monológokat is –, vertikálisan nézve pedig külön oszlopokban láthatók az egyes kérdésekre adott válaszok valamennyi, eddig vizsgált adatközlőtől.

Az adatbázis terjedelmét és összetettségét a 2. és 3. táblázatok szemléltetik. Előbbi egyetlen kutatópont valamennyi adatközlőjének csupán egyetlen kérdésre adott válaszát mutatja be, míg utóbbi a fent említett kutatáshoz feldolgozott összes (13) kérdésre adott választ két kutatópont egy-egy adatközlőjétől. A válaszok két oszlopa egyúttal azt is hivatott szemléltetni, hogy milyen különbségek tapasztalhatók a válaszok terjedelmét és jellegét illetően az adatközlők hangulatától, hozzáállásától, idejétől, lehetőségeitől, a gyűjtőkkel való kapcsolódásuk minőségétől, és általában véve az in situ körülményektől is függően, amelyen adott esetben a nagy tapasztalattal bíró, a nyugodt hangulat megteremtésére törekvő, közvetlen gyűjtők sem tudnak mindig változtatni. Az idézetek közlésének egyik további célja, hogy megmutassák, milyen sokféle más, részben kapcsolódó kutatási témához is hasznosak lehetnek ezek a gondolatok, akár csupán kiegészítő adalékként egy másik vizsgálat elvégzéséhez, akár ezeken az adatokon alapuló, további kutatások megvalósításához. A részleteket, a kutatási, illetve elemzési céloknak megfelelően, általában a spontán beszédre jellemző és az interjúhelyzettől különösen motivált megakadásjelenségek többsége, valamint dialektológiai lejegyzés nélkül közlöm.

2. táblázat

A Somogy megyei Vörs kutatópont 7 interjúalanyától
kapott válaszok az ÚMNyA. projekt szociolingvisztikai kérdőívének 235. kérdésére
(Saját munka). Gyűjtő: Ilyefalvi Emese

Interjúalanyok és adataik	235. Véleménye szerint van-e olyan település, ahol csúnyán beszélnek magyarul?
73, nő, 8 osztály	Nem tudom. Mondjuk, énnekem, ugye, furcsa, hogyha én, például zalaít hallok, mert már ott is másképp ejtik ki, akkor Vas megyébe is másképp ejtik ki, mint itt Somogyba, nálunk. [...] Nem tartom csúnyának, csak ugye az, hogy másképp ejtik ki, hogyha valamit mondanak, mint itt, nálunk.
64, férfi, szakmunkás	Töltöttünk egy hetet Erdélybe. [...] nem tudtam megenni azt a szép beszédet. [...] Nem tudom, ha ott laknák, hogy meg tudnám-e szokni azt a palócosat, merthogy meghallgatom, mert azért a tévébe is halljuk, hát ők úgy tudnak beszélni, mi meg így.
68, nő, 8 osztály	Nem. Ugye mi azt... nekünk furcsa, ugye, mert hallja az ember a rádióba mindent, de ott úgy beszélnek, énnekem olyan természetes, azoknak, ugye, úgy, olyan beszédjük. Énnekem nem furcsa, és nem is csúnya, nem.
65, nő, szakmunkás	Persze, hogy van. Van, ahol csúnyábban beszélnek. Itt azért most már a gyerekek iskolába járnak, azért ragad rájuk, szóval sokkal szebben beszélnek azért, mint az idősebb korosztály. Látszik azért rajtuk, hogy más környezetbe, más közegekbe forgolódnak, nemcsak itthon vannak, aztán hallják azt a megszóított beszédet. [...] Hát végülis ezt én nem tudom eldönteni. Hát annyira nem vagyok oda érte [a nagyon tájszólásos beszédért].

65, férfi, 6 osztály	Van, hogyne volna. Át köll menni a Dunán. Mindjárt egész másképp beszélnek. [...] Nehezebb megérteni. Nem azt mondják, hogy üljél le, hanem tanyázzon le, mondjuk. Nem tudtam elsöbe, mi, csak álltam, néztem, megkérdeztem, hát mit mond, azt mondja, hogy...mutatta a szék, hogy tanyázzon le, hogy üljön a lócára. Aztán csak néztem, hogy mire üljek, a padra?
35, nő, érettségi	Hát szerintem nem beszélnek csúnyán, csak hogyha tájszólással beszél, lehet, hogy én nem értem, nem úgy fejezem ki magam, de szerintem az attól nem csúnya, ez hülyeség szerintem.

3. táblázat

A Zala megyei Szentgyörgyvölgy és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Ricse kutatópont egy-egy interjúalanyától kapott válaszok az ÚMNYA. projekt szociolingvisztikai kérdőívének 13 kérdésére (Saját munka). Gyűjtők: Szentgyörgyvölgy: Bárh János és Schultz Judit, Ricse: Szoták Szilvia

A hivatalos kérdőívben szereplő kérdés	Válaszok	
	Szentgyörgyvölgy, 65, nő, 8 osztály	Ricse, 39, nő, szakmunkás
221. Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban?	Hát az idősebbek még beszélnek.	Nem.
222. Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken?	Én már úgy, hogy csúnyább. [...] Igen, már, hogy így esetleg így valaki jön és mondja, hogy mennyivel szebben beszé, mint mi.	Nem gondolom.
223. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között?	Van, nagyon sok.	Igen. [Miben?] Régies akcentus, esetleg egy-egy szó mást is jelent.
224. Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy fiatalok is?	Nem, biztos, hogy nem [tanulják meg ezt a régi beszédmódot a fiatalabbak], mert engem is megszólítanak.	Öregek.
225. Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszédmód a jövőben is?	El fog tűnni.	Nem gondolom.
227. Sajnálna, ha megszűnne településükön a nyelvjárási beszédmód?	Hát most én lehet, hogy nekem mindegy, hogy eltűnik-e vagy nem, de szép lenne, ha megmaradna.	Igen.
228. Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon/otthon családi körben?	Igyegek [kicsit másképp beszélni] [...] Hát egy picit nem úgy ejtem ki a szavakat.	Igen.
230. Szokták-e ugratni, csúfolni ennek a településnek a lakóit az itteni beszédmód miatt a szomszéd települések lakói?	Hát nem tudom. Szerintem nem. Inkább egymást szokták székálni a zalaiak meg vasiak, szokták mondani, hogy sötét Zala, meg Vas megyeiek mondták, hogy sötét zalaiak, merthogy itt később kell a nap. Ez még most is meg, igaz viccből.	Megjegyezni megjegyzik, de nem gondolom úgy, hogy csúfolnák.

231. Itthon/otthon, családi körben a helyi szokás szerint beszélnek vagy ahogy a televízióban meg a rádióban hallják?	Hát inkább a helyi szokás, mert az a megszokott.	Helyi szokás szerint.
232. Tetszik-e Magának/Maguknak az itteni beszédmód?	Szerintem tetszik.	Igen.
233. Előfordult, hogy megszökták nyelvjárási beszédmódja miatt? Ki és hol?	Nem.	–
234. Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmódját?	Most hiába szégyellem, ha így beszélek.	Nem.
235. Véleménye szerint van-e olyan település, ahol csúnyán beszélnek magyarul?	Csúnyán talán nem beszélnek azért.	Nem hiszem.

4. Kitekintés. Az Új magyar nyelvjárási atlasz anyaggyűjtése során készült interjúk – a dialektológiai és a szociolingvisztikai jelenségekkel foglalkozók egyaránt – végtelen mennyiségű kutatási témát, irányt, lehetőséget hordoznak magukban. Folytatásra érdemes volna például a többi szociolingvisztikai jellegű kérdésre adott válasz feldolgozása is, így például a köszönési formáké vagy a grammatikalitási ítéleteké.

Elengedhetetlen volna a külföldi kutatópontokon rögzített szociolingvisztikai interjúk feldolgozása. Elsőként az, hogy pontos képet kapjunk arról, hogy a tervekhez képest hol milyen számokkal és rétegzettséggel valósult meg az adatgyűjtés, miként a hazai szociolingvisztikai interjúk esetén elsőként jelen tanulmány ad erről pontos képet. Másodsor a szövegek lejegyzése, elemzése, összevetése különféle szempontok, valamint országrészek szerint. Harmadszor az eredmények összevetése a magyarországiakkal.

Nyilvánvalóan szükséges volna a hangarchívum egyébként nagyobb részét kitevő dialektológiai interjúk feldolgozása, mind a magyarországiaké, mind a külföldiaké. A szociolingvisztikai jellegű kérdésekre adott válaszok is leginkább annak a fényében lennének értelmezhetők, ha pontos képünk volna az adatközlők, illetve a kutatópontok nyelvhasználatának regionális nyelvi sajátosságainak a jellegéről és mértékéről, változásáról az egy kutatóponton belüli, különböző életkorú résztvevők tekintetében, továbbá a Nagyatlasz adataival összevetve – azaz látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok elvégzésére egyaránt lehetőség kínálkozik.

Mindezek alapja pedig a már említett adatbázis létrehozása volna. Tehát az, hogy az ÚMNyA. projekt során rögzített felvételekből kinyerhető adatok, sőt a szociolingvisztikai kérdések kapcsán az azok alapjául szolgáló interjúrészletek is, egyszer mindenki vagy legalább a kutatóközösség számára elérhetővé váljanak egy könnyen kezelhető, online adatbázis formájában, természetesen szerkesztés és annotálás után. Egy olyanban, amelyben kutatópontok, adatközlők, nem, életkor, iskolázottság, kérdések és válaszok, illetve kulcsszavak alapján bárki végezhetne szűréseket, kereséseket saját kutatási, oktatási vagy egyéb céljának, érdeklődésének megfelelően.

A hazai szociolingvisztikai interjúk egy részéből most bemutatott adatbázis ennek csupán a töredékét tenné ki. Míg azonban ezeknek a részleteknek a feldolgozása egy néhány

éves egyéni kutatási projekt során is lehetséges volt, még ha feszes tempóban is, a fent írt – egyre égetőbb – feladatok viszont már kizárólag kutatócsoport(ok) többéves vagy akár több évtizedes munkája során lennének megvalósíthatók.

Kulcsszók: szociolingvisztika, nyelvi attitűd, nyelvi-nyelvjárási tudat, ÚMNYA., adatbázis.

Hivatkozott irodalom

- IGLAI EDIT 2017. *Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar nyelvjárási atlasz alapján*. Doktori disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- KISS JENŐ 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükségessé váltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- KISS JENŐ 2010a. Előzetes az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134: 385–389.
- KISS JENŐ 2010b. A New General Atlas of Hungarian Dialects is Forthcoming. *Studia Slavica Hungarica* 55: 303–306.
- KSH = *A Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási adatbázisa*. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis> (2024. 05. 20.)
- MNYA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1968–1977.
- PARAPATICS ANDREA 2012. Nyelvi attitűdök a szlengről az Új magyar nyelvjárási atlasz adatközlőinek tükrében. In: PARAPATICS ANDREA – CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA szerk., *Féluton 7. A hetedik Féluton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 1–11.
- PARAPATICS ANDREA 2022. Nyugat-magyarországi beszélők nyelvi-nyelvjárási attitűdjei. Részeredmények. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica* 1: 85–105.
- PARAPATICS ANDREA 2023. The sociolinguistic survey of the New General Atlas of Hungarian Dialects project and its partial results. *Linguistica Silesiana* 44: 105–120.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011. Nyelvjárások a peremvidéken és szórványban. In: KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA szerk., *Szépbe szőtt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére. Műratáj* 10/1–2: 289–295.

On the sociolinguistic interviews of the New General Atlas of Hungarian Dialects project Presentation of the sample collected in Hungary

The paper deals with the sociolinguistic interviews recorded in Hungary by the New Hungarian Dialect Atlas project. As part of a three-year research, the author analyzed the responses of the entire Hungarian sample to thirteen sociolinguistic questions. To do this, she first examined the audio archive in detail to see how the data collection was carried out compared to the work plan, i.e., at which research points, how many informants and with what background were evaluable interviews conducted. Through selection and processing, the article is the first to provide details of the sample since the end of the project in 2012, including its stratification by area, gender, age, and education. The responses of the individual participants to the questions examined in the research mentioned are contained in an enormous table that is not yet accessible – the data and answers of 600 subjects

from 77 data collection sites in total. In order for the project's sound archive (not just the data of the interviews processed so far) to be really available for use, the study emphasizes the need to create an open access, easy-to-use and searchable database based on various criteria.

Keywords: sociolinguistics, language attitudes, language and dialect awareness, New General Atlas of Hungarian Dialects, database.

PARAPATICS ANDREA
Pannon Egyetem Humántudományi Kar

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Prószéky Gábor és a Számítógépes Nyelvészet 35 éve*

1. Miért aktuális a Számítógépes Nyelvészet, 35 évvel megjelenése után? A köszöntéshez azért, mert Gábor (eddig) pályájának felezőpontjára esik, és ezzel egyben a szakma (eddig) pályájának felezőpontjára is! A méltatáshoz pedig azért, mert ez egy jó könyv, erényei (melyek egyben Gábor erényei) 35 év távolságból még világosabban látszanak.

Maga a gondolat, hogy a fordítói munka mechanikus, tehát elvben számítógéppel is elvégezhető, egyszerre merült fel WARREN WEAVER méltán híressé vált levelében, melyet a kibernetika egyik atyjához, NORBERT WIENERhez intézett (1947, megjelent WEAVER 1955-ben) és ANDREW DONALD BOOTH – egyebek közt a mágnesdob-memória egyik feltalálója – egy 1947-es memorandumában (BOOTH 2003). Az első működő rendszerek hét évvel később, 1954-ben láttak napvilágot: Amerikában a híres Georgetown-IBM kísérlet orosz → angol irányban, Angliában pedig az APEXC gépen a Bierkbeck College-ban, angol → francia irányban.

2. Előttörténet. Akkoriban hárman voltunk ifjú törökök a Nyelvtudományi Intézet 13-as szobájában: Kálmán László, Prószéky Gábor és én. Maga a szoba Kiefer Ferenc és Szépe György főnöklete alatt az „Általános, alkalmazott, és elméleti nyelvészeti (fő)osztály” névre hallgatott, ahol mi, ifjak a legtöbbet a nálunk 4-5 évvel idősebbektől tanultuk: Komlói András, Bánréti Zoltán, Szabolcsi Anna, Kenesei István, É. Kiss Katalin, Kontra Miklós, Bakró-Nagy Marianne „mentoráltak” minket. A többi fiatal, Törkenczy Miklós, Bartos Huba, Siptár Péter később kapcsolódtak be, és a következő generációra még 4-5 évet várni kellett.

Gábor a könyvet először 1985-ben zárta, én már Stanfordinból kommentáltam, végül 1989-ben jött ki. Kenesei 1987 október 13-i e-mailjében ezt írta: „Bocs, ha elfelejtettem az intézeti magyar abécét, de sohase használtam”. Mint ebből is kiderül, a „Prószéky-kód” már akkoriban is nélkülözhetetlen volt. (Ma már, azt hiszem, az egész világon egyedül én

* Előadasként elhangzott Prószéky Gábor 70 éves köszöntésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, Budapesten, az ELTE BTK-n, 2024. május 14-én.

használok.) Kálmán László 1987. május 6-án ezt írja: „Légyszíves írjál a Prószékynek egy levelet, mert komolyan aggódom miatta. Egyszerűen semmire se lehet rávenni. Valahogy lelkesíteni kellene, vagy mit tudom én, rávenni, hogy kevesebb dolgot csináljon (...) van egy állása, amit szokás szerint imád, és vagy négy félállása.” Ebben Gábor, azt hiszem, nem sokat változott.

3. A könyv helye a szakirodalomban. 1989-es megjelenése félúton van az első és az utolsó klasszikus közt (HAYS 1967; JURAFSKY és MARTIN 2009). Ez volt nemcsak nálunk, hanem az egész világon lényegében az első LaTeX-ben írt nyelvészeti könyv. A világban se volt még sok, egy évvel előzte csak meg BARLOW és FERGUSON (1988), de persze Stanfordban könnyű volt, hiszen a TeX megteremtője, DONALD KNUTH ott volt professzor!

Fontos szerepet játszott VOTISKY ZSUZSA, a Latex-et hazánkban elfogadottá tevő TypoTex kiadó megalapítója, és HAVASS MIKLÓS (SZÁMALK). HAVASS-sal Gábornak már volt indirekt kapcsolata, mert ő folytatott egy olyan népdalkincs-kompjuterizációs programot, amit eredetileg HAVASS csinált, aztán KŐSZEGI GYÖRGY, majd SIPOS MIHÁLY, utánuk jött Gábor (HAVASS 2013).

4. Az alkotási módszer. Gábor hihetetlen alapossággal dolgozta fel az irodalmat (30+ oldal irodalomjegyzék, akkoriban nagyon nehezen megszerezhető szakirodalomból), a saját munkájának (ami a GÁZOLAJ-tól (1979) kezdve észrevehető volt, én legalábbis akkor vettem észre) csak pár százalék teret ad az irodalomjegyzékben is és a könyvben is (16. fejezet).

5. A könyv struktúrája

- ÁTTEKINTÉS komoly nyelvészeti bevezetővel, elméleti nyelvészet, formális nyelvészet, „a számítógépes feldolgozás szempontjából legfontosabb természetesnyelvi jelenségek” – 60 oldal
- MÓDSZEREK ÉS FORMALIZMUSOK (függőségi, kategoriális, CF, transzformációs, ...) – 180 oldal
- MŰKÖDŐ RENDSZEREK – 180 oldal
- SZABAD SZÓRENDŰ NYELVEK FELDOLGOZÁSA – 60 oldal
- A MAGYAR NYELV FELDOLGOZÁSA – 50 oldal
- IRODALOM – 30 oldal

Alapos, részletes, és nagyon jó a szelleme! Nem ragad le a szintaxisnál vagy a morfológiánál, végig a szemantikailag (sőt pragmatikailag) használható rendszerek érdeklik. Megelőz egy olyan kutatási irányt (KÁLMÁN–PRÓSZÉKY 1984, KÁLMÁN–PRÓSZÉKY 1985), ami újra aktív, bár ma egész más (nem szabályalapú, hanem ideghálózatos) felfogásban.

6. Ami kimaradt. A beszéd- és írásfeldolgozás, a statisztika sajnos teljesen figyelmen kívül lettek hagyva. Utólag persze könnyű okosnak lenni, de ezek bevételét én már akkor javasoltam Gábornak, amire ő akkor azt mondta, hogy ahhoz még egy ugyanilyen terjedelmű könyvre lenne szükség! Valóban, írtak ilyet előtte is (HERDAN 1964) és utána is (MANNING–SCHUTZE 1999), csak sajnos magyarul nem. Talán említést érdemelt volna

FAHLMAN (1979) mint a QUILLIAN (1968) által megindított hálózati irány akkoriban leginkább kiérlelt változata, továbbá MCCLELLAND és ELMAN (1986), mely az ideghálózatok direkt nyelvészeti alkalmazásával már akkor erős vitát váltott ki (PINKER–PRINCE 1988).

7. A krédó. Ekkoriban írta HAWKING (1988): „Ha csak egy lehetséges egyesített elmélet létezik, az sem más, mint egy csomó egyenlet és szabály. Mi lehel életet az egyenletekbe, mi teremt számukra világegyetemet, amit leírhatnak? A tudomány szokásos módszere, a matematikai modell felállítása nem válaszolhat arra a kérdésre, hogy miért áll a modell rendelkezésére a modellezésre váró világegyetem. Miért vállalja a világegyetem a létezéssel járó összes kényelmetlenséget?” (Molnár István ford.)¹

Gábor úgy gondolta (és ebben osztozott vele a másik két ifjú török is), hogy egy nyelvtani szabályrendszerbe csak a számítógépes implementáció képes életet lehelni. Manapság divatos az ELI5 (explain like I'm 5, 'úgy magyarázd meg, mintha öt éves lennék'), de az implementáció még ennél is butább befogadót tételez, olyat, akinek aztán tényleg mindent maximális szabatossággal el kell magyarázni. Itt nincs helye homályos fogalmazásnak, informális analógiáknak, általános (és a nagy általánosságban teljesen megfoghatatlan) elvekre való hivatkozásoknak, a számítógépnek nem lehet lukat beszélni a hasába.

8. A hatás. Tartós és jelentős: amiképp Kálmán László az ifjabb nyelvészgenerációk sorát nevelte ki, akképp Gábor megindította a számítógépes nyelvészek hazai képzését, megcsinálta a tanszéket a Pázmányon; a könyvből és tőle generációk tanultak. Isten éltesse sokáig!

Hivatkozott irodalom

- BARLOW, MICHAL – CHARLES A. FERGUSON eds. 1988. *Agreement in Natural Language: Approaches, Theories, Descriptions*. Stanford: Center for the Study of Language and Information.
- BOOTH, ANDREW DONALD 2003. Mechanical Translation. *Readings in Machine Translation*. Eds. SERGEI NIRENBURG, HAROLD SOMERS YORICK WILKS. MIT Press, Cambridge, Mass. 19–20.
- FAHLMAN, SCOTT 1979. *NETL, a system for representing and using real-world knowledge*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- HAVASS MIKLÓS 2013. Hullámlovaglás. In: *A számítógép-tudományról egyes szám első személyben*. Szerk. KORNAI ANDRÁS. TypoTex, Budapest. 137–182.
- HAWKING, STEPHEN W. 1988. *A Brief History of Time from the Big Bang to Black Holes*. Bantam Books, New York.
- HAYS, DAVID G. 1967. *Introduction to Computational Linguistics*. American Elsevier Publishing, New York.
- HERDAN, GUSTAV 1964. *Quantitative linguistics*. Butterworths, London.
- JURAFSKY, DANIEL – JAMES H. MARTIN 2009. *Speech and Language Processing*. 2nd edition. Pearson.

¹ Even if there is only one possible unified theory, it is just a set of rules and equations. What is it that breathes fire into the equations and makes a universe for them to describe? The usual approach of science of constructing a mathematical model cannot answer the questions of why there should be a universe for the model to describe. Why does the universe go to all the bother of existing?

- KÁLMÁN LÁSZLÓ – PRÓSZÉKY GÁBOR 1985. FMR Grammar. *MTA NYTI Working Papers (Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből)* 1: 31–41.
- MANNING, CHRISTOPHER – HINRICH SCHUTZE 1999. *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- MCCLELLAND, JAMES L. – JEFFREY L. ELMAN 1986. The TRACE model of speech perception. *Cognitive Psychology* 18/1: 1–86.
- PINKER, STEVEN – ALAN S. PRINCE 1988. On language and connectionism: Analysis of a parallel distributed processing model of language acquisition. *Cognition* 28: 73–194.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. *Számítógépes nyelvészet*. Számítástechnika-alkalmazási Vállalat, Budapest.
- QUILLIAN, M. ROSS 1968. Word concepts: A theory and simulation of some basic semantic capabilities. *Behavioral Science* 12: 410–430.
- WEAVER, WARREN 1955. Translation. *Machine translation of languages*. Eds. W. N. LOCKE – A. D. BOOTH. John Wiley & Sons, New York. 15–23.

Gábor Prószéky and 35 years of his textbook *Computational Linguistics*

On the occasion of Gábor Prószéky's 70th birthday we discuss the significance of the textbook *Számítógépes Nyelvészet* (Computational Linguistics) that he wrote 35 years ago.

Keywords: computational linguistics, Gábor Prószéky, 70.

KORNAI ANDRÁS
Budapesti Műszaki Egyetem

SZEMLE

Nyelvelmélet és diakrónia 5. Egy sorozat utolsó darabja

PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 2023. 424 lap.

2022-ben is megrendezték a Nyelvelmélet és diakrónia konferenciát. Ez hároméves váltakozásban volt a Nyelvelmélet és dialektológia, valamint a Nyelvelmélet és kontaktológia konferenciákkal. Ezzel bezárult az ötödik teljes ciklus, amely 15 évvel ezelőtt vette kezdetét.

A konferencia anyagából készült kötet 16 tanulmányt tartalmaz, melyet a jeles évfordulóra való tekintettel a két alapító, É. KISS KATALIN és HEGEDŰS ATTILA cikke nyit meg. Ezt követően először a magyar, majd pedig más nyelvekre vonatkozó kutatásokról olvashatunk. A tanulmányok ugyanakkor számos ponton kapcsolódnak egymáshoz mind a témák, mind pedig a kutatási módszerek tekintetében. Az ismertetés során a cikkeket nem a kötetben szereplő sorrendjük szerint, hanem tematikus csoportokban ismertetem.

Az első cikk (9–30) egy napjainkban igazán divatos kutatási területet érint: az evidencialitást. É. KISS KATALIN írása egy tipológiailag ritka jelenségre hívja fel a figyelmet

a moldvai csángóban. A szerző cikkében amellet érvel, hogy a csángóban a direkt, vagyis az első kézből származó információforrás jelölt, míg az indirekt evidencia jelöletlen. A kutatás a jövőben komoly hatást gyakorolhat a nemzetközileg elismert, Aikhenvald-féle tipológiára, mely nem számol olyan eshetőséggel, amikor egy nyelv grammatikailag jelöli a direkt evidencialitást, és ez áll szemben a grammatikailag jelöletlen egyéb információforrás-jelöléssel. A szerző más nyelvekből hozott példákkal támasztják alá a jelenség létezését és a jövőbeli vizsgálatokban való relevanciáját. É. KISS KATALIN bemutatja, hogy a csángóban ma is használatos *-a/-e* jeles múlt idő miratív funkcióban is használatos. Véleményem szerint ez a tulajdonság egyértelműen összeköttetésben van, ha nem pont ugródeszkája a mai direkt evidenciális funkciónak. Számos nyelvben tapasztalható, ahol van grammatikai evidencialitás és mirativitás is, ott a mirativitás a direkt evidencialitás egyik alkategóriáját képezheti, vagy ha ugyanaz a jelölője, mint az indirekt evidencialitásnak, akkor általában csak első személyek esetén értelmezhető, mely logikailag is kizárja a nemszemtanúságot. Az köztudott, hogy azokban a nyelvekben, ahol van bármilyen grammatikai evidencialitás, ott könnyen kialakul a mirativitás, s azt is tudjuk, hogy miratív jelentés önállóan is létrejöhet egy nyelvben (AIKHENVALD 2004: 195, 204, 207). Az viszont már nem ismert, hogy a mirativitás (s ez alatt érthetünk új információt, meglepődést, kontrollhiányt is) alapot adjon evidencialitás, azon belül is direkt evidencialitás kifejlődéséhez. A megfigyelés tehát ebből a szempontból is nagy jelentőséggel bír.

Szintén az evidencialitás témakörét érinti KUBITSCH REBEKA, SÍPÓCZ KATALIN és SZEVERÉNYI SÁNDOR cikke (333–362). A fókuszba az udmurt, a manysi és a nganaszan érzékelésigék kerültek, ezek tipológiai kategorizálása, valamint összefüggésük az információforrás jelölésével. Először bemutatják az érzékelésigék tipológiai osztályozhatóságát, majd az érzékelésigék és az evidencialitás általános kapcsolatát. Ahogy a szerzők is rámutatnak, az érzékelésigék kapcsolata az evidencialitással jól ismert tény, de befolyásuk a rendszerekre nem kutatott széles körben, ezért a három választott uráli nyelv alapján tett vizsgálatuk mindenképpen hozzájárul a kérdéskör tisztázásához. Elemzésükből kiderül, hogy az udmurtban és a manysiban a nemvizuális érzékelés révén szerzett információ nem kötelezően fejeződik ki az indirekt evidenciális jelölővel, míg a nganaszban az auditívus jelöli a nemvizuális információ-forrásokat (hallás, tapintás, szaglás). A diakrónia a vizsgált érzékelésigék alapnyelvi formájával kapcsolatban jelenik meg a tanulmányban. Az udmurtban és a manysiban meglévő 'hall' jelentésű igék tágabb szemantikai és funkcionális mezejére alapozva javasolják a szerzők a kikövetkeztetett alapalak jelentésének felülvizsgálatát. A szerzők úgy vélik, hogy ez a jelentéskör korrigálásra szorul, mivel a manysiban és az udmurtban is az alapvetően 'hall' jelentésű ige 'érez' jelentésben is funkcionál.

DÖMÖTÖR ADRIENNE tanulmányában (74–96) a *mondván* eredetileg idézőszó szerepének grammatikalizációját kívánja bizonyítani teszteléses módszerrel. A téma abból a szempontból kapcsolódik az előbb említettekhez, hogy az idézést gyakran sorolják az evidenciális kategóriákhoz (WILLETT 1988). A *mondván* két grammatikalizáción is átesett a szerző megfigyelése alapján. Az egyik az ómagyar korból indul, mely során az egyenes idézésekben megjelenő idéző szóból diskurzusjelölő lesz. Idővel a *mondván* beszivárog a függő idézésekbe is, és második grammatikalizációs útja innen indul el. Ez a változás az újabb magyar kortól figyelhető meg, és bár szintén diskurzusjelölővé válik a vizsgált alak, funkcióját tekintve eltérés tapasztalható, s utóbbi esetben indirekt megokolás jelölő

szerepet ölt magára. Maga a szerző is elismeri, hogy a vizsgált elem grammatikalizációját nem könnyű bemutatni és bizonyítani, hiszen bár szemantikai és funkcionális változás mindenképpen megfigyelhető, a betöltött funkcionális szerepek között vékony, sokszor észrevehetetlen határ húzódik. A bizonyítási törekvést nem segíti elő, hogy alaki változásról egyik grammatikalizációs szakaszban sem beszélhetünk. A szerző nyelvhasználati alapon már megfigyelt elméletét jól alátámasztják az online és az adatközlőkkel végzett vizsgálatok. Ezeken keresztül az olvasó láthatja az egyes funkciók számarányos megoszlását a különböző nyelvi korokban, s az eredmények illeszkednek a szerző által felvázolt grammatikalizációs ösvény lépéseihez. Ugyancsak hasznos látni, hogy a cikk végén a szerző megosztotta az olvasókkal a tesztben szereplő mondatokat.

VARGA MÓNIKA a középmagyar pragmatikai markerek vizsgálata során (211–252) szintén érinti az evidencialitás témáját. A pragmatikai markerek bizonyosságot, bizonytalanságot vagy nyomatékosítást jelentő lexikai elemeket takarnak, melyek már feltárássra kerültek az ómagyarban, de a középmagyar korszakot illetően ilyen típusú nyelvészeti kutatás még nem történt. Ezért VARGA MÓNIKA cikke mindenképpen újdonságot jelent a témában. A szerző a következő markereket vette górcső alá: *nyilván*, *bizony*, *bátor*, *bár*, *akár*. Használatuk és jelentésük arányát a regiszterek alapján csoportosította, vagyis magánlevelek, boszorkányperek, emlékiratok, drámák és bibliafordítások szerint. Összesen 4886 előfordulást vizsgált meg, ami hatalmas munkára enged következtetni (ebbe mind-egyik pragmatikai marker beletartozik). Felhasználta a Történeti magánéleti korpuszt, a Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszt, valamint az Újszövetség online kereshető verzióját. A már említett evidenciális tulajdonság a *nyilván* markeren jelenik meg, mely lexikális jelölőként elsőkézből származó információforrást (is) jelölt a vizsgált időszakokban. Bár a szerző a regiszterek szerinti jelentésmegoszlásra és változásra volt kíváncsi, kizárólag ennek a tényezőnek a figyelembevétele nem mutat jelentős különbségeket. Együtt vizsgálva mindezt az idő tényezőjével láthattuk, hogy a régebbi, archaikusabb jelentés tovább megőrződött a formális regiszterekben (melyeket itt a bibliafordítások képviseltek). Természetesen a téma további vizsgálatot igényel a jövőben, de mint kezdeti lépés, a tanulmány nagyon is jelentős a témát illetően, és dicséretes, hogy máris tartalmaz kézzelfogható eredményeket, melyek jó alapot fognak szolgálni a további kutatásokhoz.

A kötetben a *bátor/bár* és az *akár* elemekkel HALM TAMÁS is foglalkozik (155–180), viszont egy teljesen más aspektusból, így ez a két cikk együttvéve igazán alaposan körbejárja az említett elemek történeti és funkcionális tulajdonságait. HALM TAMÁS valójában egy már ismert témát mutat be cikkében, ugyanakkor hozzá is tesz a témát az elmúlt években részletesen kifejtő szakirodalomhoz. Céljaként a paradigmák történeti, morfológiai és szemantikai bemutatását tűzte ki, méghozzá formális szemantikai eszközökkel. Vizsgálatához a magyar nyelv korpuszait használta fel. Összességében két fontos konklúziót emelhetünk ki: az egyik, hogy kompozicionális vizsgálatra eme két elem szinkron szinten nem alkalmas, mert bár szoros kapcsolat áll fenn közöttük, funkcionalitásukat tekintve eltérőek. A közöttük lévő szoros összefüggés a diakrónián keresztül érhető tetten, és itt már érvényesülhet a kompozicionális megközelítésmód. A másik fontos eredménye a kutatásnak, hogy a RAWLINS modell (2013) és a HIRSCH modell (2016) kiegészíthetik egymást, amire a magyar nyelvben kronologikusan látunk példát, vagyis míg az ómagyar és a középmagyar nyelvi adatok RAWLINS modelljéhez (2013) illeszkednek, addig a mai magyar nyelvi gyakorlat a HIRSCH modellt (2016) támasztja alá. Vagyis a két modell nem

zárja ki egymást, hanem történetileg kiegészítheti egyik a másikat. A szerző a korpuszadatok segítségével meggyőzően tudja szemléltetni a szemantikai változást az *akár*- és *bár*-paradigmák esetén, valamint a közöttük lévő aránybeli különbségek változására is felhívja a figyelmet. HALM TAMÁS cikkében kifejti, hogy a téma ugyan közkedvelt és ezért számos kutatás alapját képezi, az eddigi eredmények nem adnak választ minden kérdésre, sőt, bizonyos állítások cáfolandók. Eredményei a formális diakrón szemantika nemzetközi terepén is jelentősek azért, hogy két modellt együttesen alkalmazott egy nyelv ugyanazon jelenségére, csupán más időbeli szakaszára.

Továbbra is a grammatikalizációnál maradva, meg kell említenünk VARGYAS ANNA cikkét (389–424), aki a német nyelv Rezipientenpassivjának grammatikalizációját vizsgálta. A jelenség azért is érdekes, mert csak az 1980-as években ismerték el a szerkezetet passzívként. A német nyelv grammatikáját illetően szintén egy nagyon divatos kutatási területet láthatunk, és számos tanulmány született már a grammatikalizációról, viszont történeti nyelvi adatokon egyik sem alapul. VARGYAS ANNA munkája ezt a hiányt tölti ki. A kutatási kérdés tehát az, hogy hogyan lett passzívvá végül egy eredetileg kopredikatív szerkezet, és a nyelvjárási változatok mit árulnak el a grammatikalizációs folyamatról. A második fejezetben más passzív szerkezetek mellett magát a Rezipientenpassivot ismerhetjük meg szinkrón szempontból. A harmadik fejezetben a szerkezet nyelvészeti felfedezését és kutatásának történetét találjuk. A témában eddig született szakirodalom mindössze 70 történeti példa alapján határozza meg azt, hogy a szerkezet grammatikalizációja legkésőbb a 18. században kezdődött, területileg pedig a középnémet nyugati régiókban. A szerkezet kiindulópontjaként a szakirodalomban két elmélet uralkodik: egy predikatív és egy rezultatív konstrukció. A fókuszban álló szerkezet a *kriegen*, *erhalten* és *bekommen* segédigéket tartalmazhatja. A kutatáshoz a szerző egyrészt nyelvjárási grammatikákat és több mint 70 nyelvjárási szótárt dolgozott fel, másrészt szépirodalmi és filozófiai műveket tartalmazó digitális korpuszt használt. Vagyis egy nagy terjedelmű nyelvi anyagot feldolgozó és több száz évnyi időszakot átfogó tanulmánnyal van dolgunk, melyben a legkorábbi Rezipientenpassiv találat 1595-re datálható. A szerző a találatokat szerkezetük és területi megjelenésük alapján csoportosította és foglalta diagrammokban, táblázatokba. A végeredmények alátámasztják az eddigi kutatások feltevéseit, vagyis a középnémet nyelvjárási tekintetűk a grammatikalizáció kiindulási pontjának. Ugyancsak kiderült a nyelvi adatok alapján, hogy a rezultatív szerkezetek hasonlóan fontos szerepet játszottak a grammatikalizációban, mint a predikatív konstrukció. VARGYAS ANNA tehát jelentős mennyiségű nyelvi anyag bevonásával igazolta, amit eddig csak sejteni lehetett a Rezipientenpassiv grammatikalizációjával kapcsolatban. A nyelvjárási régiók vizsgálata ez esetben jótékonyan támogatta a grammatikalizációs lépések rekonstruálását. A szerző viszont kiemelt két megválaszolatlan kérdést, melyek további kutatást igényelnek majd. Az egyik egy teljesen egyedülálló, a korábban is említett 1595-ös példa, mely páratlan az időszakban és nem illeszkedik a grammatikalizációról jelenleg feltételezett képhez. A másik mélyebben vizsgálendő kérdés, hogy a szerző eredményei a grammatikalizáció kiindulási pontjaként a középnémet régió keleti részét valószínűsítik, míg az eddigi szakirodalom a nyugati tájakra teszi a folyamat origóját.

A kötetben egy másik nagyobb tematikus csoportot alkotnak azok a cikkek, melyek a fonetika-fonológia területén elért legújabb eredményeket mutatják be.

Az egyik ilyen CSER ANDRÁS, OSZKÓ BEATRIX és VÁRNAI ZSUZSA cikke (41–58), ami az úgynevezett disszimilációs tendenciát hivatott alátámasztani vagy cáfolni a labiális (= kerekégségi) harmónia kapcsán. Egy olyan jelenségről van szó, melyre D. BARTHA KATALIN figyelt fel a Nagyszombati Kódexben (1970), és amit eddig senki sem vitatott, ám léte kérdéses és rejtélyes volt a magyar történeti fonológiában. A második fejezetben a labiális harmóniát tipológiai oldalról közelítik meg és mutatják be. Ugyanebben a részben esik szó a palatális és labiális harmónia megjelenéséről a magyar nyelvben és a már említett Nagyszombati Kódex nyelvhasználatáról is. A kódexben tapasztalt diszharmonikus viselkedés (pl. *kihöz, örömhöz, ehöz, Istenhöz* stb.) páratlan a világ nyelveiben, ezért a szerzők fontosnak ítélték további vizsgálatát. A vizsgálat anyagát a Nagyszombati Kódex és másolójának további munkái: a Nádor-kódex, a Simor-kódex és a Debreceni kódex egy része képezték. A harmadik részben ezekről a művekről olvashatunk részletesebben. E kódexek szövegét az Ómagyar Korpuszon keresztül érték el. Az eredményeket tekintve a szerzők rámutatnak, hogy az esszívusz ragos alakok azok, melyek a legjobban alátámasztják D. BARTHA állításait, ám tendenciáról még így sem beszélhetünk. Arról nem esik szó, hogy ezt az elméletet mások is megpróbálták-e már több adat bevonásával alátámasztani vagy megcáfolni, vagy egyszerűen csak mindenki elfogadta D. BARTHA állítását a megfigyeléssel kapcsolatban. Az viszont bizonyos, hogy – ahogy a szerzők is kiemelik a cikk végén – a labiális diszharmonia tipológiai és fonológiaelméleti problémákat is szülhetett volna, így viszont egy nyelvészeti kérdéssel kevesebb, s ugyanakkor egy bizonyossággal beljebb vagyunk a magyar nyelvtörténet tekintetében.

A következő kettő, fonológiai témakörben született tanulmány más nyelvek megismerésére hívja az olvasót. ADAMIK BÉLA cikkében (253–272) a mára már kihalt dalmát nyelv magánhangzórendszerét mutatja be tipológiai szempontból, ugyanis ezidáig nem született konszenzus abban a tekintetben, hogy a dalmát magánhangzórendszere a kései latin nyugati vagyis szimmetrikus, vagy a keleti, azaz aszimmetrikus típusába tartozik-e. A bevezetésből nem derül ki, hogy a szerző munkájában bizonyítékot kíván-e mutatni egyik vagy másik elmélet mellett. Az igazság felkutatását nehezíti a rendelkezésre álló nyelvi anyag csekély mennyisége, valamint az egymásnak ellentmondó szakirodalmi állítások. A szerző a zárt szótagbeli *ō* és *ū* hangokkal kezdi elemzését, és több példát is talál a fúzióra, s ezzel a tipológiai mérleg a szimmetrikus fejlődés irányába dől. Következő lépésként arra kell választ találnia, hogy a szóban forgó fúzió későbbi, másodlagos fejlemény-e, ahogyan azt LOPORCARO (2011) feltételezi. A szakirodalmi ellentmondások között egy adatbázis segítségével lehet a megoldás. A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában tisztán kimutathatók a fonetikai-fonológiai változások is, még hozzá területi arányokkal együtt. Az arányszámok kronológiai szemléltetése jól mutatja, hogy a dalmát nyelv a nyugati típusú, vagyis a szimmetrikus rendszer felé közelített, mely a szerző szerint a 7. századra ki is alakulhatott, bár ebből a korszakból már csak elvétve állnak rendelkezésre adatok. Mindezeket az adatokat összehasonlítja még két észak-itáliai tartomány: Venetia et Histria és Transpadana megegyező jegyeivel. A szerző a szótagszerkezetet is vizsgálat alá vonta, hogy ezzel még inkább rációfoljon LOPORCARO (2011) állításaira. 20. századi szakirodalmi források és az adatbázis segítségével azt is bebizonyítja, hogy az *o* – *u* fúzió nem másodlagos fejlemény a dalmát nyelvben, hanem kezdetektől jelen volt, melyet igazolandó a számarányokat összesítve táblázatokban is láthatjuk.

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy a dalmát magánhangzórendszer tipológiai kérdése lezárult, és végső soron a nyugati szimmetrikus típusba tartozik.

A dalmát nyelvtől a ma is élő új-zélandi angol felé hajózunk, ahol a fonológiai változás szociolingvisztikai megfigyelésekre is módot ad. SAJTÓS ERIKA a nyelv fonémáinak változásán keresztül a lakosság identitásának alakulásába is bepillantást enged (363–388). Az új-zélandi angol egy meglehetősen fiatal nyelvváltozat. A szerző négy fonémát vizsgált a nyelvi változás tükrében, s a kiejtésbeli változásokat párhuzamba hozza azok társadalmi megítélésével. Korábbi tanulmányok és állítások arra engednek következtetni, hogy a nyelvváltozat kialakulásának korai időszakában végbement változások negatív megítélés alá esnek, hiszen abban az időben az anyaországból hozott nyelv és kiejtés volt a követendő példa, az etalon, a helyes változat. Az elmúlt több mint 100 évben ugyanakkor az új-zélandi identitás is kialakult a lakosságban, függetlenedett az anyaországtól (Nagy-Britanniától), s így a későbbi szakaszokban lezajlott nyelvi változások már nem eredményeznek negatív vélekedést. A szerző kísérletes módszerrel, 10 anyanyelvi adatközlő segítségével bebizonyítja, hogy az éppen elfogadott norma nem befolyásolja a már korábban valamilyen megítélés alá esett változatok értékét, valamint azt is, hogy a formális és az informális regiszterekben szereplő vizsgált fonémák kiejtése különbséget mutat. Eszerint a formálisabb regiszterek (felolvasott szöveg, szólista) esetében az adatközlők a negatívan értékelt PRICE és MOUTH kulcsszavakkal jelölt fonémákat a brithoz közel álló, eredeti kiejtéssel produkálták, míg ugyanezekben a regiszterekben a korban később keletkezett változásokat „elszenvedő” fonémák (FLEECE és KIT) már új kiejtésük szerint szerepeltek, vagyis használatukhoz nem kötődik negatív érzelmi töltet. A szerző a kísérlet körülményeit, anyagát és módszereit rendkívüli részletességgel írja le.

Az új-zélandi angolban napjainkban is tetten érhető fonetikai-fonológiai változások átvezetnek minket a mindennapokban érzékelhető nyelvi változások terepére, újra a magyar nyelvvel a fókuszban.

DÉR CSILLA ILONA tanulmányában (59–74) pragmatikai-tipológiai vizsgálat alá vette a *hogy azt mondja, azt mondja, hogy aszongya, aszongya* kifejezéseket, melyhez több korpuszt is felhasznált (Történeti Magánéleti Korpusz, Magyar Történeti Szövegtár, Magyar Nemzeti Szövegtár 2.). A téma valóban alulkutatott, holott ezek a kifejezések ma is nagyon gyakori szereplői mondanivalóinknak. A szerző tanulmányában arra volt kíváncsi, hogy az egyes változatok mennyire pragmatikalizálódtak és mennyire függetlenedtek szintaktikailag is, valamint hogy tipológiailag mely idézési forma kifejezőeszközeiként jelennek meg. A szövegvizsgálatok eredményeinek ismertetése igen részletes és számos számadatot, arányosságot tartalmaz. A különböző korpuszok adatai között típusváltás folyamata is megfigyelhető: az *aszongya* használata korábban az egyenes idézésben volt jellemzőbb, míg manapság a függő idézésben is használatos. A vizsgálat valódi fókuszát képező *hogy aszongya* kapta az aranyérmet a pragmatikalizáltsági rátán. Ez az alak az újmagyar kor elejétől kezdve már szinte egyenes idézésnél fordul elő, de gyakran közléssége kíséretében, hiszen egyes szám harmadik személyre utaló formája konzerválódott, így a valódi számra és személyre való utalás más elemre marad a mondatban. A szerző a korpuszos vizsgálat eredményeiből a *hogy aszongya* pragmatikalizációs útjára is következtet (függő mellékmondat > független mellékmondat > diskurzusjelölő).

HEGEDŰS ATTILA cikkében (31–40) beszámol azon megfigyeléséről, miszerint napjainkban a neologizmusok nagyobb érdeklődésnek örvendenek a nyelvészeti kutatások

körében, s az archaizmusok mintha háttérbe szorulnának, holott (s a szerző ezt külön kiemeli) a dinamikus szinkroniában a neologizálás és archaizálás folyamata kéz a kézben járnak. Ennek alátámasztására remek módszernek bizonyul LABOV (1975) nyelvi változásokat (itt kimondottan új elem bekerülésére irányuló folyamatokat) bemutató lépéseinek alapul vétele, melyet a szerző visszafelé alkalmazva mutatja be, hogy *legény* szavunk miként kopik ki a nyelvhasználatból. Ebből az is kiderül, hogy egy adott elem a változás 7 lépcsőfokából egyszerre többön is megjelenhet. Ez bármely más nyelvi változás esetében fennálló tulajdonság, s ezen fázisok bemutatása jól tükrözi az archaizálódással kapcsolatban a jelenséget. A cikk egyébként remek gyorstalpalót nyújt azon olvasók számára is, akik (már) nem igazán jártasak az archaizmusok, neologizmusok, archaizálódás, neologizálódás világában, jól összefoglalja és definiálja a téma megértéséhez elengedhetetlen terminusokat.

HUSZTHY BÁLINT cikkében (307–332) amellet érvel, hogy nemcsak a beszéd van hatással az írásunkra, hanem fordítva is, az írás is képes változásokat előidézni a beszédben. A témában már nem egy tanulmány született, és úgy tűnik, hogy két különböző szemléletű csoport áll egymással szemben a vitákban: az egyik szerint az írás egyáltalán nem hat a kiejtésre (még az ábécé megváltoztatása sem), a másik csoport felei viszont példák-
kal is tudják illusztrálni ennek ellenkezőjét. A szerző maga is hoz példát az olaszból és a magyarból is arra, amikor az íráskép hatással volt a kiejtésre, és mindkét esetben fontos szerepet játszott a sztenderdizáció. A román nyelv érdekességei a 3. alfejezetben kerülnek sorra, ugyanis a 19–20. század fordulóján a románban ábécéváltás történt cirillről latinra, s a szerző saját megfigyeléseit, melyekben az írás változásai hatottak a kiejtésre, kérdőíves vizsgálattal támasztotta alá, aminek eredményei támogatták elméletét. A cikk könnyedebb hangvételű, bevallottan is ismeretterjesztő jelleget öltött, hiszen nem csak nyelvészeknek készült. A téma mindennapisága miatt valóban sokak számára érdekes adatokkal szolgál.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ a diakroniát a mai nyelvállapotban vizsgálja cikkében (181–210), mely számos nehezítő tényezőt is jelent. Ilyen esetekben a kutató nem tudhatja, mit tartogat a jövő, csak sejtései lehetnek a majdani eredményeket illetően, melyek vagy valóban megvalósulnak, vagy a nyelvi változás megtréfál minket, és egészen más utakat jár be a vizsgált alak. A szerző a *-ható/-hető* képzős folyamatos melléknévi igenévi alakokat vizsgálta tagadás esetén. A viselkedésükben tapasztalt furcsaságra nem ő maga figyelt fel, hanem KEMÉNY GÁBOR és TÖRÖK GÁBOR nagyjából 40 évvel ezelőtt. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ célja felderíteni a vélt változás létezését korpuszvizsgálattal, és amennyiben a számok is alátámasztják a változást, annak okainak feltárása. A cikk valamelyest összefügg GUGÁN KATALIN témájával az igeekötös ige szórendjét illetően, amiről a következő bekezdésben szöveges részletesebben. A jövőre vonatkozó becsléseket az ábrák úgynevezett trendvonalaival szemlélteti a szerző. A Magyar Történeti Szöveggyár, az Országgyűlési Napló és az Arcanum adatbázisait használja. A szerző a korpuszanyag alapján egyértelműen a folyamatban lévő változások mellett teszi le a voksát, annak pedig kiváltó tényezőjét feltárandó, analógiás változásokat vesz górcső alá, melyek részben vagy teljesen hozzájárulhattak az egyenes szórend terjedéséhez tagadáskor a fordított sorrend rovására. Egyetlenegy kiváltó okot természetesen a változásnak ebben a fázisában még nem lehet megjelölni, a változás további fázisaira is az ábrák trendvonalaiából következtethetünk.

GUGÁN KATALIN cikkében (129–154) a megszakított (*meg nem bocsátja*) és a fordított (*nem bocsátja meg*) tagadószerkezetek előfordulási arányait vizsgálja, pontosabban

a mondatok mögött rejlő személyek motivációit a kevésbé használt forma alkalmazására. A két típus közötti kapcsolat egészen a 19. századig stabil volt, de egyértelműen a megszokott szórend többségi használatával. Ezt a stabilitást borította fel egy 19. századi változás, hogy a 20. században újra stabilitást hozzon, immáron a fordított szórend javára. GUGÁN szerint a 19. században bekövetkezett változás a Jespersen-ciklus egy speciális esete. A szerző amellet érvel, hogy a tagadás típusának megválasztása mögött nemcsak az egyértelműen nyelven belüli tényezők, hanem nyelven kívüli, környezeti és a nyelvhasználóval kapcsolatos tényezők is állnak. Csak egyetérteni tudok a szerzővel abban, hogy a szövegek mögött álló egyén, a személy nyelvjárása, nyelvi környezete és maga a szöveg stílusa is befolyásolhatja a szerkezetek közötti választást, ám ahogy maga GUGÁN KATALIN is kifejti, e tényezők mérése igencsak problematikus. Már csak emiatt is rendkívül érdekes és figyelemfelkeltő a vállalkozása arra nézve, hogy megpróbálja visszafejteni a szövegek mögött rejlő egyének nyelvhasználati motivációit. A szerző kíváncsivá teszi az olvasót azzal, hogy már az elején elárulja, hogy főmondatban és okhatározói mellékmondatban tipikusabb a fordított szórendű tagadás, méghozzá a nyomatékosítás miatt. Ennek magyarázatára egészen a 4. fejezetig várni kell, de meggyőzően támasztja alá elméletét korábbi nemzetközi kutatások eredményeivel. A bibliafordítások vizsgálatából származó eredményeit táblázatok és ábrák összegzik, színek segítik az olvasót a könnyebb értelmezésben. A szerző megállapítja, hogy az általa izoláltan vizsgált tényezők a valóságban parallel jelentkeznek, így munkájában az együttes hatásukra is részletesen kitér. Tipológiai szempontból is fontos megállapítás az, hogy érdemes lenne összevetni a tagadó mondatokat a neutrális mondatokkal a fordított szórend kérdése miatt, ugyanis hatással lehet egyik a másikra.

A nyelvi változások mögött megbújó okok és motivációk egy másik jellegzetes példája, amikor más nyelvek hatására indul el egy változás a nyelvben. A kötet két cikket is tartalmaz, melyben felmerül a külső nyelvi befolyás.

FEJES LÁSZLÓ a *-ka* és a *-cska* képzőket vizsgálta a Történeti Magánéleti Korpusz segítségével (97–128), s saját bevallása alapján ezen cikk esetében nem egy úttörő kutatásról olvashatunk, inkább az említett elemek előfordulásának és funkciójának feltérképezését tűzte ki célul a szerző. Az adatok vizsgálatának eredményét két kérdés köré fonja: a kicsinyítő képzők megjelenésében és használatában kimutatható-e szláv hatás; valamint miben különbözik a 16–18. században alkalmazott kicsinyítés a mai nyelvben tapasztaltaktól. A szerző számos példán keresztül mutatja be a több száz évvel ezelőtti kicsinyítő képzővel ellátott alakok jellemzőit, a cikk felépítését tekintve szófaji kategóriákra osztva. A szerző az érdekességekre, kivételes példákra is felhívja a figyelmet, valamint külön hangsúlyt fektet azokra az alakokra, ahol a *-ka* előtt álló morféma önállóan nem használatos. Ezek esetében a szóvégi *-ka* alakilag azonos a kicsinyítő képzővel, és szemantikailag ugyancsak hordoznak valamiféle kicsinyítés utaló elemet, viszont nem szegmentálhatóságuk miatt ezek az alakok nem tekinthetők kicsinyítő képzős formáknak. Ezekkel kapcsolatban az elemzési problémákra is kitér, s javaslata szerint a legideálisabb a konstrukciós elemzés lehet. Ahogy a szerző is megemlítette, vizsgálata nem terjed ki a korpuszban található minden egyes *-ka* és *-cska* morfémát tartalmazó elemre, inkább egy merítésről van szó, mely kalandozás ezen az egyébként kisebb, de annál izgalmasabb területen. A történeti változással kapcsolatban a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kicsinyítés a mai nyelvben nem változott meg gyökeresen a néhány száz évvel ezelőtti gyakorlathoz képest.

BALÓ A. MÁRTON és ZUZANA BODNÁROVÁ a 19. századi magyarországi romani nyelv grammatikai nemi rendszerét vizsgálja (273–306). Az általuk használt 19. századi forrásokból jól látszik, hogy a romaniban eredetileg létező, hímnemet és nőnemet megkülönböztető rendszer két generáció alatt lényegében eltűnt a nyelvből. Az ezek mögött megbújó okokra kíváncsiak a szerzők, s már a bekezdésben elárulják, hogy az okokat a nyelvtani nemmel nem rendelkező domináns nyelvi közeg (vagyis a magyar) jelenlétében kell keresni, de arra is rámutatnak, hogy különbség mutatkozik a városi és a vidéki romani kisebbségi nyelvhasználat nemi rendszere között. A megfigyelés beleillik a tipológia eddigi megállapításaiba, ti. areális hatásra teljes nemi rendszerek képesek leépülni és eltűnni (fordítottja, vagyis az areális kontaktus miatti kialakulás kevésbé gyakori). A szerzők az okok feltárására más romani változatokat is megvizsgáltak, ahol szintén eltűnt a grammatikai nem. Az ipolysági romani változatot csak 19. századi források dokumentálják. A szerzők egy 1850-ből származó imakönyvet és egy szótárt használtak fel, melyek Balogh Jancsi nevéhez köthetők, s akit úgy tartottak számon, mint „az utolsó mohikán... aki a hamisítatlan cigánynyelvet tudta” (Napi hírek 1913. 08. 23: 8). További forrásként szolgált 5 db levél, melyet az említett Balogh Jancsi lánya és legfiatalabb testvére írtak, s melyek az imakönyvhöz és szótárhoz képest 40 évvel később keletkeztek. A levelekből eltűnik a nyelvtani nem és az egyeztetés, és a hímnemű alakok terjednek el a nyelvhasználatban. Ezáltal maga a főnév- és melléknév-ragozási rendszer is sokat egyszerűsödött. Az adatok arra engednek következtetni, hogy az ipolysági romani a városi környezet miatt esett át ilyen gyorsan ezen a változáson, mert más, vidéken használt romani változatok, melyek szintén ki vannak téve a domináns nyelvnek, még megőrizték a nyelvtani nem kategóriáját.

Jelen ismertetés készültekor már tudvalevővé vált, hogy az eddigi hármas felosztású Nyelvelmélet és ... konferenciasorozat új köntösben, Nyelvelmélet és nyelvelírás címen folytatja útját, egyesítve az eddigi témákat: a diakroniát, a dialektológiát és a kontaktológiát. Az utolsó Nyelvelmélet és diakronia kötet méltó lezárása az elmúlt korszaknak. Színvonalas tanulmányaival ismét maradandót alkotott. A szelleme persze tovább él egy új néven futó, de céljait tekintve megegyező konferenciasorozatban, melyet azt gondolom, hogy mindannyian nagy érdeklődéssel várunk.

Hivatkozott irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- D. BARTHA KATALIN 1970. A labialis–illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárárásában. *Magyar Nyelv* 66: 300–312, 429–443.
- HIRSCH, ARON 2016. A compositional semantics for wh-ever free relatives. *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 20: 341–358.
- LABOV, WILLIAM 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: SZÉPE GYÖRGY szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, Budapest.
- LOPORCARO, MICHELE 2011. Syllable, Segment and Prosody. In: MARTIN MAIDEN et al. eds., *The Cambridge History of the Romance languages: Volume 1, Structures*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MATRAS, YARON 2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RAWLINS, KYLE 2013. (Un)conditionals. *Natural Language Semantics* 21: 111–178.

WILLETT, THOMAS 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.

SZABÓ DITTA
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Dudás Előd, Nemeski kincs Magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben

ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2024. 306 oldal

Alig jelent meg GREGOR FERENC nagy összefoglaló munkája a szlovák nyelv magyar jövevényszavairól (2023; ismertetését I. TÖLGYESI 2024), DUDÁS ELŐD művével máris kezünkbe vehetjük egy újabb szomszédos szláv nyelvre gyakorolt magyar nyelvi hatás átfogó feldolgozását. Ezúttal egy immár csak történetileg ismert kis szláv regionális irodalmi nyelvről van szó, a muravidéki szlovénról, amelyet a szlavisztikai szakirodalomban ALEKSANDR DMITRIEVIČ DULIČENKO (1981) nyomán az ún. szláv irodalmi mikronyelvek perifériális csoportjába sorolnak (a szláv mikronyelvekről bővebben, szövegmintákkal I. DULIČENKO 2003–2004). Ezek a perifériális irodalmi nyelvek az ún. szigetnyelvekkel szemben (amilyen pl. a bács-szerémi ruszin) a standard nyelvváltozat alapjául szolgáló nyelvjárásokkal földrajzilag összefüggő dialektusokon alapulnak, csak a központtól távol, esetleg évszázadokon át más állami keretek közt fejlődtek, és más nyelvek környezetében más kontaktushatásoknak voltak kitéve, mint az egészen más körülmények között konszolidálódott standard, esetünkben a szlovén irodalmi nyelv. Sorsa sok hasonlóságot mutat a kárpáti ruszinnal, amelynek irodalmi formája szintén az egykori Magyar Királyság területén beszélt ukrán nyelvjárások alapján fejlődött ki, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy a kárpáti ruszint nem rögtön az első világháború után szorította ki a használatból az ukrán központi standard, hanem a két világháború közötti Csehszlovákiában és az 1939–1944 közötti magyar közigazgatás alatt fenn tudott maradni, és ennek köszönhetően legalább Szlovákiában átmenthető volt a jelenkorra (vö. ZOLTÁN 2001; a legújabb áttekintés: NOMACHI 2024).

A nyelv elnevezése az idők során változott. Valamikor a magyarban a szlovén nyelvet általában is *tót*-nak, beszélőit pedig *tótok*-nak hívták. Ennek legkorábbi és egyben legmulatságosabb előfordulása a Kazinczy-kódexben található: „erről ira zent pal apatales: az *korontál totoknak*” (KazK. 186), „Mert zenth pal iria az *korontal totoknak*” (KazK. 194), vagyis a kódexnek a földrajzban nem túlzottan járatos fordítója abban a tévhitben élt, hogy Pál apostol nem a számára nyilván ismeretlen *Korinthosz* városában élő keresztyénekhez, a „korinthusbeliekhez”, hanem a szomszédságból ismert *karintiai* szlovénekhez intézte leveleit (vö. BENKŐ 1998: 74; KISS 2018: 397). Ennek megfelelően a történelmi Magyarországon élő szlovének településterületét korábban magyarul *Tótság*-nak nevezték, ezt rögzítette még a népszerű, több kiadást megért 19. század eleji földrajzi atlasz megfelelő térképe is: „Bezirk der Wenden *Tótság* genannt” (KORABINSKY 1804: XXIV). Később német hatásra a magyarban is használták a *vend* elnevezést a hazai szlovénekre és nyelvekre, illetve a *Vendvidék* tájnevet lakóhelyükre, nálunk azonban ehhez az elnevezéshez

olyan politikai törekvések is járultak, amelyek e népcsoportnak a szlovénséghez való tartozását megkérdőjelezték (vö. ANGYAL 1972). Ami a szlovén *Prekmurje* (tkp. 'Murántúl') tájnevet illeti, az természetesen a ljubljanai nézőpontot képviseli éppúgy, ahogy *Kárpátalja* is Kijevből (vagy 1944-ben még inkább Moszkvából) nézve lett hivatalosan *Kárpátontúli terület* (*Закарпатская/Закарпатська область*, illetve a közbeszédben röviden *Закарпатье/Закарпаття*). A szerző által használt *Muravidék* tájnév, *muravidéki szlovén* nép- és nyelvnév a nézőpont szempontjából semleges, így tudományos munkában helyes választásnak tekinthető.

DUDÁS ELŐD mind a szlovén, mind a horvát filológia elismert kutatója. Nemrég jelent meg kroatisztikai tanulmányainak horvát nyelvű gyűjteményes kötete (DUDÁS 2023). Most ismertetett művének alapját a szerző 2015-ben *summa cum laude* minősítéssel megvédett doktori (PhD) disszertációja képezi (DUDÁS 2014), amely már a védelem idején is kiadásra alkalmas kézirat lett volna. A szerző egyéb kutatásai mellett azonban ezt a területet is tovább művelte, ennek eredményeképpen egyrészt két új fejezettel bővítette a művet, másrészt naprakészen tartotta a szakirodalmi hivatkozásokat, így például beledolgozta GREGOR FERENC (2023) említett posztumusz könyvének adatait is, hiszen számos magyar szó több szomszédos nyelvbe is átkerült párhuzamosan.

A könyv két nagy részből áll. A mű gerincét a Szótár képezi, ezt bevezető és elemző fejezetek előzik meg. A Bevezetés (9–30) a szláv–magyar és a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok tág kontextusából kiindulva tekinti át a szláv nyelvekbe átkerült magyar jövevényszavak kutatását, majd tér ki a muravidéki szlovénben meghonosodott magyar eredetű szavak kutatástörténetére. A Magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok (31–69) címet viselő következő fejezet foglalkozik a magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok történeti hátterével, itt kapunk rövid áttekintést a muravidéki szlovén irodalmi nyelv történetéről, továbbá a felhasznált forrásművekről és szerzőikről.

Ami a Muravidék történetének korai időszakára vonatkozó ismereteket illeti, ezen a téren sok vita van még ma is, fontos azonban, hogy a feltételezéseket ne tévesszük össze a tényekkel. Így például nem állja meg a helyét, hogy egy a mai Zalavár helyén állt egykori szláv várat „a szláv forrásokban *Blatъnъ gradъ* néven említenek” (32); ez csupán hipotézis, amelyet a magyar *Balaton* név etimológizálásához sem kell feltétlenül figyelembe venni, mivel a szláv **Blatъnъ* önmagában is lehetett helynév; ténylegesen a szláv forrásokban csak az ebből a helynévből képzett **blatъnъskъjъ* melléknév van dokumentálva Kocel fejedelem címében (*knjaz' blaten'skyj* 'blateni herceg/fejedelem', vö. ZOLTÁN 2015: 39–40). Természetesen hívhatja a szlovén szakirodalom *Blatenski Kostel*-nek Keszthelyt vagy *Blatograd*-nak Zalavárt, de magyar közönségnek szánt szakmunkában helyes lenne megemlíteni, hogy ezek a szlovén nemzeti romantika korában vagy annak szellemében rekonstruált nevek, az egykori forrásokban ugyanis csak a német *Mosaburg* (*Mosapurc*) és az ebből fordított latin *urbs Paludarum* 'mocsárvár' helynév fordul elő (vö. SZÓKE 2019: 295–303). Itt jegyzem meg, hogy hibásan hivatkozik a szerző KNEI ZSA ISTVÁN tekintélyére ugyanitt, amikor azt hangsúlyozza, hogy „a pannóniai nyelvi örökség fontos szerepet játszott a muravidéki szlovén nyelv fejlődésében”. E tétel alátámasztására azt olvassuk, hogy „a Zalavár környéki pannon szlávokat Kniezsa István (1952) a szlovének elődeinek tartotta”. KNEI ZSA természetesen nem A magyar helyesírás története című munkájának első kiadásában (nálunk: KNEI ZSA 1952a) beszél erről (ahogy azt a könyv bibliográfiájában a hivatkozás feloldása sugallja), hanem egy tíz évvel korábbi munkájá-

ban, amelyet viszont hiába keresünk a bibliográfiában. KNEIENZA (1942: 34–35) itt viszont csak annyit mond, hogy a „szlovénlakta terület egy részén (Krajna keleti részén, valamint Zala és Somogy megyék területén) a IX. században egy szlovén fejedelemség alakult Pribina, majd fia Kocel fennhatósága alatt, ez azonban hűbéri viszonyban volt a német birodalommal. Valószínűleg a honfoglalás vetett neki véget.” Csak az államalakulatról van tehát szó, nem pedig nyelvi – még kevésbé irodalmi nyelvi – kontinuitásról. Van ugyan KNEIENZA ISTVÁNNAK 1952-ből a témába jobban illeszkedő közleménye is, itt viszont mást olvasunk: „Nézetem szerint tehát a Dunántúl szláv lakosságának délszláv jellegéhez nem férhet kétség. [...] Arra a kérdésre azonban, hogy ez a délszláv jellegű szlávosság közelebről hova tartozott, vajjon [sic!] szlovén, kaj-horvát, vagy sto-nyelvjárású szerb jellegű volt-e, helyneveink alapján eldönteni nem lehet” (KNEIENZA 1952b: 390). A szerző véleményem szerint ingoványos területre téved akkor is, amikor MARKO JESENŠEK (2010) nyomán Cirill és Metód 9. századi pannóniai tartózkodásától számítja a muravidéki szlovén irodalmi nyelv történetét, miközben annak emlékei a 16. századnál nem korábbiak (39–41), és így nem is mutatnak semmiféle folytonosságot az egyébként is glagolita betűs óegyházi szláv hagyománnyal.

A paleoszlavisztikába való – talán nem is feltétlenül szükséges – kitekintéssel szemben a szerző rendkívül alapos és hiteles képet rajzol a muravidéki szlovén irodalmi nyelv tényleges történetéről a 16. századi kéziratos énekeskönyvektől kezdve a 18. század elején megjelenő első nyomtatott könyvön át az irodalmi norma megszilárdulásáig és végül az első világháború végén a területnek a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, a későbbi Jugoszlávia szlovén autonóm egységéhez csatolásával a regionális irodalmi nyelv feladásáig. A központi szlovén standard térhódítása az oktatás, a hivatalos ügyintézés révén a két világháború között gyorsan végbement, egyedül az evangélikus egyház ragaszkodott saját belső használatában és sajtójában a megszokott „vendszlovén” irodalmi nyelvhez (49–50; az evangélikus utóvédharcról I. RÁGYANSZKI 2018). A nyelvemlékek időrendi sorrendben történő ismertetése mellett életrajzi vázlatokat is kap az olvasó az ismert szerzőkről, ami képzettségük, nyelvjárási kötődésük révén műveik nyelvi jellegzetességeire nézve is gyakran rendkívül informatív.

A következő, A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai címet viselő fejezet (71–104) már a feldolgozott anyag különböző szempontú elemzését tartalmazza. Az átvételek korának meghatározása az írásos rögzítés viszonylag kései kezdete (16. sz.) miatt nem mindig lehetséges, hiszen a szóbeli érintkezés a vegyes lakosságú területen jóval korábban megindult, tehát az irodalmi nyelv kezdeteikor a nyelvjáráások már számos jóval korábban elsajátított magyar jövevényszót használtak. A legkorábbi nyelvemlék, a kéziratos Martyánczi énekeskönyv 16. századi részében már 55 magyar eredetű szó fordul elő, többek között ezek: *alduvati* ’áldoz’, *batriviti* ’bátorít, vigasztal’, *batrivno* ’bátran’, *batrivitel* ’bátorító, vigasztaló’, *beteg* ’betegség’, *betezen* ’beteg’, *cifrani* ’díszes, cifra’, *časar* ’császár’, *dičiti* ’dicsér’, *dika* ’dicséret’, *filejr* ’fillér’, *gingavi* ’gyenge’, *gingavost* ’gyengesség’, *hasniti* ’használ’, *hasnovit* ’hasznos’, *jalnost* ’álnokság’, *jezero* ’ezer’, *kejp* ’kép’, *kinč* ’kincs’, *lendjelski* ’lengyel’, *mentuvati* ’ment’, *nemeški* ’nemes’, *oroslanj* ’oroszlán’, *orsag* ’ország’, *orsaciki* ’országos’, *pelda* ’példa’, *piac* ’piac’, *tanač* ’tanács’, *vadliviati* ’vall’, *vadluvanje* ’megvallás, vallomás’, *vajda* ’vajda’, *zbanuvati* ’megbánt’. Néhány szó esetében magyar hangtani régiségek megőrzése (*džündž* ’gyöngy’, *foťif* ~ *foťiv* ’fattyú’) utal a jóval korábbi átvételre. Téves azonban a szerzőnek az az állítása, hogy az „/i/ > /e/” nyíltabbá válás előtti állapotot őrizte meg a *djingavi/gingavi/*

ginglavi 'gyenge' jövevénytű" (76), mivel a magyarban a *gyenge* szónak nincs a régiségben sem *-i-s* változata; a legújabb kutatások alapján ma már az a nézet sem tartható, hogy a magyarban a *gyenge* szó *g-s* változatai lennének az elsődlegesek (vö. JUHÁSZ 2024).

A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar tükörszavai című fejezet (105–111) nemcsak a disszertációhoz képest új, hanem ez az első rendszerezése a tükörszóképzés területén érvényesült magyar hatásnak ebben nyelvben; ráadásul a szerző nem valamely létező osztályozást vett át, hanem saját rendszerezést alakított ki a tükörszók szóképzési tulajdonságai alapján. Így felosztása szerint vannak 1. egytagú tükörszók, amelyek lehetnek képzettek (*hišstvo* ~ *hižtvo* 'házasság', vö. *hiža* 'ház') vagy összetettek (*robsluga* 'rabszolga' – miközben persze a magyarban mind a *rab*, mind a *szolga* szláv jövevénytű), 2. többtagú (szintagmaszerű) tükörszók (*cet riba* 'cethal', *džündžni cvet* 'gyöngyvirág', *dragi džundž* 'drágagyöngy, igazgyöngy'), 3. állandósult szókapcsolatok (*dober stati* 'jótáll', *dati/davati hvalo* 'hálát ad' – miközben a magyar *hálát ad* maga is szláv eredetű, vö. ZOLTÁN 1987) és 4. tükörigék, ahol a magyar és a német igekötős igék hatására a határozószók igekötőszerűen viselkednek (*gori* 'felfelé' + *kričati* 'kiabál' = *gori kričati* 'felkiált', *vküp* 'össze, egybe' + *dati* 'ad' = *vküp dati* 'összead [jegyeseket]'). Érdekes, hogy a közös sors eredményeképpen a tükörszavak esetében is jelentkezik a párhuzam a kárpáti ruszinnal, így például a magyar *anyaszentegyház* a szlovén hitvallási iratokban is [*zvéta Mati Czerkev*, a ruszinok számára készült katekizmusban is *с[вя]тая мату [ц]ерковь* olvasható, míg a latinban és ennek nyomán a legtöbb európai nyelvben az 'anya' jelentésű szó nélkül hangzik a Credo (vö. ZOLTÁN 2022).

Ugyancsak új fejezet a disszertációhoz képest a Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban című (113–116), viszont e kérdést a szerző több tanulmányban korábban már részletesen elemezte (magyar nyelven: DUDÁS 2013). Ennek az anyagnak az újraközlése itt feltétlenül indokolt, mert a magyar minta a muravidéki nyomtatványok írásmódjában meghatározó hatással volt.

A könyv nyelvi anyagát rendszerező és dokumentáló Szótár (117–273) több mint hatszáz magyar jövevénytű történeti-etimológiai feldolgozását tartalmazza. Az anyaggyűjtés mintegy húsz szerző ötven művére terjedt ki. A címszó a mai szlovén helyesírás szerinti alakban szerepel, vagyis például a könyv címében (*Nemeski kincs*) korabeli muravidéki magyaros helyesírással szereplő szavakat a szótárban a *nemeški* és a *kinč* címszavak alatt találjuk. A szavak jelentését modern szlovén irodalmi nyelven és magyarul is közli a szótár, majd a különböző etimológiai, nyelvjárási és nyelvtörténeti szótárak adatai következnek, amelyekben az adott szó előfordul. A nyelvtörténeti adatok ideális esetben a legkorábbi, a legkésőbbi és egy közbeeső előfordulást dokumentálnak, mindig eredeti helyesírással. A magyar szavak etimológizálásánál modern etimológiai szótárainkra támaszkodik, szükség esetén visszanyúlva KNEIŽA ISTVÁN és HADROVICS LÁSZLÓ munkáihoz is. Kutatási módszereit tekintve DUDÁS ELŐD a hazai szlavisztika legjobb hagyományait követi: szigorúan tényekre alapuló etimológiákat közöl, így eleve elkerüli a „ki vette kítől” szomszéd nációk (és nacionalizmusok) esetében oly gyakran késhegyre menő vitákat kiváltó csapdákat. A szerző egyben precíz filológus is, könyve jól szerkesztett, világosan tagolt, a szócikkek logikus sémákba rendezettek, ami nagyban megkönnyíti az olvasó dolgát.

A könyvet magyar (Összefoglalás, 275–277) és szlovén (Povzetek, 279) nyelvű résumé és bőséges Bibliográfia (283–304) zárja. A Bibliográfiában akadnak ugyan részben fentebb már jelzett hiányosságok, amelyek a könyv nem professzionális kiadónál való

megjelenésével, „házilagos kivitelezésével” magyarázhatók, de a szakértő olvasók számára ezek szerencsére nem jelentenek megoldhatatlan rejtélyeket. Kritikai észrevételeink egyébként önbírálatnak is tekinthetők annyiban, hogy a könyv egyik szakmai lektoraként lett volna módunk felhívni ezekre a szerző figyelmét már korábban is.

A muravidéki szlovén irodalmi nyelv története lezárult. Ez a kis területen használt regionális irodalmi nyelv fennmaradt nyelvelmékeinek köszönhetően az egykor intenzív magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok tanúja, s így nemcsak a szlovén, hanem a magyar nyelvtudomány érdeklődésére is számot tarthat. Örvendetes, hogy akadt értő hazai kutatója ennek a gyakorlati használatból immár teljesen kiszorult nyelvnek, aki sok évi munkával feszínre hozta és elének tárta azt a magyar nyelvi hozzájárulást, amely a szlovén dialektológiai jellegzetességeken túl ennek a nyelvnek a sajátos karakterét adta.

Hivatkozott irodalom

- ANGYAL ENDRE 1972. *A vend kérdés*. In: LOVÁSZ GYÖRGY szerk., *Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 269–271.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DUDÁS ELŐD 2013. Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban. *Magyar Nyelvőr* 137: 110–115.
- DUDÁS ELŐD 2015. *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. Doktori disszertáció [Kézirat]. Budapest. <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=14611> (2024. 08. 31.)
- DUDÁS, ELŐD 2023. *Od povijesti jezika do jezične politike*. ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék, Budapest.
- DULIČENKO, ALEKSANDR DMITRIJEVIČ [ДУЛИЧЕНКО, А. Д.] 1981. *Славянские литературные микроязыки. Вопросы формирования и развития*, Валгус, Таллин.
- DULIČENKO, ALEKSANDR DMITRIJEVIČ [ДУЛИЧЕНКО, А. Д.] 2003–2004. *Славянские литературные микроязыки. Образцы текстов 1–2*. Издательство Тартуского университета, Тарту.
- GREGOR FERENC 2023. *A szlovák nyelv magyar elemei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- JESENŠEK, MARKO 2010. *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén nyelv történetéből*. Balassi Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ GABRIELLA 2024. *Gyenge*. *Magyar Nyelv* 120: 189–197. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.2.189>
- KazK. = *Kazinczy-kódex. 1526–1541*. A nyelvelmék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS ZSUZSA. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. (Régi Magyar Kódexek 28.)
- KISS JENŐ 2018. A magyar nyelvközösség történetéről. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 379–415.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. A szlávok őstörténete. In: SZEKFŰ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Franklin, Budapest. 7–40.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952a. *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952b. A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 2: 373–379.
- KORABINSKY, JOHANN MATTHIAS [1804]. *Atlas Regni Hungariae Portatilis. Neue und vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX. Tafeln im Taschenformat*. [J...ph Landes, Buchhändler, Preßburg]. <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb00040656> (2024. 08. 30.)

- NOMACHI, MOTOKI 2024. The Slavic Literary Micro-Languages. In: ŠIPKA, DANKO – BROWNE, WAYLES eds., *The Cambridge Handbook of Slavic Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass. 641–656. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108973021.031>
- RÁGYANSZKI GYÖRGY 2018. *A Dűsevní Liszt (1922–1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása*. In: ISTVÁN ANNA szerk., *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben. Tanulmánykötet*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 117–128.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 2019. *A Karoling-kor Pannóniában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Budapest. (Mosaburg/Zalavár I.)
- TÖLGYESI TAMÁS 2024. [Ismertetés erről:] GREGOR 2023. *Magyar Nyelv* 120: 367–373.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1987. *A hálát ad kifejezés eredetéről*. In: GREGOR FERENC – NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk., *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 427–437.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2001. *A szláv mikronyelvek helyzete és fennmaradási esélyei. Kisebbségkutatás* 10: 534–537.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. *Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 35–44.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2022. *Magyar mintájú tükörszavak a ruszinban (Kutka János katekizmusa alapján)*. – In: LYAVINECZ-UGRIN MARIANNA et al. szerk., *Studia in memoriam Stephani Udvari / Статї на честь 70-лїтя Іштвана Удварїя*. Hodinka Antal Ruszin Értelmiségi Egyesület, Budapest. 108–114.

ZOLTÁN ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Balázi József Attila

(1954–2024)*

Kedves Attila! E végső órán megrendülve búcsúzunk Tőled. Hirtelen haláloed még azokat is megdöbbsentette, akik csak futólag ismertek. Memento mori! Haláloed váratlan-sága mindannyiunkat figyelmeztet!

Az 1980-as évek elején az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke hallgatójaként ismertünk meg: tanítványunk voltál, majd kollégánk és barátunk lettél. Az utóbbi években megfeszítve, éjszakába nyúlóan, napi 10–12 órát dolgoztál. Úgy dolgoztál, mint aki nagyon siet, mert e földi létben már nincs sok ideje hátra. Pedig hosszú, munkás éveket kértél-reméltél magadnak. „Sok feladat vár még rám” – mondogattad gyakran. „S aztán – tetted hozzá – úgy a 90-es éveimben, már csak pihenni, szemlélődni és

* Elhangzott Balázi József Attila temetésén, 2024. február 7-én, a váci alsóvárosi temetőben.

utazgatni szeretnék.” Nem így történt! Szellemi és fizikai erőd teljében ragadott el a halál. Ám megadatott Neked a rilkei értelemben vett „önsorsból kinövő saját halál”: elkerülted a lassú léépüléssel, betegségekkel nehezített öregkori szenvedést és a vele járó kiszolgáltatottságot. Megkaptad a könnyű, gyors halál kegyelmét.

Sokáig kerested és nehezen találtad meg a Neked való tevékenységi formákat: azokat a szellemi lehetőségeket, melyekben kényszerek nélkül, szabadon kiteljesedhettél, főnök megszabta külső munkarend nélkül, saját beosztásod, ritmusod, belátásod szerint dolgozhattál. Az egyik ilyen terület a tanítás volt, a másik pedig a független, intézményekhez szorosan nem kötődő tudományos munka. Tanításra – magántanítványaid mellett – elsősorban külszolgálataid idején: orosz egyetemeken, majd Kínában és Dél-Koreában – lektorként dolgozva – nyílt lehetőség. Ebben a munkakörben tanítványaidal a magyar nyelv és nyelvészet mellett irodalmunkkal és kultúránkkal is kedvedre foglalkozhattál.

Jelentős tudományos munkásságod java pedig a Tinta Könyvkiadóval s vezetőjével, Kiss Gáborral való gyümölcsöző munkakapcsolatodból született: az utóbbi hat-nyolc évben nagy gyűjteményes frazeológiai-lexikográfiai munkáid sora jelent meg a Hasonlat-szótártól (2017) a Szólásbúvárlatokon át (2021), a kínai közmondás- és szóláskines párját ritkító, úttörő feldolgozásáig (2022). S emellett hány kisebb vagy szerzőtárssal készített munkát adtál közre, hány könyvet lektoráltál, bevezető tanulmányt, előszót, utószót, jegyzetanyagot készítettél a kiadó különböző kiadványaihoz!

Ehhez a komoly munkához a nyugodt, otthonos szellemi hátteret az Akadémiai Könyvtár biztosította számodra. A könyvtárban naponta munkálkodva mindenkit ismer-tél, a segítőkész könyvtárosokat és az olvasókat egyaránt, mindenkivel váltottál egy-két kedves, baráti szót, s az intenzív munka mellett is jutott idő egy-egy kávé melletti rövid beszélgetésre! Szinte hozzátartoztál a könyvtárhoz, fájó hiányt hagyva magad után. Akár-csak barátaid körében.

A tiszteletedre hadd idézzek most Reményik Sándor Halotti beszéd a hulló leveleknek című verséből! Ezt a verset – tudom – Te is szeretted! A költő – az évezredes európai irodalmi toposzt követve – ősi, színpompás hulló levelekhez hasonlítja a halandó emberiséget:

Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk?
 Bizony bíbor és bronz és arany
 És örökkévaló szent szépség vagyunk.
 Ahogy halódunk, hullunk nesztelen:
 Bizony, e világ dőre, esztelen
 Pompájánál nagyobb pompa vagyunk.
 Nem történhetik velünk semmi sem,
 Mi megronthatná szép, igaz-magunk.
 Míg a fán vagyunk: napban ragyogunk,
 S ha alászállunk, vár a hús avar,
 Testvér-levél testvér-lombot takar,
 Ott is otthon vagyunk. [...]
 Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk?
 Ha végre földanyánk része leszünk,
 Ott is szépek leszünk.
 Ott is otthon leszünk. [...]

Bizony bíbor és bronz és arany
És örökkévaló szent szépség vagyunk.

Kedves Attila! Isten veled! Emléked megőrizzük! Nyugodj békében!

HORVÁTH KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Prószéky Gábor 70 éves*

Nem kis feladat egy életpályát összefoglalva méltatni, hát még ha egy olyan sokoldalú személyiségről van szó, mint Prószéky Gábor, aki az idén lett 70 éves. Beszelnünk kell ugyanis a számítógépes nyelvészet nemzetközileg is elismert kutatójáról, a sikeres üzletemberről, az iskolateremtő professzorral, aki PhD-s diákok generációit nevelte ki, valamint a briliáns előadóról, aki képes a legbonyolultabb tudományos problémákat közérthetően és plasztikusan elmagyarázni, és a sort még folytathatnánk tovább is.

Megtiszteltetésnek tartom a felkérést, hogy méltassam Prószéky Gábor munkásságát, bár természetesen már az elején jeleznem kell elfogultságomat az ünnepelt iránt, hiszen évtizedek óta mindketten számítógépes nyelvészettel foglalkozunk, az utóbbi években pedig elég szoros kötelékben dolgozunk együtt a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontjában (lánykori nevén: MTA Nyelvtudományi Intézet), ahol az egyik helyettese vagyok.

Gábor a budai várnegyedben nőtt fel, ami meghitt terepe volt idilli gyerekkorának. A Piarista Gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, ami az akkori rendszerben enyhén szólva nem jelentett jó ajánlólevelet az egyetemi felvételihez. Miután több alkalommal osztályidegenként elutasításra talált, fizikai munkásként kereste boldogulását, így lett egyebek mellett a Magyar Gördülőcsapágó Műveknél rakodómunkás. Maga is meglepődött, amikor három próbálkozás után végül mégis sikerült tudományos pályára lépni, ugyanis felvételt nyert az ELTE TTK programozó matematikus szakára, ahol 1979-ben diplomát szerzett. Ez azonban nem elégítette ki, és 1981-ben elvégezte a programtervező matematikus szakot is. Időközben megerősödött érdeklődése a nyelvészet iránt, aminek köszönhetően 1982-ben elvégezte az ELTE Bölcsészkarán az általános és alkalmazott nyelvészet szakot is.

Bár ebben az időben már csatlakozott az MTA Nyelvtudományi Intézet legendás 13. szobája holdudvarához, a sors úgy hozta, hogy egyetemi tanulmányai után egy másik MTA-intézetben, a Zenetudományi Intézetben helyezkedett el. Ez persze nem volt véletlen, mert Gábor akkortájt szaxofonon és más fúvós hangszereken játszott (az QWYX együttes tagjaként). Képzettsége és érdeklődése azonban hosszabb távon egyértelműen arra predesztinálta, hogy a számítógépes nyelvészetben mélyedjen el, ahol az ebben az időben megjelenő személyi számítógépekkel óriási távlatok nyíltak a gyakorlati alkalmazá-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. május 14-i ülésén (ELTE BTK, Budapest).

sok irányában. Ráadásul akkortájt rengeteg alapvető kérdés megoldatlan volt, különösen a magyar nyelv számítógépes támogatása terén.

Már pályája kezdetén is gyakorlati és elméleti téren maradandót alkotott. Nevéhez fűződik az ún. Prószéky-kód kidolgozása, amellyel sikerült biztosítani a magyar ábécé ékezetes karaktereinek univerzális megjelenítését abban a hőskorban, amikor a számítógépes billentyűzetek még csak az ékezet nélküli betűket ismerték. Nem sokkal egyetemi tanulmányai végeztével elkezdett dolgozni a Számítógépes nyelvészet című könyvén, amely még mai szemmel nézve is több szempontból kolosszális munka: a világon addig folyó számítógépes nyelvészeti kutatások enciklopédikus ismertetése, természetesen kiegészítve a képet az akkor még gyerekcipőben járó magyar nyelvi fejlesztések áttekintésével. (A könyv keletkezéséről és szakmai kiválóságáról KORNAI ANDRÁS részletesen ír e számban.) Magam csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a rengeteg képletet és ábrát tartalmazó 600 oldalas könyvet Gábor egymaga állította elő a rá jellemző műgonddal az akkor még újdonságnak számító TeX számítógépes szedőprogram segítségével.

1991-ben három tulajdonostársával együtt megalapította a MorphoLogic (mai fogalmak szerint) startup vállalkozást, ami egy több mint 25 éves sikeres üzletemberi pályányát jelentette. A MorphoLogic Kft. számos alapvető számítógépes eszközt fejlesztett ki a magyar nyelvre. Ezek közül néhány, mint például a HUMOR morfológiai rendszeren alapuló Helyes-e? helyesírás-ellenőrző program a legtöbb irodai szövegszerkesztő eszközbe beépült, és a magyaron kívül több szomszédos ország nyelvére is elkészült. Több díjnyertes innovációval (pl. MoBiMouse) a cég régiószerte ismertségre tett szert. A sikeres kisvállalkozás rendszeresen együttműködött magyar nyelvtechnológiai kutatásokat végző egyetemi és akadémiai partnerekkel, hazai és európai finanszírozású projektekben. Üzleti kutatás-fejlesztő tevékenysége mellett Gábor sikeresen vitte tovább akadémiai karrierjét is: 1994-ben PhD fokozatot szerzett, 2005-ben az MTA doktora, 2006-ban pedig habilitált egyetemi tanár lett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai és Bionikai Karán. Az egyetemen egyetemi tanárként, dékánhelyettesként és az MTA-PPKE Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport vezetőjeként PhD-s diákok egész generációját nevelte ki. Tudományos tevékenységéért 2000-ben Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Tudományszervezőként is kiemelkedő érdemeket szerzett itthon és külföldön egyaránt. Utóbbiak közül az ELRA (European Language Resources Association) vezetőségi tagságára lehet különösen büszke, a hazai szervezetek közül pedig a MANYE elnöki tisztét látja el immáron sok éve. 2012-ben megalapította azt a nonprofit közösséget, mely magyar középiskolásoknak a Nemzetközi Nyelvészeti Diákolimpiára való felkészítését és kijuttatását végzi, amit a diákok egyre több olimpiai díja igazol vissza. 2017-ben, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatójaként Kenesei István utódja lett, sokan aggódtunk, hogyan lesz képes mindezen szerteágazó tevékenységeket folytatni. Utólag kiderült, hogy bámulatos munkabírással és figyelemmel képes ellátni feladatait.

Külön kell szólnunk ismeretterjesztő tevékenységéről. Aki csak egyszer is hallotta Gábort előadni, egész biztosan lenyűgözte az a színporkázó könnyedség és elegancia, amellyel a legbonyolultabb kérdéseket is érthetővé tudja varázsolni, legyen szó a gépi fordításról, terminológiakinyerésről vagy akár a mesterséges intelligenciáról.

Magánemberként, kollégaként, barátként is egy derűs, mosolygó személyiség áll előttünk, tele eredeti gondolattal, éles megfigyeléssel, és szinte mindenhez egy-egy színes anekdotával. Nekem napi élményt jelent a társaságát élvezni.

Hetvenedik születésnapján korai az összegzés, mert biztosak lehetünk benne, hogy töretlen lendülettel folytatja sokoldalú pályáját. Ehhez kívánok neki jó erőt, egészséget, kitartást a kütyükkel való küzdelemben, türelmet a pontatlanság, slamposság, esztétikai tökéletlenség elviselésében. Isten éltesen sokáig, Gábor!

VÁRADI TAMÁS
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Szj Enikő 80 éves*

SAJNOVICS 1770-ben így kezdte a Demonstratiót: „Csodálkozok talán a Királyi Tudós Társaság, hogy én, aki egyébként matematikai tudományokkal és főleg csillagászati tanulmányokkal foglalkozom, grammatikai értekezést dolgoztam ki. De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni” (SAJNOVICS 1771/1994: 17). Ennek mintájára én is így kezdeném: Csodálkozok talán a Magyar Nyelvtudományi Társaság, hogy én, aki egyébként grammatikatörténettel foglalkozom, egy jeles finnugrász köszöntésére álltam ki. De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni: itt és most a jeles finnugrász egy másik oldaláról lesz szó.

Hogy Szj Enikő kiváló tudós és kiváló finnugrász, ezt a szakmában köznapi tapasztalatot alkalmanként külön és részletesen is el szokták mondani a kerek évfordulós köszöntéseken vagy a kitüntetései kapcsán. Mivel erről már többször is esett szó, az én megbízatásom Csepregi Mártától most arra szolt, hogy elsősorban a tudománytörténetet laudáljam.

Ennek a megbízatásnak örömmel teszek eleget, hiszen az idők során néhány efféle vállalkozásban részt vehettem Enikővel együtt. Ezek a közös vállalkozások aztán végül egy-egy kötettestesültek abban a páratlan forráskiadó sorozatban, amelyet Szj Enikő megálmodott, megszervezett, kiadott, szerkesztett, írt és jegyzetelt: a Bibliotheca Regulyana sorozatban.

De szóljunk előbb röviden a többiről is!

Ünnepeltünk Sárváron született 1944. augusztus 15-én. A könyvek és az irodalom szeretete, a kultúra megbecsülése magától értetődött abban a családban, ahol az édesapa, Szj Rezső lelkész, író, könyvkiadó formálta lányai gondolkodását. Rövid közoktatásbeli kitérő után – a Budapest XXII. ker. Baross Gábor-telepi, később sokszor és szeretettel emlegetett általános iskolában eltöltött idők után – az ELTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék könyvtárosa, majd oktatója lett. 40 év után e tanszék docenseként vonult nyugdíjba, már ha a *nyugdíjas* és a *Szj Enikő* szavakat lehet egy mondatban említeni. Ez a nemrég 150 éves fennállását ünneplő tanszék lett az otthona.

Egyetemi pályáján tanított szinte minden, a tanszékhez kapcsolódó tárgyat, és sokat köszönhet neki a Károli Gáspár Református Egyetem is, ahol szintén oktatott finnugrisztikát. Oktató- és kutatómunkáját 2000-től négy évig Széchenyi professzori ösztöndíj ismerte el. A rokon nyelvek közül leginkább a permi nyelvekkel foglalkozott, egyetemi

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. október 22-i ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

doktori értekezését 1970-ben A szöveg-fonás szókincese a permi nyelvekben címmel írta (SZÍJ 1970), és terepgyűjtésen alapult az Udmurt (vojták) rokonságnevek című 1987-es kandidátusi disszertációja.

Ifjú oktatóként 1972–1975 között a moszkvai Lomonosov Egyetem magyar lektora volt, itt építette ki mai napig működő kapcsolatait. Hazajövele után sem engedte ezeket elhalványodni: a kilencvenes évekig szervezte a budapesti hallgatók kiutazásait nyelvrokonainkhoz, illetve később fordítva, a nálunk tanuló oroszországi finnugor nemzetiségű hallgatókat vitte el Magyarország történetileg fontos városaiba, vidékeire.

SzÍj Enikő egymaga egy teljes nagykövetség, mind bámulatosan kiterjedt hazai és külföldi, finnugor, orosz kapcsolati hálóját, mind kultúrdiplomáciai tevékenységét tekintve. Kezdetektől fáradhatatlanul szervezi és adatozza például az 1992-ben létrejött Finnugor Népek Világkongresszusa nevű szervezet munkáját különböző tisztségekben és rangokban. A Világkongresszusok anyagát ő rendezi sajtó alá, magyarul, oroszul, angolul. A finnugor kapcsolatok fenntartása, nyelvrokonaink támogatása a mostani oroszországi helyzetben még fontosabbá vált. Megalakulásától kezdve ott van a Kalevala Baráti Körben, alapításától fogva a Magyar–Finn Társaság alelnöke, majd elnöke. Felsorolhatatlan számú konferencia, testvérvárosi rendezvény, iskolai program, előadás fűződik a nevéhez.

A tudományos közéletben is hasonlóan fontos szerepet tölt be. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja. 1980–1985 között az MTA Uralisztikai Komplex Bizottságának tagja, majd tíz éven át titkára volt. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának munkájából tagként, illetve 1997 és 2002 között titkárként vette ki részét. 1985 és 1990 között a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottságában is dolgozott.

A tudományos élet mellett a nagyközönség is mély hálával tartozik Enikőnek. A Lomonosov egyetemen töltött időknél köszönhető az a magyart mint idegen nyelvet oktató sikertankönyv, amit magyarul tanuló oroszul tudóknak írt, a *Курс венгерского языка* (SZÍJ 1979a), ami azóta is töretlenül népszerű (sőt, két alkalommal kalózkidadásban is terjesztették). Másik sikerkönyve a Panoráma kiadó útikönyv sorozatának Finnország kötete volt, az ún. kisútikönyv (SZÍJ 1973) után jelent meg az 1979-es nagy változat (SZÍJ 1979b), a nagy finn útikönyv történelmi fejezete pedig egyetemi tananyag is volt.

És most a tudománytörténeusről szeretnék szólni.

„A tudást kedvelő olvasó ebben a műben a legtöbbet fogja fellelni abból, amire nyelvünk Keletről tett szert. Hogy pedig Észak mit fog nyújtani ennek a témának a megvilágítására, azt kifejtteni az én feladatom lesz” – írta GYARMATHI SÁMUEL az Affinitas előszavában (1799/1999: 16). S hogy a nyelvhasználatunk kezdete északról, azaz a finnugor irányból mire tett szert, azt kifejtteni SzÍj Enikő feladata lett. A nyelvhasználat történetét a kivonatok és egymásról másolt megállapítások, ahogy mondogatni szokta, a „kézről kézre járó, csócsált idézetek” helyett az eredeti szövegekre, a forrásokra akarta alapozni. Ebből a forráskiadó szándékból nőtt ki a Bibliotheca Regulyana sorozat 7 kötete, amelyek ő a sorozatszerkesztője, illetve az egyes kötetek szerkesztője is. Az 1. kötet 1990-ben (SAJNOVICS 1990), míg a 7. 2021-ben (SAJNOVICS 1770/2021) jelent meg, harmincéves pályát fogva át. Ezek a kötetek azonban jóval többek, mint egyszerű forráskiadások. „Egy művet akkor tudunk értékelni igazán, ha tisztában vagyunk azokkal a körülményekkel, amelyek közepette létrejöttek, és tudjuk, milyen volt a fogadtatásuk” – fogalmazott egyik tanulmányában (SzÍj 1999: 363), és ehhez tartotta is magát. Minden kötet az adott

forrás(oka)t kontextusba helyezve mutatja be, legyen az a kontextus újabb forrásközlés, ami az eredetit értelmezi, magyarázza, vagy táblázat, adattár, tanulmány.

Az első kötet Sajnovics 1768–1770. évi naplójának Deák András-féle magyar fordítása volt (SAJNOVICS 1990), amelyet szerényen kísérő tanulmánynak és jegyzetapparátusnak álcázott szédületes ismeretanyag keretezett, olyan, amelyből akár monográfiát is lehetett volna írni.

A második kötetben már nekem is volt szerencsém részt venni, mivel az akkori Általános Nyelvészeti Tanszékre (amit egy folyosó választott el a Finnugor Tanszéktől a 2. emeleten a régi épületben) egy nap beperdült Enikő (neonszínű sapkájában), és ellentmondást nem tűrve közölte, hogy SAJNOVICS Demonstratióját pedig le kell fordítani. S bár én akkor még csak egy szép latin szöveget láttam, ő már pontosan tudta, miért jelentős ez, és azt is, mit és hogyan kell melléteni, kikutatni és közölni (SAJNOVICS 1771/1994).

A harmadik kötet GYARMATHI SÁMUEL Affinitasa (1799/1999) lett, amelyet az eredeti megjelenésének 200. évfordulójára, 1999-re időzített, ahogy azt Hajdú Péter professzornak. A szűkszavú és feszes Demonstratio után az Affinitas elképesztő mennyiségű és kuszaságú szó- és népnévi anyagát Enikő biztos kézzel írta, rendezte, szerkesztette és jegyzetelte – teljesen új kutatási területeket nyitva meg, amikor tisztázta a mű helyét és filozófiai háttérét, a romantikus göttingai iskola magyar befolyását. (Zárójelben: a biztos kezét itt szó szerint kell érteni, mert sem fordítótársam, Koszorús István tanár úr, sem én nem ismertük még az akkor új technikát, a számítógépet, így a kézzel érkezett fordításrészleteket éjszakánként ő írta gépbe, hogy határidőre meglegyen.)

A következő kötetek a sorozat nevét is adó tudóssal, Reguly Antallal foglalkoztak. Regulyról a világon legtöbbet Szij Enikő tudja. Korábban már egy forgatócsoporttal bejárta Reguly kutatóútjának helyszíneit, és attól kezdve mindent feltárt Reguly életéről és munkásságáról. Neki köszönhetően tisztázódott, hogy mi történt (vagy nem történt) a gyűjtőútról hazatért Regulyval, ki és hogyan dolgozta fel az eredményeit. A 4. kötet Reguly Antal munkásságából a zenei gyűjtésekkel foglalkozott (SZIJ 2000), ezt Lázár Katalinnal közösen adták ki.

Az 5. kötet, a Календарий az V. Finnugor Világkongresszus tiszteletére jelent meg, ebben Reguly 1843 és 1846 közötti szibériai útinaplójának orosz fordítása szerepelt (REGULY 2008).

És végül 2013-ban a 6. kötet, a Reguly és a tudomány „zománcza”, amely az Enikőre oly jellemző szerénységgel az Életrajzi és kortörténeti adalékok 1. alcímet viseli, de természetesen jóval több annál: nagy összegző forrásgyűjtemény, melynek fejezetei gazdagon adatolják Regulynak az oroszországi út utáni itthoni tevékenységét, hazai és nemzetközi kapcsolati hálóját, az általa és róla írt munkákat, térképészeti tevékenységét (SZIJ 2013).

A 7. kötet 2021-es évszámmal ismét a Demonstratióé lett (SAJNOVICS 1770/2021). A lappföldi expedíció (1768–1769), majd a nagy mű első (1770) és második (1771) kiadásának 250. évfordulója kapcsán ezúttal a Demonstratio két kiadása közül az elsőt, az eredetit dolgoztuk fel. A két kiadás keletkezéstörténete, a betoldások, elhagyások, átirások kérdése vagy a lappok (számik) korabeli ábrázolása új tudománytörténeti eredményeket hozott, és Enikő legutóbbi publikációi is főként ehhez a témához kapcsolódnak.

De a tudománytörténeti adattárak közé tartozik például a Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója is, amelyet Egey Emesével állított össze (EGEY–SZÍJ 2002).

Jelenleg Simon Lindheimnek A finlandiaiak és a lappok eltérő eredetéről szóló 1775-ös munkájának kiadásán dolgozunk, és örülök, hogy a latin nyelvű mű magyar fordítását rám bízta, és értelmezésébe bevont engem is.

Enikő tudományos sikereinek kulcsa a személyiségében rejlik: becsületesség, nyitottság, következetesség. Becsületesség a tudománnyal szemben, ami nem engedi meg a legkisebb felületességet, a másodkézből való idézeteket, megállapításokat. Ha valamit leírt, akkor az olvasó biztos lehet abban, hogy amit és ahogy közölt, annak százszor járt utána, és eredeti forrásból ellenőrizte. A nyitottság (a „kislányság kíváncsiság”, ahogy egyszer Havas tanár úr jellemezte), amellyel más tudományterületek, elméletek felé közeledik, és hajlandó párbeszédre laikusokkal is, még akár a finnugor nyelvrokonságot ellenzőkkel is. A következetesség, amivel a tudományos meggyőződését és saját értékrendjét képviseli – bárhol, bármilyen fórumon, bárkivel szemben. És tegyük hozzá azt a humort is, amellyel a világot szemléli, és ami segít megőrizni friss látásmódját.

Pályája során számos elismerésben részesült. Elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Fokos-díját (1982), tulajdonosa a finnországi Kalevala-éremnek (1985), az Oktatási Minisztérium Kiváló Munkáért kitüntetésének (1987), és megkapta a Finn–Magyar Társaság arany érdemjelvényét is. 2004-ben a Finn Köztársaság elnöke a Finn Oroszlán első osztályú érdemrendjét adományozta neki. Könyveiért megkapta a Panoráma, a Corvina és a Tankönyvkiadó nívódíjait. 2023-ban pedig a Magyar Érdemrend Lovagkereszt polgári tagozat kitüntetésben részesült.

Kedves Enikő! Isten éltesen nagyon sokáig a finnugraszat, a nyelvészet és a tudománytörténet hasznára és örömére! Boldog születésnapot!

Hivatkozott irodalom

- EGEY EMESE – SZÍJ ENIKŐ szerk. 2002. *A Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799/1999. *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Ford. KOSZORÚS ISTVÁN, CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- REGULY ANTAL 2000. *Календаріум. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г.* Szerk. SZÍJ ENIKŐ. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1771/1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1990. *Sajnovics János naplója 1768–1769–1770*. Ford. DEÁK ANDRÁS. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1771/1994. *Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770/2021. *A koppenhágai Demonstratio. Sajnovics János Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1970. *A szövés-fonás szóincse a permi nyelvekben*. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE.
- SZÍJ ENIKŐ 1987. *Udmurt (vojják) rokonságnevek*. Kandidátusi értekezés.

- SZÍJ ENIKŐ 1973. *Finnország*. Panoráma Kiadó, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1979a. *Курс венгерского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1979b. *Finnország*. Panoráma Kiadó, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1999. A Gyarmathi-kori tudomány nemzetközisége. In: GYARMATHI 1799/1999: 363–366.
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 2000. *Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 2013. *Reguly és a tudomány „zománcza”: Életrajzi és kortörténeti adalékok – 1*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Horváth Katalin 80 éves*

Drága Kati, tisztelt egybegyültek, kedves kollégák, kedves Horváth Katalint ünneplők! Mindenképpen azzal szerettem volna kezdeni ünnepi beszédemet, hogy nemcsak azért kivételes alkalom a mai, mert Horváth Katalint ünnepelni mindig megtiszteltetés, hanem mert többféle értelemben is kiemelkedő ez a nap: társasági tagunkat most a 80. születésnapján ünnepelhetjük tanítványaiként, kollégáiként, barátaiként, és éppen a születése napján. Húsz és tíz évvel ezelőtt is, a hatvanadik és a hetvenedik születésnapján is itt állhattam sokakkal együtt az öt ünneplők sorában, és örömömnek adhattam hangot.

Horváth Katalint húszéves korom óta, csaknem harminc éve ismerhetem: tanítványként, később szakmai és baráti kapcsolatban. Tetszett, ahogyan a nyelvet szemlélte, amilyen összefüggéseket felfedezett benne, és ahogyan a tudását átadta nekünk.

Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészet szakán az első vele való órákra még kicsit félve mentem, mert azt az információt kaptam hallgatótársaimtól, hogy Horváth Katalin történeti nyelvészeti és szemantikai óráira – és persze a szigorlatra! – „fel kell kötni a nadrágot”. Ami igaz is volt, Katalin szeretetteljes, de igazságos tanár volt: mindig megmondta, ha valami nem nyerte el a tetszését vagy jobban is meg lehetett volna az adott elemzést csinálni.

Mondják, hogy a tanítás fiatalon tart, hiszen munkánk során mindig fiatalokkal vagyunk körülvéve. Horváth Katalinra ez hatványozottan igaz: az utóbbi tíz évben is – figyelem – töretlen munkakedvvel oktat, korrepetál, lakásában fogadja vendégként barátaitanítványait, kórusban énekel, törődik a családjával, segít másoknak, ahol csak tud.

Pár szót szeretnék szólni Horváth Katalin több évtizedes szakmai pályafutásáról is.

Horváth Katalin 1944. október 22-én született az akkor még Magyarországhoz tartozó Érsekújvár melletti Naszvadon, értelmiségi családban. 1963-ban kitűnő eredménnyel érettségizett az ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Iskolájában, majd az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–könyvtár szakára vették fel, ahol végül magyar nyelv és irodalom, valamint általános és alkalmazott nyelvészet szakon végzett. Ezt követően

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. október 15-i ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

napközivezető volt a XIII. kerületi Rajk László Általános Iskolában. 1971–72-ben az Állami Gorkij Könyvtárban dolgozott angol–francia szerzeményezőként, tájékoztatóként. 1973–78 között a XIII. kerületi Katona József Szakközépiskola magyartanára volt.

1978-ban került vissza az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékére tudományos továbbképzési ösztöndíjjal, rá egy évre védte meg Transzformációs csoportok a magyarban című egyetemi doktori értekezését summa cum laude minősítéssel. Munkája néhány év múlva a Nyelvtudományi Értekezések sorozat 115. számaként jelent meg.

Horváth Katalint az igék szintaxisa és szemantikája, a jelentés- és formarendszer belső összefüggése foglalkoztatta. Dolgozatában A magyar nyelv értelmező szótárából gyűjtött anyagon a mai magyar nyelv transzformációs csoportokat képező igéinek etimológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai elemzését végezte el. Közel kétszáz ige vizsgálatával sikerült a Zsilka János szerves-dialektikus nyelvelméletében alapvető szerepet játszó igecsoport viselkedésével kapcsolatban új összefüggéseket feltárnia.

Bekapcsolódott a tanszéken működő eszperantó és interlingvisztikai szakcsoport munkájába is: szintaxist és szemantikát tanított magyar nyelven az eszperantó kiegészítő szakon. Később – az eszperantót elsajátítva – a nemzetközi interlingvisztika és eszperantó kiegészítő szakon is oktatott: szemantikát és lexikológiát adott elő eszperantó nyelven az 1990-es években.

Az 1980-as évek második felében középiskolai magyartanárok továbbképzésében vett részt, és a középiskolai anyanyelvi képzés megújítására létrehozott egyetemközi témabizottság munkálataiban tevékenykedett.

1980 és 2005 között folyamatosan részt vett az ELTE-n tanuló külföldi hallgatók magyartanításában. A magyar mint idegen nyelv elméleti és gyakorlati kérdéseivel negyven évet foglalkozott, több magyar nyelvkönyvet lektorált.

Az 1990-es évek elején az ELTE Régi Magyar Irodalom tanszékén folyó, Kovács Sándor Iván vezette egyetemi Zrínyi-filológia munkálataiba kapcsolódott be. Több mint tíz évig foglalkozott Zrínyi költői nyelvének vizsgálatával, e témából konferenciaelőadásokat tartott. 2004 tavaszán fejezte be a Beke József szerkesztette Zrínyi-szótár lektorálásának nagy munkáját.

Horváth Katalin csaknem 30 évig oktatott az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti szakán, áttanítva más egyetemekre is (Károli Gáspár Református Egyetem, Miskolci Egyetem). 2000 elején a Veszprémi Egyetem felkérésére magyar nyelv és irodalom szak indításának céljából kidolgozta a szak magyar nyelvészeti programját és oktatói gárdát is szervezett. 2001 és 2003 között a veszprémi Pannon Egyetem frissen létrehozott Magyar Nyelvtudományi Tanszékének tanszékvezetője volt, 2006-tól nyugdíjba vonulásáig pedig a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén dolgozott.

2010–2023 között nyugdíjasként külső munkatársa volt a Katolikus Rádió Nyelvédesanyánk című műsorának. Itt kéthetente, majd havonta jelentkezett rövid szótörténeti-etimológiai jegyzeteivel.

Ha az lenne a feladatomban, hogy a (számomra) leglényegesebb gondolatot emeljem ki Horváth Katalin nyelvészeti munkásságából, az a pars pro toto (rész az egész helyett) elv lenne, amellyel – jelentőségét felismerve – számos elemzésében foglalkozott. Ennek az elvnek a névadásban, az egyszerű mondatok létrejöttében és a transzformációs csoportokban betöltött szerepét is vizsgálta. Fő munkája a témáról A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében című kandidátusi értekezése, amelyet 1994-ben védett meg.

Horváth Katalin számos gondolatát tanítom a nyelvtörténetórákon. A rész-egész kapcsolat, a jellegzetes tulajdonság mint a megnevezés apropója a Halotti Beszéd ismeretlen eredetűként számon tartott *ördög* (*urdung*) szavának megfejtésében is kulcsfontosságú volt. Elemzése szerint a kísértő úgy kísérti áldozatát, hogy lankadatlanul köröz körötte, körbe-körbe jár, mint egy *őr*. Horváth Katalin órái közül hallgatói számára, nem véletlenül, a legnevezetesebbek éppen etimológiai szakszemináriumai voltak. Eddig 34 megjelent etimológiát köszönhetünk neki.

Horváth Katalin mindig a legalapvetőbb kérdéseket tette fel a nyelvvel kapcsolatban: forma és jelentés viszonya pontosan milyen? Motivált-e a kettő viszonya? Mennyiben? Hogyan köti meg a nyelvelmélet az ember gondolkodását ezekben a kardinális kérdésekben?

Kati, Neked sokan sokat köszönhetnek, köszönhetünk. Csak remélni merjük, hogy ennek egy töredékét vissza tudjuk Neked adni valamilyen formában. Szeretettel kívánok boldog 80. születésnapot, Isten éltesen sokáig!

DÉR CSILLA ILONA

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont – Károli Gáspár Református Egyetem

Guttman Miklós 80 éves

Élénken élnek bennem Guttman Miklós és Bokor József 70. születésnapjának köszöntő pillanatai. A két jeles nyelvészt anyatanszékük szervezésében ünnepeltük Szombathelyen. A baráti beszélgetés óta 10 év telt el, s most ismét kerek születésnapján köszönthetjük Guttman Miklóst, a kivételes tanáregyeniséget, a sokoldalú kutatót és példaképet.

Guttman Miklós életében meghatározók a szülőfalujában, Náraiban eltöltött évek. Földműves-iparos családba született, felmenői német anyanyelvűek, de horvát származású ősei is vannak. Így idézi fel a szülői ház emlékeit a Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában című kötetben: „Szigorú vallásos nevelésben részesültem. Mindennap mentem templomba, a hajnali misékre a nagyanyámmal. [...] Minden este imádság volt nálunk, a nagyanyámmal a Szentolvasót imádkoztuk. [...] Természetesen a paraszti munka minden egyes fázisában részt vettem. Ami a faluban a mezőgazdasággal, a paraszti élettel kapcsolatos volt, azt én mind megtanultam. De meg is kellett tanulnom, és meg kellett tanulnom a munkának a becsületét is. [...] Az iskolában jó tanuló voltam, mindig jeles vagy kitűnő” (HAJBA–TÓTH szerk. 2023: 96). Tudományos munkáiban többször visszanyúl szeretett faluja nyelvi (nyelvjárási, névtani), történeti, néprajzi sajátosságainak vizsgálatához. 2014 óta Nárai díszpolgára.

A másik fontos állomás ünnepeltünk számára Ják, ahol a tanári pályája kezdődött. Egyetemi szakdolgozatában is a település helytörténetét vizsgálta, s ekkor ismerte fel a szóértés, a szóértelmezés, a szómagyarázat fontosságát az iskolában. Az itt eltöltött öt év általános iskolai tanítási tapasztalat sokat segített későbbi munkájában, a Szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén. A tanszék alapítója, Szabó Géza még Pécsen találkozott az ott tanuló Guttman Miklóssal, Vörös Ottóval és Bokor Józseffel, s a tanszék szervezésekor munkatársként hívta a nyugat-dunántúli nyelvjárási

gyökerekkel rendelkező ifjakat. A pécsi alma mater eszmevilága minden bizonnyal meghatározó az egyébként a pécsi főiskola kihelyezett tagozataként létrejövő szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék arculatában. Guttman Miklósról és egész munkásságára különösen nagy hatással volt két kiváló tanára, Temesi Mihály és Rónai Béla. Tőlük tanulta meg többek között a néprajzi-nyelvjárási gyűjtés módszerét. A Nyelvjárási és Néprajzi Tudományos Diákkör aktív tagjaként a Pécsi Tanárképző Főiskolán bontakozott ki nyelvészeti érdeklődése.

A jáki általános iskolai tanári évek után a szombathelyi magyar szakos képzés elindításában vállalt szerepet. A hallgatók gyakorlati képzését szervezte, illetve feladata volt a vasi földrajzi nevek gyűjtésének folytatása, melybe Végh József szervezte be Vörös Ottóval és Bokor Józseffel együtt. A Vas megye földrajzi nevei című kötet megjelenése jelentős állomás mindannyiuk tudományos életében (BALOGH–VÉGH szerk. 1982). Guttman Miklós természetesen a tanszéki élőnyelvi kutatómunkába is bekapcsolódott, a dialektológia iránti vonzalma itt teljesedett ki. Szívesen foglalkozott a német eredetű tájszavak gyűjtésével, és számos hallgatóját bevonta a tájszavak állapotának, mozgásának, nyelvészeti összefüggéseinek vizsgálatába, akik értékes szakdolgozatokat írtak a témából. Ünnepeztünk tehát a szombathelyi dialektológiai műhely virágkorának meghatározó egyénisége Szabó Géza, Bokor József, Molnár Zoltán és Vörös Ottó tanár urakkal együtt. 38 évig, 1974 és 2012 között volt a tanszék a második otthona, főiskolai tanárként innen vonult nyugdíjba mint a nyelvtudomány kandidátusa.

Az iskolai gyakorlattal összefüggésben, személyes tapasztalata alapján kezdett el foglalkozni az általános iskolai tanulók nyelvhasználatával. Iskolai nyelvészeti elemzéseket készített arról, hogy a gyerekek nyelvében hogyan van meg a helyi nyelvjárás, mennyire ismerik és használják azt. Kandidátusi értekezését is e témából írta A táji jelenségek vizsgálata tíz és tizenéves beszélt nyelvben Nyugat-Dunántúlon (GUTTMANN 1995) címmel. Valamint sok tanítványa figyelmét is e terület vizsgálatára irányította.

Guttman Miklós a Muravidéken is segítette a magyar nyelv oktatását, ápolását, a magyar kultúra terjesztését és megismertetését. 1981 és 1984 között a Maribori Egyetem Pedagógiai Akadémiai Karán lektori feladatokat látott el. Óráit magyar anyanyelvű egyetemi hallgatók (tanárjelöltek, leendő közgazdászok, a műszaki képzés diákjai) és középiskolai tanulók egyaránt látogatták. Megbízatása után is tevékenyen részt vett az ottani munkában, a 2000-es években tanfelügyelőként is tevékenykedett, és továbbképzéseket tartott gyakorló pedagógusok számára. Ez idő alatt a nyelvi, nyelvhasználati kultúra megfigyelésére sok időt fordított. Elmondása alapján „nemcsak az órán végzett munka során, hanem a folyosón történő találkozások alkalmával éppen úgy, mint barátságos hangulatú összejövetelek idején, utazás közben stb.” (GUTTMANN 1983: 41). Meggyőződése volt, hogy a mindennapok nyelvhasználatának problémái alapján tervezhető hatékonyan a nyelvi nevelés. Magyarországi kutatásaihoz hasonlóan itt is elsősorban a nyelvjárás jelenségeket és a nyelvi archaizmusokat, vizsgálta diákok (tanítványai) nyelvhasználatát, valamint feltárta a szlovén nyelv magyarra gyakorolt hatásait. Ezek eredményeképp a nyelvi ismeretterjesztés és az igényes, szép nyelvhasználatra nevelés céljával a muravidéki magyarság hetilapjában, a Népújságban megjelent nyelvvelő írásokból egy kötetet állított össze (GUTTMANN 1983), 1999-ben pedig jóbarátjával, Bokor Józseffel jelentetett meg egy önálló kiadványt (BOKOR–GUTTMANN szerk. 1999). Rendszeresen tartott nyelv-

művelő előadásokat a Muraszombati Rádióban, amit hazatérte után, sőt még nyugdíjazását követően is folytatott.

Számos tudományos publikációja jelent meg dialektológiai, szociolingvisztikai, névtani, nyelvtörténeti és anyanyelv-pedagógiai témában hazai és külföldi folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben, országos és helyi közleményekben. Rendkívül színes kutatói pályája fontos állomása a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszának megjelenése, melyet egykori tanítványával, Kőbölkuti Katalinnal közösen írtak (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987). A 12 magyarországi településen Kőbölkuti Katalin, a 15 muravidéki kutatóponton Guttmann Miklós gyűjtötte az anyagot. Oktatói és tudományos tevékenységét többször ismerték el: 1980-ban miniszteri dicséretet, 1985-ben a „Kiváló Munkáért” kitüntetést, 1990-ben Csűry Bálint-emlékérmét és -díjat kapott; 1986-ban a Maribori Egyetem bronzplakettjével, 2011-ben a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjével tüntették ki.

Guttmann Miklós lételeme a tanítás, személyes vallomásai alapján oktatói és kutatói pályájából a tanítványaira a legbüszkébb. Sokat tett azért, hogy a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskoláról kikerülő magyar szakos hallgatók kiváló pedagógusokká váltak. A kurzusain részt vevők nagy része saját dialektusát megismerni, feltárni és értékeit megővni akaró tudatos nyelvhasználóként távozott az intézményből. Nyugdíjba vonulása után többször hangoztatta, hálás azért, hogy 18–22 éves diákok között élhette le az életét, akik soha nem hagyták megöregedni. Hozzávetőleg 3500 hallgatót tanított pályája során, közreműködött a diplomájuk megszerzésében. Ezt az élményt egy életen át hordozza magában. Nem véletlen, hogy munkahelyén kétszer is felelős vezetői megbízást kapott, a hallgatók tanulmányait (is) segíthette: oktatási és általános főigazgató-helyettes, majd általános és tanulmányi rektorhelyettes volt éveken keresztül.

Őszinte szeretet és tisztelet övezte és övezi. A hallgatóival kitűnő kapcsolatot ápolt. Egykori tanítványaként elmondhatom, hogy mindig öröm volt közvetlen, lelkes hangnemmű, élvezetes óráin részt venni, érzéketes, emlékezetes előadásait hallgatni. Szakmai és emberi tisztesség, következetesség, határozottság, alázat, kollegialitás, segítőkészség, tolerancia, gondosság, pontosság jellemzi. Megbecsülést és elismerést vívott ki magának hallgatói és kollégái körében egyaránt. Mintaértékű életútja, munkássága, kutatói alapállása és tanári attitűdje, valamint szakmai elköteleződése, a választott tudományterület szerete valóban emberi és tanári példaképpé tette mindannyiunk számára.

Kedves Miklós! Születésnapod alkalmából jó egészségben eltöltött, boldog, megelégedett éveket kívánok neked a magam, a szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszék és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében! Isten éltesen családod, ismerőseid, tisztelőid öröme sokáig!

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- BOKOR JÓZSEF – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 1999. *A muravidéki magyarság anyanyelvéért*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke – Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Intézete, Szombathely–Maribor.
- GUTTMANN MIKLÓS szerk. 1983. *Anyanyelvünkért*. Pomurska založba, Ljubljana.

- GUTTMANN MIKLÓS 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében a Nyugat-Dunántúlon*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GUTTMANN MIKLÓS – KÖBÖLKUTI KATALIN 1987. *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER szerk. 2023. *Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában. 50 éves az ELTE szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéke*. Savaria University Press, Szombathely. 95–102.

HAJBA RENÁTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: A Magyar Nyelv 2024. 3. számában sajnálatos sajtóhiba maradt. SZÜCS PÉTER tanulmányának címében (308. oldal) az „endoforikus” szó helyett „endorfikus” szerepel. Ez érinti a tartalomjegyzéket is. A hibáért ez úton is elnézést kérünk.

Számunk szerzői

DR. DÉR CSILLA, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet; Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, der.csilla@nytud.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – GULÁS MÁTÉ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, gulas.mate@nytud.hun-ren.hu – DR. GYÓI RENÁTA, reni.gyoi@gmail.com – DR. HAJBA RENÁTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Savaria Egyetemi Központ, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, hajba.renata@sek.elte.hu – DR. HORVÁTH KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, horvathkatalinmaria@gmail.com – DR. IVASKÓ LÍVIA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, ivasko@hung.u-szeged.hu – DR. KORNAI ANDRÁS, Budapesti Műszaki Egyetem, Algebra és Geometria Tanszék, kornai@math.bme.hu – DR. MEZŐLAKI REGINA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, mezolakir@hung.u-szeged.hu – DR. MÜLLER MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, muller.marta@btk.elte.hu – DR. PARAPATICS ANDREA, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, parapatics.andrea@htk.uni-pannon.hu – DR. SENGÁ TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengator@gmail.com – DR. SURÁNYI BALÁZS, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék, suranyi.balazs@nytud.hun-ren.hu – DR. SZABÓ DITTA, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, szabo.ditta@nytud.hun-ren.hu – DR. VÁRADI TAMÁS, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, varadi.tamas@nytud.hun-ren.hu – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, zoltan.andras@staff.elte.hu.